

T.C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI
KENTLEŞME VE ÇEVRE SORUNLARI BİLİM DALI

**MODERNLEŞME SÜRECİNDE BURSA KENTİ'NİN
MEKANSAL VE SOSYAL DEĞİŞİMİ (1860-1910)**

(DOKTORA TEZİ)

Zeynep DÖRTOK-ABACI

BURSA 2005

T.C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI
KENTLEŞME VE ÇEVRE SORUNLARI BİLİM DALI

**MODERNLEŞME SÜRECİNDE BURSA KENTİ'NİN
MEKANSAL VE SOSYAL DEĞİŞİMİ (1860-1910)**

(DOKTORA TEZİ)

DANIŞMAN
PROF.DR.Hasan ERTÜRK

Zeynep DÖRTOK-ABACI

BURSA 2005

ÖZET

MODERNLEŞME SÜRECİNDE BURSA KENTİ'NİN MEKANSAL VE SOSYAL DEĞİŞİMİ (1860-1910)

ZEYNEP DÖRTOK-ABACI
(DOKTORA TEZİ)

19. yüzyılda dünyanın herhangi bir bölgesinin tarihini dünya ekonomisi ve modernleşmenin etkilerini göz ardı ederek değerlendirmek mümkün değildir. Dünya ekonomisi ve modern Avrupa Devletleri'nin merkezi, bürokratik, dini-geleneksel, kendine özgü bir yapı gösteren Osmanlı İmparatorluğu ile etkileşimi, Osmanlı toplumsal örgütlenmesinde hızla, geri dönüşü mümkün olmayan bir sürecin başlamasına neden olmuştur. Ancak bu değişim süreci imparatorluğun her yerinde eş zamanlı olarak gerçekleşmemiştir. Bu bağlamda, 1840'lardan sonra sanayileşmenin başladığı, iç piyasadan çok Avrupa pazarları için hammadde (ipek ipliği ve koza) üreten, İstanbul'a yakınlığı nedeniyle yapılan reformların rahatça uygulanabildiği Bursa incelenmeye değer bir kent olarak görünmektedir.

Bu bağlamda "değişim"i gösterebilmek için öncelikle tarihsel arka plan niteliğinde, Bursa'nın kentsel gelişimi ve kentin genel görüntüsü ele alınmıştır. Kentte mekansal ve sosyal değişimin temel dinamiğini sanayileşme ve idari düzenlemeler oluşturmaktadır. Çoğunluğu gayri müslim ve yabancılarından oluşan yatırımcılar Bursa'da ard arda ipek fabrikaları açarak, Avrupa pazarları için (özellikle Lyon ve Marsilya) ham madde üretmeye başlamışlardır. Zaman zaman kozalardaki hastalıklar ve dünya piyasaları ile bağlantılı olarak dalgalanmalar yaşanmakla birlikte, kozacılık ve ipek ipliği üretimi kentin ekonomik olarak gelişiminin motorunu oluşturmuştur. Belirlenen ölçüde gelire sahip müslüman ve gayri müslim kent sakinleri yeniden yapılandırılan yönetim örgütünde yer alarak kentin yönetimine sınırlı da olsa katılma olanağı bulmuşlardır.

Bursa kentinde ekonomik gelişme ve idari düzenlemeler sosyal yapıyı da etkilemiş ve bu yeni durum kent mekanına yansımıştır. İleri görüşlü bir aydın olan Ahmed Vefik Paşa'nın kente yönetici olarak gönderilmesi özellikle mekanın yeniden biçimlenmesine ivme kazandırmıştır. Kentte sanayileşmeyle bağlantılı şekilde ortaya çıkan ve azınlık burjuvazisi olarak nitelendirilebilecek üst gelir grubu, yeni yaşam ve davranış biçimleri benimsemişlerdir. Ayrıca, bu fabrikalarda çalışan Rum ve Ermeni kadın işçiler, kentte bir işçi sınıfı oluşturarak kendileriyle birlikte ailelerin hayatlarının da değişmesine neden olmuşlardır. Kentte yaşayan bürokrat ve memurlar da gerek yaşam tarzları gerekse kılık kıyafetleriyle geleneksel Osmanlı kent toplumu öğeleri dışında yeni bir grup olarak ortaya çıkmışlardır.

Bursa 1860-1910 sürecinde Fransa, İngiltere, Almanya gibi Avrupa Devletleri için pazar haline gelmiş ve kentte yeni tüketim alışkanlıkları görülmeye başlanmıştır. Kentte yaşayan insanlar moda, reklam, fiyat indirimi gibi yeni kavram ve uygulamalarla tanışmışlardır.

Modernleşme sürecinde Bursa kenti geleneksel Osmanlı kenti niteliklerinden kopmasına karşın hala "doğulu" bir kent olma karakterini korumaktadır.

Anahtar kelimeler: Bursa, modernleşme, sosyal değişim, mekansal değişim, kent tarihi, tüketim kültürü.

ABSTRACT

SPATIAL AND SOCIAL CHANGE OF BURSA IN THE PERIOD OF MODERNIZATION (1860-1910)

ZEYNEP DÖRTOK-ABACI
(Ph.D Thesis)

One can not evaluate the history of any given part of the universe without taking into consideration the effect of world economy and modernization process. The relationships between the European states and the Ottoman empire, being centralized, bureaucratic, religious-traditional, started a fast and irreversible period of change in the Ottoman social fabric. However this change did not take place in every corner of the empire simultaneously. In this connection Bursa can be considered to be a good example in understanding the mentioned process, because she was producing raw material i.e. silk and cocoon, not for the domestic market but for the international one and also she was so close to Istanbul as to directly effected by the reform movements.

In order to show the "change" I tried to draw a picture of city's past as a general introduction to the subject. Spatial and social change in the city driven by industrialization and administrative reforms. First of all, the entrepreneurs, mostly non muslims, started to build silk factories to supply raw materials to the European market (Lyon and Marseilles) one after another. The main pillar of the city's economic growth was this production in spite of the fluctuations in production either because of the changes in European market or of the illnesses of the cocoons. Combining the rise of income with the administrative reforms, some wealthy citizens were able to have a say in the administration of the city in a limited degree.

Economic growth and administrative reforms affected the social fabric and this situation reflected itself in the spatial organization. Reshaping of the spatial organization gained momentum with the appointment of Ahmed Vefik Paşa in Bursa. The Bursa adopted new way of living thanks to the income coming from industrialization. Besides, female workers, basically greeks and armenians, constituted a working class in the city and their wages changed not only their personal lives but also their families way of living. Ottoman bureaucrats with their distinctive garments also appeared as a new addition to the traditional urban society.

Between 1860-1910 Bursa transformed to be a market for the European states and with the help of domestic factors new consumption habits occurred. Fashion, advertisement and discount were added to glossary of the citizens.

Key Words: Bursa, modernization, social change, spatial change, urban history, culture of consumption.

Adviser: Prof.Dr.Hasan ERTÜRK

Number of Pages: 206

ÖNSÖZ

Doktora tezi olarak hazırlanan bu çalışmada, modernleşme sürecinde (1860-1910) Bursa kentinin mekansal ve sosyal değişimi değerlendirilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin dünya ekonomisine eklemlenmesi sürecinde Bursa önemli temas noktalarından biridir. Eski bir Osmanlı başkentinde, Osmanlı modernleşmesi ve ipek üretimindeki makineleşme bağlamında, meydana gelen mekansal ve sosyal değişim ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Araştırmada, kitap ve makalelerin yanı sıra salnâmeler, seyahatnâmeler, Osmanlı arşiv belgeleri, konsolosluk raporları ve fotoğraflar gibi özgün kaynaklar kullanılmıştır.

Gerek tezin içeriğinin geliştirilmesi, gerekse karşılaşılan sorunların çözümünde çok değerli fikir ve yardımlarını esirgemeyen, öncelikle tez danışmanım Prof.Dr.Hasan Ertürk'e, sonra Prof.Dr.Yusuf Oğuzoğlu'na, Doç.Dr.Bekir Parlak'a, aramızdan ayrılan Prof.Dr.Rana Aslanoğlu'na ve diğer tüm hocalarıma teşekkürlerimi sunarım.

Zeynep Dörtok-Abacı

BURSA 2005

İÇİNDEKİLER

MODERNLEŞME SÜRECİNDE BURSA KENTİ'NİN MEKANSAL VE SOSYAL DEĞİŞİMİ (1860-1910)

ÖZET

ÖNSÖZ

İÇİNDEKİLER..... VI-VIII

TABLolar ŞEKİLLER..... IX

KISALTMALAR..... X

GİRİŞ..... 1

BİRİNCİ BÖLÜM: KLASİK OSMANLI KENTİ OLARAK BURSA (19.YÜZYIL ORTALARINA KADAR)

1.BURSA'NIN KENTSEL GELİŞİMİ VE KLASİK KENT DOKUSUNUN
ÖZELLİKLERİ..... 13

1.1.Hisar..... 20

1.2.Üretim Ve Ticaret Alanları..... 22

1.3.Sosyal Ve Kültürel Mekanlar..... 23

1.4.Mahalleler..... 25

2.EKONOMİK VE SOSYAL KRİZ DÖNEMLERİNDE BURSA

17. ve 18.YÜZYIL)..... 26

3.TANZİMAT SONRASINDA KENT KURUMLARI ÜZERİNDEKİ
DÜZENLEMELER..... 31

3.1.Eyalet Yönetiminden Vilâyet Yönetimine Geçiş..... 35

3.2.Belediye Örgütünün Ortaya Çıkışı Ve Gelişimi..... 39

3.2.1.İlk Belediye: İstanbul Şehremâneti ve Altıncı Dâire-i
belediyenin oluşturulması..... 40

3.2.2.Taşra kentlerinde belediye örgütlenmesi..... 42

4. HÜDÂVENDİGÂR VİLÂYETİ'NİN MERKEZİ OLARAK BURSA..... 43

4.1.Vilâyet İdâre Meclisi.....	46
4.2.Vilâyet Umûmî Meclisleri.....	47
4.3.Yargı Kurumları.....	47
4.4.Güvenliğin Sağlanması.....	50
İKİNCİ BÖLÜM: DEĞİŞİMİN TEMEL DİNAMIĞI 19.YÜZYILDA BURSA KENT EKONOMİSİNDEKİ GELİŞMELER	
1.19.YÜZYILDA OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN DÜNYA EKONOMİSİ İÇİNDEKİ YERİ.....	52
1.1.Bursa Kentinin Dünya Ekonomisine Açılması.....	61
1.2.19.Yüzyılda Bursa'da İpek Üretimi.....	61
1.2.1.İpek üretiminin aşamaları.....	73
1.2.2.1860'lı yıllarda bursa kentindeki ipek fabrikalarının mekansal dağılımı.....	77
2.BURSA'DA MEKANSAL DEĞİŞİMİN GÖSTERGELERİ MODERNLEŞMENİN ANITLARI.....	80
2.1.İdari Yapılar.....	85
2.2.Modern Eğitim Kurumları.....	88
2.2.1. Azınlık ve yabancı okulları.....	96
2.2.3.Bursa Harir Dârü't-talimi.....	99
2.3.Gurebâ (Garipler) Hastanesi.....	101
2.4.Bursa Kent Mekanına Eklenen Modern Yapılar (Postane, Tiyatro Bankalar ve Oteller).....	104
3.AÇILAN YOLLAR VE KENT İÇİ ULAŞIMI.....	113
3.1. Bursa-Mudanya Demiryolu.....	115
3.2.Denizyolu Ulaşımı.....	124
4.FARKLILAŞAN KONUT TİPLERİ.....	126
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: EKONOMİK VE MEKANSAL DEĞİŞİMİN SOSYAL SÜREÇLERLE BİRLİKTE DEĞERLENDİRİLMESİ	
1.KENTİN NÜFUS BİLEŞENLERİ.....	130
2.GÖÇLERİN BURSA'YA ETKİLERİ.....	137
3.SOSYAL YAPI.....	141

4.19.YÜZYILDA KENTİN TOPLUMSAL YAPISINDAKİ DEĞİŞİM VE MEKANA YANSIMALARI.....	145
4.1.Devlet Memurlarının Durumu.....	148
4.2.Yeni Bir Azınlık Burjuvazisinin Oluşması Ve Yabancı Yatırımcılar.....	149
4.3. Kentte Yaşayan İnsanların Yeniliklere Bakışı.....	152
4.5.Değişen Tüketim Kalıpları.....	154
5. KADINLARIN SOSYAL YAŞAMDAKİ KONUMU.....	157
5.1.Kadın İşgücü.....	160
5.2.Sağlık Hizmetleri.....	162
5.3..Yolların Bakımı ve Temizlik Hizmetleri.....	165
6. KAMUSAL ALANLAR (KAHVEHANELER, MESİRE VE GEZGÂHLAR).....	168
SONUÇ	172
KAYNAKLAR	179
EKLER	197
HARİTALAR	204
ÖZGEÇMİŞ	206

TABLO VE FOTOĞRAFLAR

FOTOĞRAFLAR	SAYFA NO
Fotoğraf 1: (Ulu Câmî Ve Hanlar Bölgesi)	23
Fotoğraf 2: Bursa Belediye Binası (Doğu'daki Ana Giriş Kapısı)	87
Fotoğraf 3: (Bursa Askeri Rüştiyesi ve Öğrencileri)	93
Fotoğraf 4: İpekçilik Semti'nde Açılan Harir Darü't-talimi (1894)	100
Fotoğraf: 5, Bursa-Mudanya Demiryolu'nun Açılış Töreni (9 Temmuz 1892)	119
TABLolar	
Tablo 1: Gemlik İskelesi'nden 1902-1904 Yılları Arasında Yapılan İhracat ve İthalat	58
Tablo 2: 1850-1879 Yılları Arasında Bursa'da İpek İpliği Üretimi	68
Tablo 3: 1913 Tarihli Osmanlı Sanayi Sayımına Göre Ham İpek Üreten Fabrikalar	72
Tablo 4: İpekböceğinin Yaş ve Uyku Evreleri	75
Tablo 5: 1860'larda Bursa'daki İpek Fabrikalarının Mekansal Dağılımı	79
Tablo 6: 1902 Yılında Bursa'da Gayrı Müslim Ve Yabancılara Ait Okullar ve Öğrenci Sayıları	98
Tablo 7: 1893 Yılında Bursa'da Atlı Arabaların Şehir İçi Güzergahları	115
Tablo 8: 15 Haziran 1892'den 1905'e Kadar Bursa-Mudanya Demiryolunun Hasılâtı ve Taşınan Yolcu Sayısı	122
Tablo 9: 1870-1907 Yılları Arasında Bursa Kenti'nin Nüfusu	135
Tablo 10: 1889 (H.1306) Bursa'ya Göç Edenlerin Sayısı ve Yerleştirdikleri Mahalleler	138
Tablo 11: 1897 Yılında Bursa'da Sağlık Sektöründe Çalışan Doktor, Dişçi ve Eczacılar	164
Tablo 12: Bursa Belediye Kırathanesi'nin Fiyat Tarifesi (1893)	169
GRAFİKLER	
Grafik 1: 1895-1903 Yıllarında Bursa Kentinin Nüfus Bileşenleri 1895 YILI	136
Grafik 2: 1895-1903 Yıllarında Bursa Kentinin Nüfus Bileşenleri 1905 YILI	136
HARİTALAR	
Harita 1: 1892 (H.1308) Yılında Bursa-Mudanya Demiryolu Ve İstasyonları	121

KISALTMALAR

Kısaltma	Bibliyografik Bilgi
a.g.e.	Adı Geçen Eser
a.g.m.	Adı Geçen Makale
Ans.	Ansiklopedisi
Bkz.	Bakınız
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
BŞS	Bursa Şer' iye Sicilleri
C.	Cilt
çev.	Çeviren
dan.	Danışman, danışmanı
der.	Derleyen
Ed.	Editör
H.	Hicrî
haz.	Hazırlayan
İ.Ü.	İstanbul Üniversitesi
No:	Numara
OTAM	Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
s.	Sayfa
ss.	Sayfadan sayfaya
vd.	Ve devamı
v.d.	Ve diğerleri
Yay.	Yayını, Yayınevi

GİRİŞ

Eski bir Osmanlı başkenti olan Bursa'nın 19. yüzyılda, modern bir kente dönüşümünün başlaması, Osmanlı İmparatorluğu'nun geleneksel kurumlarda yaptığı reformlarla koşut gider. Bursa kentinin mekansal yapısı, imparatorluk ve bölgesel ölçeklerle, ekonomik, sosyal ve idari örgütlenme biçimlerinin bir sonucudur.

Kent genel anlamda, tarımsal olmayan üretimin yapıldığı kırsal ve kentsel tüm üretimin denetlendiği, dağıtımın kontrol edildiği, belirli bir teknolojinin beraberinde getirdiği, büyüklük, yoğunluk ve farklılaşma düzeyine ulaşmış bir yerleşme türü olarak tanımlanabilir¹. Kentleşme ise, kısaca kent sayısının ve kentlerde yaşayan nüfusun artması olarak belirtilebilir. Kentleşme olgusu bir toplumun ekonomik ve toplumsal yapısındaki değişimlerden doğar. Yani kentleşmeyi yaratan nüfus hareketi yaşanan ekonomik, toplumsal ve siyasal gelişme ve değişimlerin bir sonucudur². Bu bağlamda, kent zaman içinde meydana gelen ekonomik ve toplumsal değişimlerin mekanı olduğundan bu değişimlerin izlerini içinde barındırır. 19. yüzyıl ortaları Bursa kentinin sanayileşmeye başladığı, idari, sosyal ve mekansal yapının yeniden biçimlendirildiği, bir değişim sürecinin başlangıcını ifade etmektedir.

Çalışma alanı olarak Bursa kentinin seçilme nedeni, Osmanlı kent sistemi içinde özel konumu ve kentin 19. yüzyılda kurduğu yeni ticari ilişkilerdir. Bursa Osmanlı Devleti'nin ilk başkenti ve payitahtın beşiğidir. Osmanlı Devleti'ndeki ekonomik ve ticari etkinlikler kentler arası geniş bir işbölümü ve uzmanlaşmaya yol açmıştı³. Bu işbölümü içinde Bursa, ipek üretimi ve ticareti nedeni ile 15. yüzyıldan itibaren yerel ve transit ticaret açısından önemli bir merkez haline gelmişti. Bu süreçte Bursa'nın vergi gelirleri çok yüksekti. Kentten sağlanan gelirlerin büyük bir kısmı padişahın

---

¹ Aktüre, Sevgi, **19.Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti Mekansal Yapı Çözümlemesi**, 2. baskı, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yay., Ankara, 1981, s.1.

² Keleş, Ruşen, **Kentleşme Politikası**, 7. baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2002, s.21.

³ Sencer, Muzaffer, **Osmanlı Toplum Yapısı**, May Yay., İstanbul, 1982, s.282.

hasları içindeydi; yani sultana aitti. Ayrıca kentte padişaha ve görev alan yöneticilere ait çok sayıda vakıf mevcuttu. Bursa sayılan bu özellikleri nedeni ile Osmanlı devlet merkezi için önemli ve ayrıcalıklıydı.

Kentin modernleşme sürecindeki dönüşümü de kendine özgü koşullar içinde gerçekleşti. Osmanlı Devleti 19. yüzyılda dünya kapitalizminin nüfuz alanına dahil olmuştu. Kapitalist olmayan Osmanlı ekonomisinin dünya kapitalizmi ile eklemlenmesi, Osmanlı toplumsal örgütlenmesinde dalga dalga yayılan yeni bir dönemi başlattı. Bu değişim süreci Osmanlı topraklarının her yerinde aynı yoğunluk ve hızda gerçekleşmedi. Bursa bu bağlamda, ekonomik, sosyal ve mekansal değişimin hızla yaşandığı kentlerden biri oldu. Kent, geleneksel Osmanlı kenti anlayışından kopma ve modernleşmenin etkilerinin izlenebileceği özel bir mekan haline geldi.

Son 15-20 yıldan bu yana kent tarihi ve yerel tarih araştırmalarına karşı artan ilgi sonucu çok sayıda monografik çalışma yapılmaya başlandı. Bu yerel tarih ve kent tarihi çalışmalarından bazıları Bursa kentini konu edinmişti. Bursa kentinin mekansal gelişimi, ekonomik ve idari durumu konusunda yapılan bu çalışmalar, kentteki süreklilikler ve değişimi anlamaya yardımcı olurken, tarihsel bir arka plan da sağladı.

Bu çerçevede, Bursa'nın transit ve iç ticaret merkezi olarak yükselmesi konusunda en önemli araştırmalar, Halil İnalçık'a aittir⁴. Bu çalışmalarda Bursa kentinin 14. yüzyıldan itibaren, Avrupalı ve doğulu tüccarların karşılaşma mallarını sattığı bir, iç ve dış ticaret merkezi olarak yükselişi anlatılmaktadır.

Kent tarihi alanında çok sayıda çalışması bulunan Özer Ergenç doçentlik tezi olarak hazırladığı incelemesinde, 16. yüzyılda Bursa'nın yönetim zinciri

---

⁴ İnalçık, Halil, **The Ottoman Empire, The Classical Age 1300-1600**, translated by Norman Itzkowitz-Colin Imber, Newyork 1973; "Capital Formation in the Ottoman Empire", **The Journal of Economic History**, C.XXIX, 1969, s.97-140; "XV.Asır Bursa Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", **Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi**, 2.baskı Eren Yay., İstanbul, 1996, s.203-258; aynı makale ilk olarak ("Bursa XV.Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", **Belleten**, C.XXIV, Ankara, 1960); "Bursa ve İpek Ticareti 1550'ye Kadar", **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, C.II, çev.Halil Berktaş, ed.Halil İnalçık-Donald Quataert, Eren Yay., İstanbul, 2000, s.267-309.

içindeki yeri, çevresi ile birlikte fiziki yapısı, demografik durumu ve sosyo-ekonomik ilişkilerini değerlendirmiştir⁵.

Ömer Lütfi Barkan ve Enver Meriçli'nin yayına hazırladığı tahrir defteri, kentin nüfus bileşenlerinin oluşumu, külliye ve imaret gibi kentsel gelişimi belirleyen temel birimleri ve vakıfların kentin büyümesindeki etkisini göstermektedir⁶.

Belirtilen eserler dışında, kente özel ilgi duyan araştırmacıların, Bursa'yı farklı yönleriyle değerlendiren çalışmaları bulunmaktadır. Bu çalışmalar genellikle, kentin tarihi, ekonomik gelişimi ve kentteki mimari eserler üzerinde yoğunlaşmaktadır⁷.

19. yüzyılda kentte ipek üretim teknolojisinde meydana gelen gelişmeler inorganik güç (buhar gücü) kullanılması, Avrupa'daki dokuma fabrikaları için daha hızlı ve belirli standartlarda ipek ipliği üretilmesi, kentin dış pazarlara açılması sürecini başlatmıştı. Dolayısıyla, 19. yüzyılın Bursası'nı konu edinen çalışmalar, ipek sanayinde meydana gelen gelişmeler ve kentin ekonomik durumu üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu konuda Leila Erder'in 1835-1975 yılları arasında Bursa'daki ekonomik gelişme ve nüfus yapısını konu edindiği çalışması bir ilk olmuştur⁸. Erder 1978 yılında hazırladığı araştırmasında oldukça geniş bir zaman dilimini değerlendirmekte, öncelikle sanayileşme ve kentteki gayrimüslim ve yabancıların açtığı fabrikalar hakkında bilgiler vermektedir. Erder'in çalışmasını hazırladığı yıllarda Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki belgelerin kullanımı için gerekli tasnif ve hazırlık çalışmalarının

---

⁵ Ergenç, Özer, **XVI.Yüzyılın Sonlarında Bursa, Yerleşimi, Yönetimi, Ekonomik ve Sosyal Durumu Üzerine Bir Araştırma**, (Yayınlanmamış Doçentlik Tezi), Ankara, 1979.

⁶ Barkan, Ömer Lütfi-Meriçli, Enver, **Hüdâvendigâr Livası Tahrir Defterleri**, TTK Yay., Ankara, 1988.

⁷ Bu araştırmalar içinde, Baykal, Kazım, **Bursa ve Anıtları**, Halkevi Yay., Bursa, 1950; **2000 Yıllık Bursa'nın Belediyesi**, Bursa, 1976; Kepecioğlu, Kamil, **Bursa Hanları**, Halkevi Yay., Bursa, 1935; **Bursa Ansiklopedisi**, C.I-IV, ed.Yılmaz Akkılıç, BURDEF Yay., İstanbul, 2002; Köseoğlu, Neşet, **Tarihte Bursa Mahalleleri**, Halkevi Yay., Bursa, 1946; Lowry, Heath, **Seyyahların Gözüyle Bursa 1326-1923**, Çev.Serdar Alper, Eren Yay., İstanbul, 2004; Kaplanoğlu, Raif, **Bursa Yer Adları Ansiklopedisi**, Bursa Ticaret Borsası Yay., İstanbul, 1996 vb.

⁸ Erder, Leila, **The Making of Industrial Bursa: Economic Activity and Population in a Turkish City 1835-1975**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ph.D.), Princeton University, 1976.

başında bulunulması, belgelerdeki bilgilerin kullanımını sınırlamış görünmektedir. Ayrıca bu çalışmadaki zaman diliminin genişliği nedeniyle, ele alınan 1835'ten I.Dünya Savaşı'na kadar ki süreç, tarihsel arka plan niteliğindedir.

Bursa kentinin 19. yüzyıldaki kentsel gelişimini, daha çok mimari açıdan inceleyen başka bir çalışma Beatrice Saint-Laurent'e aittir⁹. Laurent, modernleşme sürecinde kentteki mekansal gelişimi, planlama çalışmalarını bu bağlamda Ahmed Vefik Paşa'nın faaliyetlerini, özellikle mimari ve sanat tarihi açısından değerlendirmektedir. Bu çalışma genel olarak sosyal ve ekonomik dinamikleri geri planda tutarak kişileri ve mimari yapıyı öne çıkarmaktadır.

Dolayısıyla, modernleşme sürecinde Bursa kentinde gerçekleşen değişimi ortaya koyabilmek için ekonomik, sosyal ve mekansal bileşenleri, çok sayıdaki kaynak gruplarını kullanarak birlikte ele alan bir çalışmanın eksikliği ortaya çıkmaktadır.

Bu çalışmada özgün Osmanlı belgelerinin (merkezi ve yerel bağlamda) yanı sıra seyahatnâmeler ve konsolosluk raporları gibi dönemin batılı kaynakları da kullanılarak, tamamlayıcı ve birbirini bütünleyen bir kaynak çalışması yapılmıştır. Süreklilik ve değişim gibi sosyal süreçlerin incelenmesinde temel kaynak grubu niteliğindeki birincil kaynaklar (arşiv malzemesi ve seyahatnameler gibi) çeşitlilik göstermektedir. Bu günden geçmişte yaşanan bir süreci anlamaya çalışırken, o dönemde yaşayan insanların bugüne ulaşan belgeleri, eşyaları, inşa ettikleri yapılar vb. gibi materyaller önem kazanmaktadır. Salnâmeler, yerel gazeteler, terekeler, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan konu ile ilgili belgeler, kent harita ve planları, seyahatnameler ve konsolosluk raporları çalışmanın özgün kaynakları arasındadır.

---

⁹ Laurent, Beatrice, St., **Ottomanization and Modernization, The Architectural and Urban Development of Bursa and the Genesis of Tradition 1839-1914**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ph.D), Harvard University, 1989. Bu tezin tanıtım yazısı için Bkz. Kaygalak, Sevilay, "Laurent'in Bursa Tezi Üzerine", **Bursa'da Yaşam (Olay Gazetesi Armağanı)**, Bursa, 2005, s.12.

“Salnâme”, bir senelik olayları topluca göstermek üzere hazırlanmış eserler için kullanılan bir sözcük olup, Türkçe’ye Tanzimat’tan sonra girmiştir. İlk devlet salnâmesi Sadrazam Reşit Paşa’nın isteği ile Hekimbaşı Abdülhak Efendizâde Hayrullah Efendi ve Ahmed Cevdet Paşa’nın yardımları ile Ahmed Vefik Paşa tarafından 1847 yılında hazırlanmıştır. Bu ilk devlet salnâmesinin yararları görüldükten sonra, Bosna’da 1866 yılında ilk vilayet salnamesi çıkartılmış ve sonrasında her vilayette bir matbaa açılarak gazete çıkarılmaya ve her vilayet için birer salnâme hazırlanmaya başlanmıştır¹⁰. Bursa kentinin de içinde bulunduğu Hüdâvendigâr vilayeti salnâmelerinin ilki 1870 (1287) tarihlidir. Bu yıldan başlayarak 1908 (1325) yılı da dahil olmak üzere yayınlanan tüm salnâmeler incelenerek vilayetin ve özelde de Bursa kentinin idari yapılanması ve yönetimi, memur listeleri, ticari ve ekonomik faaliyetler, nüfus, kentteki okullar, yabancı ülkelerin konsoloslukları gibi farklı konulardaki bilgiler derlenerek değerlendirilmiştir¹¹.

Kentteki değişimin yansımalarının izlenebileceği en iyi kaynaklardan bir diğeri yerel gazetelerdir. İncelenen dönemde, Bursa kentinde biri resmi diğeri özel olmak üzere düzenli olarak iki gazete çıkartılmaktadır. Vilâyette ilk gazete “Hüdâvendigâr” adıyla ve Sultan Abdülaziz’in iradesi ile 1869 yılında Bursa vilayet matbaasında basılmıştır. Hüdâvendigâr dört sayfa olarak cumartesi ve çarşamba günleri haftada iki gün çıkartılmıştır. 1869 yılındaki 82. sayıdan itibaren gazetenin yarısı Ermenice basılmaya başlanmıştır¹². Hüdâvendigâr gazetesi devletin resmi gazetesi olduğundan, daha çok genel uygulamalar ve vilâyete gönderilen emir ve yazıları içermektedir.

---

¹⁰ Duman, Hasan, **Osmanlı Salnâmeleri ve Nevsalleri**, Kültür Bakanlığı, Yay., Ankara, 1999, s.5.

¹¹ İncelenen dönem olan 1860-1910 sürecinde 35 adet salnâme basılmıştır. Bu salnâmelerin çeşitli nüshaları, Ankara Milli Kütüphane, İstanbul Beyazıt Devlet Kütüphanesi ve Bursa Büyükşehir Belediyesi Kütüphanesi gibi muhtelif yerlerde bulunmaktadır.

¹² Tayla, Mustafa, **Bursa Basını (1868-1983)**, Bursa Gazeteciler Cemiyeti Yay., Bursa, 1997, s.13-21. Hüdâvendigâr gazetesi 1926 yılında Resmi Bursa Gazetesi ismini almış ve 1953 yılına kadar varlığını sürdürmüştür. Hüdâvendigâr gazetesinin ilk sayıları Bursa Yazma ve Basma Eski Eserler Kütüphanesi’nde tek nüsha olarak muhafaza edilmektedir.

Bursa’da ikinci gazete (özel), “Bursa” adıyla 1890 tarihinde haftada bir perşembe günleri yayınlanmaya başlanmıştır¹³. Özel bir gazete olması dolayısıyla daha “tarafsız” hatta zaman zaman eleştirel yazı ve haberlerin yer aldığı, kentin ekonomik ve sosyal durumunu yansıtan daha çeşitli ve zengin bilgiler içeren bir kaynaktır. Özellikle bu gazetede yer alan ilan ve reklamlar değişen tüketim alışkanlıklarını göstermektedir.

Yerel gazeteler, 19. yüzyılda Bursa’da meydana gelen yerel gelişmeler hakkında bilgi sağlamaktadır¹⁴. Kentte meydana gelen tüm olay ve gelişmelerin merkeze ve merkezdeki belgelere yansması ile gazetelerdeki haberleri karşılaştırarak değerlendirme imkanı doğmuştur. Bursa’da çıkan gazeteler yerel gelişmelerin izlenmesini mümkün hale getirmiştir. Ayrıca kentte yaşayan insanların sorunları, yaşanan hırsızlık, cinayet gibi olaylar, ekonomik gelişmeler, insanların düşünce dünyaları gibi konularda bu kaynaklardan bilgi sağlanabilmiştir.

Yine ölen insanların sahip oldukları malların varislerine intikali için mallarının yazıldığı tereke defterleri, ailelerin ekonomik durumu, refah seviyeleri, sahip oldukları mal ve para varlıklarını, dolayısıyla o dönemde yatırımların hangi doğrultuda yapıldığı ve lüks malların kullanımındaki artış gibi konuların anlaşılmasında yardımcı olmuştur¹⁵.

Daha önce bahsedilen arşiv malzemeleri yerel nitelik taşımaktadır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde Sadâret, Yıldız, Hâriciye, Dâhiliye ve Meclis-i

---

¹³ Gazetenin ilk sayısından itibaren üç cilt halindeki koleksiyonu Bursa Yazma ve Basma Eski Eserler Kütüphanesi’nde bulunmaktadır.

¹⁴ Bu bağlamda, Bursa’da ilk süreli yayın 1887 yılında Ferazcizade Mehmet Şakir tarafından çıkartılan Nilüfer Dergisi’dir. Bu dergi 15 günde bir yayımlanmaktadır. Bursa Yazma ve Basma Eski Eserler Kütüphanesi’nde 1’den 60. sayıya kadar bütün ciltler mevcuttur. Bu derginin 1910’dan önce yayın hayatına son verdiği bazı kayıtlarda belirtilmektedir. Nilüfer dergisinde daha çok, ahlak, din, ilerleme (terakki) ve toplum hayatı gibi konularda edebi yazılar bulunmaktadır. Bu nedenle elde edilebilecek bilgi daha sınırlıdır. Tayla, **a.g.e.**, s.23.

¹⁵ Özdeğer, Hüseyin, **Bursa Şehri Tereke Defterleri 1463-1640**, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yay., İstanbul, 1988, s.2, 3. Bursa Belediye Kütüphanesi, Bursa Belgeliği bölümünde ve Ankara Milli Kütüphane’de 19. yüzyıla ait kadı sicilleri mikro film halinde bulunmaktadır.

Vâlâ tasniflerinde, Bursa kenti ile ilgili alınan kararlar, gönderilen emir, tâlimat ve izin belgeleri gibi farklı konulardaki belgeler okunarak değerlendirilmiştir.

Kentteki mekansal değişiminin izlenmesinde özellikle Suphi Bey başkanlığında hazırlanan 1862 tarihli Bursa planı ve 1907 tarihli vilâyet salnâmesindeki harita önemli görsel malzeme sağlamıştır¹⁶.

Kentte ortaya çıkan değişimin hız kazandığı ve izlenebilir hale geldiği 1860-1910 yılları arası çalışmanın tarihsel sınırlarını ortaya çıkarmıştır. Kenti neredeyse yok eden 1855 depreminin ardından 1860 yılı ve sonrasında, Osmanlı yöneticileri reformları ve kentsel planlama çalışmalarını uygulamak için önlerinde hazır bir mekan buldular. Ayrıca 1860'lı yıllar tüm dünyada olduğu gibi Bursa'da da sanayileşmenin hız kazandığı tarihti. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren açık olarak görülmeye başlanan değişim Balkan Savaşları'na kadar hızla devam etmişti. 1910 yılından sonra, Balkan Savaşları ile başlayan I.Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı'nın sonuna kadar devam eden uzun savaş süreci Bursa'da da olumsuz etkilerini gösterdi. Bu nedenle çalışmanın tarihsel son sınırı 1910 yılı olarak belirlendi.

Bursa kentinde anılan süreçte yaşanan değişimin temel dinamiklerini, Osmanlı toplumsal örgütlenmesinin modernleşme sürecinde geçirdiği dönüşümün yarattığı koşullar, kentin Avrupa pazarları ile kurduğu ticari ilişkiler ile Ahmed Vefik Paşa gibi yurt dışında eğitim görmüş yenilikçi yöneticilerin çalışmaları ve kente yaşanan yoğun göç oluşturmaktaydı. Bu nedenle değişimi gösterebilmek için ilk olarak kentin mekansal gelişimi ve kentsel kurumların Bursa'daki uygulamaları ele alındı. Ardından değişimin temel dinamiklerini oluşturan süreçler değerlendirildi.

Kentsel örgütlenmeye ilişkin ilk düzenlemeleri, 1839 Tanzimat Fermanı ile başlayan yapısal reformlar içinde yer alan yeni kent yönetimi ve kurumlaşması oluşturmaktadır. Bu bağlamda, 1864 Vilâyet Nizamnamesi ile

---

¹⁶ 1278 (1862) Tarihli Bursa Şehri Haritası (Erkân-ı Harbiye), bu planın kopyaları Bursa Yazma ve Basma Eserler Kütüphanesi'nde ve Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Haritalar için Bkz.s.203, 204.

geleneksel Osmanlı kentsel kurumlarının yerini, doğan yeni gereksinimleri karşılayabilecek yeni bir yönetim biçimi almıştır. Bu düzenleme sonrasında Bursa kentinin yönetimi için, valinin başkanlığında içinde halktan temsilcilerin de bulunduğu vilâyet idare meclisi oluşturulmuştur.

Kentlerin yeni yönetim yapısı çerçevesinde 1879-1882 yılları arasında Bursa valiliği yapan Ahmed Vefik Paşa'nın kentin modernleşmesinde önemli çalışmaları görülmektedir. 1855 depreminde büyük zarar gören Bursa'yı Ahmed Vefik Paşa yeniden inşa etmeye ve "yeni modern bir Osmanlı kenti" oluşturmaya çalışmıştır. Kendini Osmanlı olarak tanımlayan, doğu-batı arasında sınırların bulunmadığına inanan Ahmed Vefik Paşa'nın Bursa kentinin modernleşmesi için yaptığı çalışmalar Bursa'nın modernleşme serüveninin özgün bir diğer yönünü oluşturmaktadır.

Bursa kentinin Avrupa pazarlarına yönelik mal üretmesi ve yabancı sermayenin kente girmesi gibi yeni ekonomik ilişkiler kentte üretilen "ipek ipliği" ile ilgilidir. Dolayısıyla Bursa'daki ipek üretimi kentte yaşanan ekonomik, mekansal ve sosyal değişimin itici gücü olarak önem kazanmaktadır.

Değişen ekonomik ilişkiler kentin sosyal ve mekansal yapısını etkilemekle birlikte kent halen Osmanlı geleneğinin içinde ve etkisindedir. Bursa kenti 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sanayileşmeye başlamıştır. Ancak kentteki sanayileşme kentin iç dinamiklerinden çok yabancı sermayenin girişi ile ilişkilidir. Bu süreçten sonra artık Bursa, sanayileşen, modernleşen kısaca değişen bir Osmanlı kentidir.

19. yüzyılda Bursa kentinin sosyal ve mekansal değişimini analiz ederken, kentteki üretimin dış pazarlara yönelmesi, yabancı sermayenin girişi gibi dış etkiler olarak nitelendirilebilecek etkenlerin yanında Osmanlı düzeninin kendine özgü yapısı ve Bursa kentinin Osmanlı Devleti için taşıdığı anlam da göz önünde bulundurulmaktadır.

Bursa ipek sanayiindeki gelişme, kentin tarımsal art alanıyla da yakından ilişkilidir. Osmanlı Devleti'nde nefis-i şeklinde yazılarak diğerlerinden ayrılan,

pazarı kurulan, kadısı bulunan, ticari ve idari fonksiyonların toplandığı yerleşim yerleri kent olarak tanımlanmaktadır. Osmanlı ekonomisinin kırsal kesim üretimine dayanması nedeniyle, kent kabul edilen pek çok yerde oturan esnaf ve zanaatkar tarım ve bahçecilikle de uğraşmaktadır. Bursa’da kent merkezinden, kent dışına doğru uzaklaştıkça tarımsal üretim artmakta ayrıca ipek sanayi tarımsal bir faaliyet olan koza üretimiyle bağlantılı olarak gelişmektedir.

Modernleşme sürecinde Bursa kentinin, ekonomik, mekansal ve sosyal değişimini ortaya koyabilmek için, her kentbilim ya da kent tarihi araştırmasında olduğu gibi başlangıçta konuya hangi teorik çerçevede yaklaşılabileceği önemli bir sorundur¹⁷. Osmanlı kentleri hakkında yapılan çalışmaların başlangıç noktasını, Max Weber’in “kent”i içinde ikamet edenlerin kendilerine has kolektif bir kimliğe sahip özerk bir cemaat olarak tanımlaması ve bu çerçevede, doğu yerleşimlerinin kent olarak kabul edilemeyeceği fikrini öne sürmesi¹⁸ sonrasında, Weber’in doğu kenti tipolojisine İslam kenti tarihçilerinin verdiği yanıtlar oluşturmaktadır. 1960 ve izleyen yıllarda İslam ve Ortadoğu kentini anlama ve temel unsurlarını ortaya koymayı amaçlayan Lapidus konuya daha geniş bir bakış açısı getirmişti¹⁹. Daha sonra yapılan çalışmalarla birlikte kent tarihi araştırmalarında kullanılabilecek Türk kenti, Anadolu kenti²⁰, İslam kenti ve Sanayi öncesi kenti²¹ kavramlaştırmaları

---

¹⁷ Kent ve kent tarihi üzerine yapılan çalışmalarda kavramsal sorunlar konusunda bakınız. Tekeli, İlhan, **Tarih Yazımı Üzerine Düşünmek**, Dost Kitabevi, Ankara, 1998; Iggers, G.George, **Bilimsel Nesnellikten Postmodernizme Yirminci Yüzyılda Tarih Yazımı**, çev.Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2000, s.103 vd.; Kyvig E.David-Marty A.Myron, **Yanıbaşımızdaki Tarih**, çev.Nalan Özsoy, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2000; Oğuzoğlu, Yusuf, “Tarih, Yerel Tarih ve Kent Müzeleri”, **Bursa Defteri**, Sayı 18, Bursa, 2003, s.67-74.

¹⁸ Weber, Max, **Şehir, Modern Kentin Oluşumu**, çev.Musa Ceylan, Bakış Yay., İstanbul, 2000, s.59 vd.

¹⁹ Lapidus, M.Ira, “The Evolution of Muslim Urban Society”, **Comparative Studies in Society and History**, C.XV, Sayı 1, 1973, ss.21-50.

²⁰ Kuban, Doğan, “Anadolu Kentleri’nin Tarihsel Gelişimi ve Yapısı Üzerine Gözlemler”, **Türk ve İslam Sanatı Üzerine Denemeler**, İstanbul, 1995, ss.163-197.

²¹ Sjoberg, Gideon, **The Preindustrial City**, The Free Press, Newyork, 1965.

geliştirilmiştir²². Bu yaklaşımlar tek tek ele alındığında getirdikleri kısıtlayıcılık ve eksiklikler nedeniyle, bu çalışmada arka planda var olmuş ve birlikte kullanılmıştır. Örneğin, sanayi öncesi ve geçiş dönemi kavramlaştırması Bursa’da 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren üretim teknolojisindeki gelişmelerin neden olduğu ekonomik ve toplumsal dönüşümü ve bu dönüşümün araçlarını anlamada, İslam kenti yaklaşımı, toplumsalın mekanın şekillenmesindeki rolünü belirlemede, Türk ve Anadolu kenti kavramlaştırması da Bursa’nın Türk ve Osmanlı geleneğinden gelen sürekliliklerini değerlendirmede yardımcı olmuştur.

Görüldüğü gibi, Osmanlı kentlerini tek bir tipoloji ya da tek model içinde ele almak mümkün değildir²³. Örneğin 19. yüzyılda kendi içinde de farklılıklar göstermekle birlikte hepsi Osmanlı kenti olan, İzmir, Selanik ya da Bursa ile Çankırı ve Kahire’yi aynı kategori içinde ve aynı yaklaşımlarla incelemek yanıltıcı sonuçlar ortaya çıkaracaktır. Bu bağlamda her kente tarihsel gelişimi içinde kentsel işlevleri, ekonomik ve demografik bileşenleri içinde bakmak gerekir.

Bu nedenle, Bursa kentinin bir üst toplumsal yapı tarafından belirlenen nitelikleri, genelde bu yapıyı ve özelde kenti etkileyen siyasi, ekonomik ve sosyal süreçler birlikte değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Ancak bu yaklaşımdan Bursa kentinin sadece bir yapılar topluluğu ya da Osmanlı düzeninin taşradaki bir mikro tipi olarak ele alındığı anlamı çıkartılmamalıdır. Bu çalışmada, kaynakların el verdiği ölçüde konuya bütünsel olarak yaklaşılmaya çalışılmıştır. Kentin ekonomik ve sosyal yapısındaki dönüşüm ile kentin fiziki yapısındaki değişimler bir bütünlük içinde kavranmaya çalışılmıştır. Genel bir Osmanlı kenti kavramlaştırması yapmak,

---

²² Kent tarihi araştırmalarındaki yaklaşımlar konusunda Bkz.Tekeli, İlhan, **Tarih Yazımı Üzerine Düşünmek**, Dost Kitabevi, Ankara, 1998.

²³ Aktüre, Sevgi, “17.Yüzyıl Başından 19.Yüzyıl Ortasına Kadarki Dönemde Anadolu Osmanlı Şehrinde, Şehirselleşmenin Değişme Süreci”, **ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi**, C.1, Sayı 1, Ankara, 1975, s.102. “Bir Osmanlı kenti var mıydı?” Sorusuna yanıt arayan bir çalışma için Bkz.Eldem, Edhem- Goffman, Daniel- Masters, Bruce, **Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti, Halep, İzmir ve İstanbul**, çev.Sermet Yalçın, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2000, s.1-18.

Balkanlar'da gayri müslim nüfusun yoğun olarak bulunduğu Selanik ile, Şam gibi bir Arap kenti ve merkeze yakın ancak taşrada yer alan bir kent olarak Bursa ile aynı yaklaşımlarla ele almak yanıltıcı bir sonuç ortaya çıkaracağından, Bursa kentinin diğer kentlerle benzerlikleri kadar farklılıklarının da ortaya konması gerekmektedir.

Çalışmada sosyal ve mekansal “değişim” temasını tercih edilmesinin nedeni bu olgunun ilerleme ya da gelişme kavramlarına göre daha nesnel ve izlenebilir olmasıdır. Kenti ele alırken ekonomik süreçler bağımsız değişken olarak bir kenarda dururken, sosyal ve ekonomik süreçler birbiri ile ilişkilendirilerek değerlendirilmiş ve yaşanan bu süreçlerin mekandaki yansımaları gözlenmeye çalışılmıştır.

Bursa kentinde 19. yüzyıl ortalarından başlayarak 20. yüzyılın ilk on yılına kadar devam eden süreçte yaşanan “değişim” ancak kentin bu süreçten önceki durumu ile bir karşılaştırma yapılarak anlaşılabilir. Bu karşılaştırma reklamcılarının sıklıkla kullandığı bir yöntemden esinlenerek yapılabilir, yöntemin temeli şöyledir; iki resim yan yana konur resimlerden biri reklama konu olan mucizevi ürünün etkisinden “önceki” diğeri ise “sonraki” durumu göstermektedir. Bu çalışma açısından “önce” Bursa'nın Tanzimat'a kadar ki süreç, “sonra” ise 1900'lerin Bursa'sına karşılık gelmektedir. Mucizevi ürün ise, üretim teknolojisinin gelişimi ve dış pazarlara bağlanma, Osmanlı Devleti'nin modernleşme çabaları, ileri görüşlü kent valilileri ve yoğun dış göçten oluşan bir karışımdır. Bu karşılaştırma yöntemi süreklilikleri izlerken, değişimi yakalama olanağı vermesi açısından önemlidir.

Bugünden geçmişte yaşanan bir süreci anlamaya çalışırken o süreç içinde yaşayan insanların bugüne ulaşan belgeleri, eşyaları, inşa ettikleri yapılar vb. gibi materyaller çok önemli ip uçları sağlamaktadır. Süreklilik ve değişim gibi sosyal süreçlerin incelenmesinde çok önemli yeri olan bu materyallerin kullanılmasında, nakilci bir üslup yerine analitik bir yaklaşım benimsenmiştir.

Bu çalışmanın temel sorunsalı Osmanlı modernleşmesi bağlamında, modernleşmenin geleneksel bir Osmanlı kenti olan Bursa'da, ekonomik gelişme ekseninde sosyal yapı ve mekanda nasıl bir dönüşüm yarattığı? Kentteki değişimin araçlarının neler olduğu? Modern yaşam biçimlerini içselleştirmede halen sorunların yaşandığı kentte, 19. yüzyılda bu yaşam biçimleri ile ilk karşılaşmaları sırasında kentte yaşayan insanların yaşayış ve düşün yapılarında oluşan dalgalanmaları mümkün olduğunca ortaya koymaktır.

Devlet, toplum ve insan bağlamında, modernleşme sürecinde toplumsal ve günlük hayatın pratikleri açısından değişimin insan ekseninde ne ölçüde gerçekleştiğini değerlendirmenin güçlüğü bu çalışmanın kısıtlarından biridir.

Ekonomik alt yapının, toplumsal ve mekansal üst yapıyı belirlediği tezinden yola çıkarak, Bursa kentinin 1860-1910 sürecinde yaşadığı değişim süreci analiz edilirken, örneklere yer verilmiş bunun sonucunda elde edilen verilerden genellemelere gidilmeye çalışılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun kendine özgü bürokratik ve merkezi yapısı tüm çalışma boyunca hep göz önünde bulundurulmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

KLASİK OSMANLI KENTİ OLARAK BURSA

(19.YÜZYIL ORTALARINA KADAR)

Bu bölümde öncelikle Bursa'nın tarihsel gelişimi, klasik kent dokusunun oluşumu ve bu dokunun temel öğeleri ortaya konacaktır. Daha sonra Tanzimat ve sonrasında taşra yönetiminde yapılan düzenlemelerle kentin vilayet merkezi haline gelişinden sonraki idari durumu ve yönetimi ele alınacaktır.

1.BURSA'NIN KENTSEL GELİŞİMİ VE KLASİK KENT DOKUSUNUN ÖZELLİKLERİ

19. yüzyılda sanayileşen ve modernleşen eski bir Osmanlı başkentini tanımlayan kent örüntüsü, farklı siyasal, ekonomik ve kültürel yapıların ürünüdür. Bursa kentinin en eski geçmişiyle ilgili bilgiler oldukça sınırlıdır. Kentin ilk olarak ortaya çıkması ve çevresinin surlarla çevrilmesi, yöreye M.Ö.7.yüzyılda yerleşen ve M.Ö.327'de bağımsız bir krallık haline gelen Bithynialılar tarafından, Bithynia Kralı I.Prusias (M.Ö.232-192) döneminde gerçekleşmiştir. Roma'nın Kartaca Kralı Hannibal Roma İmparatoru ile yaptığı savaşı kaybedince askerleriyle birlikte I.Prusias'a sığınmış (M.Ö.188) ve onu Roma ile savaşması için teşvik etmiştir¹. Bu sırada Bithynia Kralı ve Hannibal bir Antik Yunan kenti olan ve Odrys (Nilüfer) Çayı ile Olympos Mysios (Uludağ) arasında bulunduğu tahmin edilen Atussa kentini ele geçirerek, yakıp yıkmışlardı. İşte bu kentin yerine Hannibal'in önerisiyle Prusias kurulmuştur. Daha sonraki dönemlerde birbiri ardına tahta çıkan iki Prusias adlı kralın yaptırdıkları diğer Prusias kentlerinden ayırd edilebilmesi için ilk Prusa'ya (Bursa) Prusa ad Olympum adı verilmiştir. Bu isim Roma döneminde de aynen kullanılmış, Bizans döneminde kente sadece Prusa denilmeye başlanmıştır. İzmit, İznik ve Bursa Bithynia Krallığı'nın en önemli üç kentidir². Daha sonra

---

¹ Süel, Mustafa, "Antik Dönemde Bursa", **Bursa**, Kültür Bakanlığı Yay., İstanbul, 1996, s.28.

² Baykal, **Bursa ve Anıtları**, s.7 vd, Texier, Charles, "**Küçük Asya**" **Bithynia**, haz.Raif Kaplanoğlu, Avrasya Etnografya Vakfı Yay., İstanbul, 1997, s.40-58.

son Bithynia kralı IV.Nikomedes M.Ö.74 yılında kendi isteğiyle Roma İmparatorluğu'na bağlanmıştır. Batı Roma İmparatorluğu ile Bizans'ın ayrılmasından sonra kent Bizans İmparatorluğu döneminde, Bithynia Krallığı döneminde yapılan surun içiyle sınırlı kalmıştır³.

Bizans İmparatorluğu döneminde Bursa, İznik'in daha önemli bir merkez olması nedeniyle yerel ve kendi halinde bir kent görüntüsü çizmektedir. Bu orta halli Bizans “kasabası”nda hisar içinde 2000 ev, 7 mahalle yedi kilise ve manastır, bir hamam, bir çarşı ve yirmi dükkan bulunuyordu⁴. Bursa Türkler'in hakimiyetine geçtikten sonra gelişen ve giderek önemi artan canlı bir ticaret merkezi haline gelmiştir.

Bursa 6 Nisan 1326 yılında Osmanlılar'ın eline geçtikten sonra kale yani hisar içi iskan edilmiş, kale içinin eski sakinleri ise kale dışında yerleşmişlerdi. Bursa ve çevresindeki nüfus 14. yüzyıl başlarında Türkmenler'in İznik ve Bursa'yı kuşatma altında tuttuğu süreçte azalmış kent merkezleri boşalmıştı⁵. Bu nedenle Bursa kentini çevreleyen antik surların içindeki yerleşim alanı, bir saray ve manastır dışında kamu binalarına ve üretim-ticaret ünitelerine sahip değildi. Orhan Bey (1326-1362) kenti fethettikten sonra kale içinde cami haline getirdiği bir Bizans kilisesinin yanındaki tekfur sarayını, “Bey Sarayı”na dönüştürmüş, 1339 yılında Bursa kalesinin altında bir cami, medrese, imaret, han (Emir Hanı Bey Hanı ve Eski Bedesten olarak da bilinir) ve hamamdan meydana gelen külliyesini inşa ettirmişti⁶. Bu külliye kısa zamanda Osmanlı Bursa'sının merkezi konumuna gelmişti⁷. Bu yeni kentsel üniteler, kale içine alternatif bir merkez olarak zamanla büyümüşü. Yine bu dönemde hisar içinde,

---

³ Roma Çağı yazarlarından olan ve Roma'nın Bithynia valiliği görevinde bulunan Plinius'a göre de, kentin adı I.Prusias'tan gelmektedir.

⁴ Çelebi Evliyâ, **Seyahatnâme II**, haz. Zekeriya Kurşun v.d., Yapı Kredi Yay., İstanbul, 1999, s.13.

⁵ Steinherr, Iréne, Beldiceanu, “Bitinya'da Gayrimüslim Nüfus”, **Osmanlı Beyliği**, ed.Elizabeth Zachariodou, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1997, s.11.

⁶ Barkan-Meriçli, **a.g.e.**, s.22.

⁷ Baykal, Kazım külliyesinin etrafının bir duvarla çevrildiğini belirtmekteyse de bugün bu duvar ayakta değildir. Baykal, Kazım, **Bursa ve Anıtları**, s.15.

Alâaddin Bey, Çoban Bey ve Koca Nâib gibi mahalleler inşa edilen mescitlerin çevresinde yeni yerleşim alanları ortaya çıkmıştır⁸.

Orhan Bey döneminde inşa edilen Emir Hanı'nın da içinde bulunduğu külliye kent merkezinin ilk nüvesinin oluşması açısından önemlidir. Daha sonraki dönemlerde de kentin genişlemesi çeşitli dini ve sosyal yapılar çevresinde gerçekleşmiştir. Birbirine uzak, kente hakim tepelerde özellikle ilk beş Osmanlı hükümdarı döneminde bina edilen cami, medrese, han, darüşşifa gibi yapıları içine alan imaret siteleri (külliye) klasik kent dokusunun oluşumunda etkili olmuştur⁹. I.Murad, Yıldırım Bayezid, I.Mehmed ve II.Murad külliye Muradiye, Yıldırım, Emirsultan ve Yeşil gibi yeni semtlerin ve mahallelerin çekirdeğini oluşturmuştur.

Sultan I.Murad (1362-1389) döneminde 1366'da Edirne'nin başkent olmasına rağmen Bursa'daki kentsel gelişim hızla devam etmiştir. I.Murad Çekirge'de cami, imaret ve kaplıcadan oluşan yeni bir kentsel birim oluşturmuş, ayrıca Kapan Hanı'nı yaptırmıştır¹⁰. Bu han kent halkının beslenmesi ile ilgili malların dağıtımını ve satışının yapılmak üzere toplandığı mekandır. Kentin gelişimini yönlendirici etkenlerin başında ticaret hayatının gereksinimleri ve doğal konum gelmektedir. Kentin genişlemesi, ekonomik etkinlikler ve iş bölümünün artması sonucunda kentte bu fonksiyonları üstlenen yeni ticari ve sosyal yapıların sayısını arttırmıştır.

Yıldırım Bayezid'in (1389-1402) saltanatı süresince de Bursa gelişmeye devam etmiş, 1399 yılında Ulu Câmi, ardından Bursa Bedesteni ile çevresindeki Uzunçarşı ve kentin doğusunda Yıldırım Külliyesi inşa edilmiştir. I.Mehmed döneminde Yeşil Külliyesi'nin yapımıyla Yıldırım ve Yeşil arasındaki sahada konut alanları olarak yeni mahalleler (Yıldırım, İncirli, Meydancık, Hoca

---

⁸ Ergenç, a.g.tz., s.7.

⁹ Barkan, Ömer, Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İmâret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar", **İ.Ü.İktisat Fakültesi Mecmuası**, C.XXIII, İstanbul, 1963, s.239.

¹⁰ Kapan hanları, un, meyve-sebze, tuz, balık gibi malların toplandığı yerlerdir. Bkz. Doğru, Halime, **XVIII.Yüzyıla Kadar Osmanlı Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Görüntüsü**, Anadolu Üniversitesi Yay., Eskişehir, 1995, s.118.

Taşkın gibi) ortaya çıkmıştır. II.Murad döneminde kent batıda gelişme yönlerini bulmuş, artık klasik kent dokusu belirginleşmiştir. Bu süreçte, Hisar-Muradiye arasındaki yerleşme tamamlanmış, kentin doğu ucundaki Yeşil Cami ile başlayan gelişme Emirsultan ve Zeyniler'le bütünleşmiştir¹¹. I.Mehmed döneminde inşa edilen İpek ve Geyve Hanları, II.Bayezid döneminde yaptırılan Koza ve Pirinç Hanları ile Bursa kentinin merkezi ticaret dokusunu zenginleştirmiştir.

16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Bursa kent dokusuna eskisi kadar planlı yoğun ve nitelikli sosyal-ticari yapıların eklenemediği görülmektedir. Önce Edirne ardından da İstanbul'un başkent yapılmasından sonra Bursa ekonomik açıdan önemli bir üretim ve ticaret merkezi olmaya devam etmekle birlikte, İstanbul'un imar ve gelişimine öncelik verilmiştir. Fatih döneminde sadrazam Mahmut Paşa'nın, İstanbul'daki cami ve imaretine gelir getirmesi amacıyla Bursa'da Fidan Hanı'nı yaptırması bu durumu yansıtan bir örnektir¹². Bursa 16. yüzyılın ortalarından sonra da büyük bir kent ve Balkanlar ve Anadolu için ticari bir merkez olma niteliğini sürdürmüştür¹³. Ancak kentteki inşa ve imar faaliyetleri eskiye göre yavaşlamıştır. Bu tarihten sonra yapılanlar daha çok Bursa'nın fizik dokusunu sıklaştırma niteliği taşımaktadır.

Osmanlı döneminde Bursa'nın mekansal gelişimine baktığımızda, kentte Orhan Bey döneminde hisar içinde 7 mahalle mevcutken, 1530 yılına gelindiğinde kent 147 mahalleden oluşan bir yerleşim merkezi haline gelmiştir. Bu tarihte kentin nüfusu 60.000 civarındadır ve kentte 669 dükkan, 10 büyük han, 1 bedesten, genellikle işçi gücünün barındığı 608 bekar odası, 11 hamam, 18 cami, 180 mescit, 30 medrese ve 10 zaviye bulunmaktadır¹⁴. Bu sayılar kentin ekonomik ve sosyal gelişimini göstermesi açısından önemlidir. Çünkü genellikle bir kentteki han sayısı o kentin ticari önemini ve büyüklüğünü

---

¹¹ Ergenç, **a.g.tz.**, s.10.

¹² Oğuzoğlu, Yusuf, "Sicillerdeki Kent Dokusu Sene 1670-1683", **Bursa Defteri**, Sayı 3, Bursa, 1999, s.52.

¹³ İnalçık, **The Ottoman Empire The Classical Age 1300-1600**, s.146.

¹⁴ Barkan-Meriçli, **a.g.e.**, s.197-198.

gösterir. İstanbul, Bursa ve Ankara gibi ticaret merkezi konumundaki büyük kentlerde hanlar birbirlerine çok yakın ve kapalı çarşının hemen yakınında bir iş merkezi oluşturur nitelikte yerleşmişlerdir¹⁵.

16. yüzyılın ortalarına kadar antik surların dışında, Orhan Külliyesi çevresindeki üretim ve ticaret alanları (bedesten, hanlar, çarşılar, dükkanlar gibi) ile kent merkezinin bu bölgede olduğu görülmektedir. Kentin farklı mekanların da inşa edilen külliye çevresinde yer alan mahallelerde nüfusun iskanı gerçekleştirilmiştir. Yine bu süreçte, dini ve ticari fonksiyonlu yapıların yanı sıra hamam, medrese ve imaret gibi sosyal gereksinimleri karşılamaya yönelik yapılar da inşa edilmiştir. Kentin mekansal gelişiminin hızlı bir ivmeyle gerçekleşmesi, Bursa'nın ilk başkent olmasının yanı sıra, özellikle hem yerel hem de transit canlı bir üretim ve ticaret merkezi olması ile ilişkilidir. Mekanın biçimlendirilmesinde sıradan ya da halktan diyebileceğimiz kişilerden çok padişah ve devlet yöneticilerine ait vakıflar işlevsel bir rol üstlenmişlerdir. Bu durum, doğal olarak finansman birikimi ve vakıf arazilerin tahsisi ile ilgilidir. Kentin mekansal gelişimi devlet yöneticileri tarafından sistemli ve planlı bir şekilde yürütülmüştür. Bursa'da gerek ipek üretimi ve ticaretinden, gerekse diğer üretim-ticaret kalemlerinden sağlanan vergi gelirleri oldukça yüksektir. Bu gelirlerin büyük bir kısmı padişah hasları içindedir. Dolayısıyla Bursa başkent iken kentten elde edilen gelirlerin kente geri dönüşü kenti imar etme biçiminde gerçekleşmiştir.

Bu bağlamda 16. yüzyılın sonlarına kadar Bursa kentinin üretim-ticaret ve dinsel merkezinin oluşumu tamamlanmış kentin genel silüeti belirginleşmiştir. Daha sonraki süreçte kentin gelişimi organik kent dokusuna yeni mahallelerin eklenmesi biçiminde gerçekleşmiştir.

Bursa kentinin Osmanlılar döneminde gelişiminde, ilk başkent olmasının yanında asıl önemli etken kentin 14. yüzyıldan başlayarak önemli ticaret merkezi olmasıdır. Bursa özellikle ipek, pamuk ve baharat gibi malların

---

¹⁵ Faroqhi, Suraiya, **Osmanlı'da Kentler ve Kentliler**, çev.Neyyir Kalaycıoğlu, 3.baskı, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2000, s.35.

ticaretinin yapıldığı bir merkez olarak hem Avrupa hem de Anadolu için önem taşımaktadır. Kent Osmanlı egemenliğine girdikten sonra gittikçe artan bir önem kazanmıştır. Özellikle 14. yüzyıldan itibaren Bursa hem ipek açısından hem de diğer Asya malları için Doğu ile Batı'yı köprüleyen bir dünya pazarı haline gelmiştir¹⁶. İki önemli kervan yolu Bursa'da karşılaşmaktadır. İran'a giden doğu yolu Bursa'dan başlayıp Amasya, Tokat, Erzincan ve Erzurum üzerinden Tebriz'e uzanmakta, İran ipeği Halep'ten başlayan ve Kütahya, Afyonkarahisar, Akşehir, Konya ve Adana üzerinden ikinci bir yolla daha Bursa'ya taşınmaktadır. Antalya ile İskenderiye arasındaki deniz yolu ise Bursa ile Arap ülkeleri arasındaki ticarete önemli bir rol oynamaktadır¹⁷. Bursa Avrupalı tüccarlar için ipeğin yanı sıra baharat, kürkler ve boyalar gibi mallar nedeniyle de çekici bir ticaret merkezi konumundadır. Bursa'da çok sayıda Batı Avrupalı (Floransalı, Cenevizli gibi), Acem ve Arap tüccar bulunmaktadır¹⁸.

Bursa'da inşa edilen ticaret ve kamu binaları ya doğrudan Osmanlı merkezi idaresi tarafından ya da sultanın doğrudan doğruya onayını alan yöneticiler tarafından yaptırılmıştır¹⁹. Bursa'da padişahlar ya da üst düzey devlet görevlileri tarafından yaptırılan cami, mescit, imaret, hamam gibi dini ya da sosyal işlevli yapıların bakımı ve sürekliliği için çarşı ve hanların gelirleri bu yapılara vakfedilmiştir. Devlet vakıfların belirli amaçlara hizmet ettikleri için kurulmalarına izin vermiş ve bu kurumların yaygınlaştırılmasını desteklemiştir. Aslında Osmanlı kentlerinin mekansal yapısı devletin ekonomik ve toplumsal örgütlenme biçiminin fiziki alana yansımalarıdır. Bursa'da çok sayıda hanın bulunması ekonomik faaliyetleri belirlenmiş bir alanda toplayarak daha kolay kontrol edebilme ve vergilendirme olanağı sağlamak istemesiyle ilişkilidir. Yine cami, medrese, tekke ve zaviyelerin yaygın olarak kentte bulunması devletin dil, din ve kültür bütünlüğünün korunması, sosyal kontrolün din ve gelenek aracılığıyla sağlanması amaçları ile ilişkilidir. İmaret ve

---

¹⁶ İncalçık, "Capital Formation in the Ottoman Empire", s.108.

¹⁷ İncalçık, "Bursa XV.Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", s.51.

¹⁸ İncalçık, **a.g.e.**, s.227.

¹⁹ Faroqhi, **Osmanlı'da Kentler ve Kentliler**, s.27.

hastaneler ise devletin sorumluluğundaki sosyal hizmetleri yerine getiren işlevsel kurumlardır²⁰. Tüm bu faaliyetler ve hizmetler vakıflar aracılığıyla sağlanmakta böylelikle hem bu türden faaliyetlerin devlet hazinesine getireceği yükler hafifletilmekte, hem de ekonomik ve sosyal kontrolün sağlanması için uygun koşullar oluşturulmaktadır. Vakıflar kişiler açısından da hayır yaparak mallarını gelecek kuşaklara aktarma olanağı yaratmaktadır²¹. Osmanlı devleti gibi özel mülkiyete sınırlı oranda izin veren bir yapıda vakıflar kişilere malların bir kısmından vazgeçerek varislerine aktarabilme güvencesi veren kurumlar olarak da hizmet etmektedirler.

Bursa'nın merkezi olduğu Hüdâvendigâr sancağının 16. yüzyıldaki vergi gelirleri içinde vakıfların payı %30,7'lik bir meblağa ulaşmıştır²². Osmanlı sultanlarının ve devlet adamlarının tarımsal üretim gelirleri, kırsal kesimden ya da çarşı-pazar hasılatı çoğalan kentten sağladıkları has gelirleri Bursa'daki vakıf eserlerinin finansman kaynağını yaratmıştır.

17. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu siyasi, ekonomik ve sosyal durum Bursa'da da çeşitli problemlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Önce Medreseli ardından Celâli isyanları kente fiziki olarak zarar vermesinin²³ yanı sıra mevcut ekonomik ve sosyal düzende aksaklıklara yol açmıştır. Ayrıca coğrafi keşifler sonrasında ticaret yollarının değişmesi sonucunda Akdeniz çevresinin ekonomik bir canlanma içine girdiği görülmektedir. Bu süreçte Avrupa'ya ihraç edilen ipekliler için İzmir limanı

---

²⁰ Barkan-Meriçli, **a.g.e.**, s.124.

²¹ Köprülü, Fuad, "Vakıf Müessesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihi Tekâmülü", **Vakıflar Dergisi**, C.II, Ankara, 1942, s.22.

²² Barkan-Meriçli, **a.g.e.**, s.121.

²³ Kent Kalenderoğlu adlı isyancı 1607 yılında kenti işgal ederek yakmıştır. Kişilere ve vakıflara ait yapılar Celâli hareketi sırasında ya yakılmış ya da büyük zararlar görmüştür. Örneğin, 1636 (1046) tarihli bir belgede Veli bin Ahmed isimli kişi ölen Mustafa'nın oğlu ve kızının vekili olarak mahkemede davacı olur ve Uzunçarşı'da Bıçakçılar Çarşısı karşısında bulunan Timurtaş vakfına ait bir pazarcı dükkanının Celâli İsyanı sırasında yakıldığını ve Mustafa'nın burayı tekrar bina ettiğini, şimdi öldüğü için tasarruf hakkının çocuklarına verilmesini ister. **BŞS**, B-60/22a.

kullanılmaya başlanmış, İzmir'in bu konumu, transit ticaret mallarının Bursa'dan bu kente yönelmesini beraberinde getirmiştir²⁴.

Ayrıca, 18. yüzyılda Avrupa'da kullanılmaya başlayan makine tekniği hammadde ihtiyacını artırmış, Yakın ve Uzakdoğu ülkelerinden gelen ipeğe daha fazla gereksinim duyulmaya başlanmıştır. Bu bağlamda Bursa özellikle ham ipek üreten bir merkez olarak tekrar önem kazanmış, ancak Avrupa'nın daha ucuza sattığı dokumalar yerel dokumacılığın gerilemesine neden olmuştur. Osmanlı yönetim örgütlenmesinde merkezi kontrolün zayıflaması kentteki merkezi temsilcilerin ve ayanların keyfi davranışlarına zemin hazırlarken, lonca sisteminin bozulması üretim ve vergilendirmede devletin gelirlerini azaltmıştır.

Görüldüğü gibi 17. ve 18. yüzyılda gerek dışsal etkiler gerekse imparatorluğun iç sorunlarından kaynaklanan problemler nedeniyle kentsel dokuya yeni birimler eklenememiştir.

Özetle, Bursa Türkler'in eline geçtikten sonra, kent Hisar dışında, kademeli olarak inşa edilen külliyeler çevresinde, coğrafi koşullar el verdiği ölçüde doğu-batı yönünde genişlemiştir. Bu bağlamda, Hisar'daki eski merkezin yerini, Ulucami ve hanlar bölgesini içine alan alternatif bir dini-ticari merkez almıştır. 19. yüzyıl başlarında çoğu Osmanlı kentinde olduğu gibi Bursa'da da Hisar kentin genel görünümü içinde bir öge olarak varlığını devam ettirmektedir.

1.1.Hisar

Osmanlılar, fethettikleri yerleşimlerde bir hisar varsa buraya kentin yönetim merkezi olma fonksiyonunu yüklemişler, fethedilen yerde böyle bir yapı yoksa inşa etme yolunu seçmişlerdir. Hisar ya da iç kale devlete ait belgelerin, ahaliden toplanan vergilerin ve tüccarların değerli mallarının saklandığı yerdir. Taşradaki kapıkulu askerleri de genellikle kalelerde yerleşmişlerdir. Kenti tehdit eden bir tehlike karşısında hisar, şehir halkının

---

²⁴ Gofman, Daniel, **İzmir ve Levanten Dünya (1550-1650)**, çev.Ayşen Anadol-Neyyir Kalaycıoğlu , Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1995, s.69.

sığınabileceği güvenilir bir yerdir ayrıca zindan (hapishane) da burada bulunmaktadır.

Bursa hisarı, Romalılar tarafından üç yanı sarp uçurumlar üzerinde kenti kolay savunabilmek amacıyla yapılmıştır. Bizans devrinde de kent, etrafı surlarla çevrili olarak kalmış ve yer yer inşa edilen burçlarla surlar sağlamlaştırılmıştır. Bursa hisarı çevreden yüksek bir düzlük üzerinde kuzey ve yıldız yönünden uçurumlar oluşturarak, Uludağ'ın eteğinde lodos ve doğu rüzgarlarından korunmuş bir konumda yerleşmiş, hisarın duvarları çok iri taşlarla inşa edilmiştir.²⁵ Duvarların boyu yaklaşık olarak dört eni ise bir metredir²⁶.

Bursa Hisarı'nın 5 kapısı bulunmaktadır. Kapılardan üçü kente açılır, bu kapılar: Kuzeydeki Debbaghane Kapısı, doğudaki Yer Kapı ve batıdaki Kaplıca Kapısı'dır. Diğer iki kapı ise Zindan Kapı ve Su Kapısı olup Uludağ'ın eteklerine açılır.²⁷ Zindan Kapı ve Su Kapısı yolu işlek değildir. Bu iki kapı şehre bazı mallar getiren köylüler tarafından kullanılan, az sayıda kişinin kullandığı kapılardır. Hisar'ın kapıları tuğladan yapılmış üzerine mermer geçirilmiştir. İmparator Teodor Laskaris'in duvarların bânisi²⁸ olduğuna dair bir kitâbe bulunmaktadır. Batı tarafından duvarların aşağı kısmı eskidir, büyük kalker taşlarla inşa edilmiş ve taşlar biri enine biri boyuna koyulmak suretiyle dizilmiştir. Kuzey tarafında yani dağa karşı gelen yüzünde kente savunma sağlamaktadır. Kalesiyle geniş bir hendeği vardır, burçların arası yirmişer metredir. Şekil olarak dört köşeli olan burçlar traverten denilen bir cins kalker ve büyük kısmı eski eser kalıntılarından alınmış mermer taşlarla binâ edilmiştir.

---

²⁵ Yenen, Zekiye, **Vakıf Kurumu-İmaret Sistemi Bağlamında Osmanlı Dönemi Türk Kentlerinin Kuruluş ve Gelişim İlkeleri**, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1987. s.92.

²⁶ Texier, Charles, **Küçük Asya I**, çev.Ali Suat, İstanbul, 1339, s.218.

²⁷ Ergenç, **a.g.tz.**, s.13.

²⁸ Hisarı kimin yaptırdığını Texier'in bahsettiği kitâbe sayesinde bugün bilmekteyiz. Ancak Evliyâ Çelebi'nin bu konudaki sözlerinden 17. yüzyılda hisarın bânisinin kim olduğunun bilinmediği anlaşılmaktadır.

*"Surların öte tarafı yüksek ve güzel selviler büyütülmüş mezarlıklardır. Hendekler, dut ağaçlarıyla kaplıdır"*²⁹.

1.2. Üretim Ve Ticaret Alanları

Osmanlı kent merkezinin sabit göstergesi, merkez câmi ve bedestendir. Çarşı ya da çarşılar bu iki yapının etrafında gelişir. Dükkanlar bunlara yapışık veya ayırık düzende yerleşmişlerdir³⁰. Câmının yarattığı kalabalık yani talep ile talebi karşılayabilecek arz yani çarşı, pazar, bedesten ve han gibi mekanlar fiziksel olarak birbirine yakın konumdadır.

Kentte tezgahlarda (dizgâh) üretilen mallar uygun olduğu durumlarda üretimin yapıldığı atölyenin önündeki küçük ticarethanede ya da tüccarlar tarafından toplanarak kentin iş ve ticaret merkezinde satışa sunulmaktaydı. Esnaf ve zanaatkarların bulunduğu çarşıda (Uzun-Çarşı) sokaklar (sûklar) iş kollarına ayrılmışlardı. Örneğin kent merkezindeki Bursa bedesteninde, bürümcük, kemha, tafta gibi değerli ipekli dokumalar satılmaktaydı. Ayrıca, Koza Hanı, Pirinç Hanı, Kapan Hanı gibi ihtisaslaşmış hanlarda tek bir ürün satışa sunulmaktaydı³¹. Bu hanlarda tek malın satışının yapılması, devlet açısından kantariye, dellaliye gibi vergilerin alınmasını kolay hale getiriyordu.

Hanlar aynı zamanda yolcu ve tüccarların her türlü ihtiyaçlarını karşılamak üzere yapılmıştı. Yaz ve kış odaları, misafirhaneleri, mescitleri, yemekhaneleri, ahırları ve çeşmeleri bulunmaktaydı. Bu yapılar tâcirlerin her türlü gereksinimini karşılayabildiği, ticaretin gelişmesini sağlayan yapıları³².

²⁹ Texier, a.g.e., s.218.

³⁰ Tankut, Gönül, "Osmanlı Şehri'nde Ticâri Fonksiyonların Mekânsal Dağılımı", VII. TTK Bildirileri, C.III, Ankara, 1973, s.778.

³¹ Bursa'da bulunan hanların sayısı ve çeşitliliği kentteki üretim ve ticaret hacminin büyüklüğünü gösterir niteliktedir. Bâli Bey Hanı (Fatih dönemi), Bayezid Paşa Hanı (Yoğurt Hanı, 15.yy), Bezir Hanı (Demir Hanı, Orhan Bey dönemi), Çukur Han (Kütahya Hanı), Doğan Gözü Hanı (1516 öncesi), Emir Hanı (Eski Bedesten, Orhan Bey dönemi), Fidan Hanı (Mahmut Paşa Hanı, Fatih dönemi), Geyve Hanı (Çelebi Mehmed dönemi), İpek Hanı (Çelebi Mehmed dönemi), Kapan Hanı (I.Murat dönemi), Karacabey Hanı (Fatih dönemi), Katır Hanı (Fatih dönemi), Koza Hanı (II.Bayezid dönemi), Kuşbazlar Hanı (15.yüzyıl), Pirinç Hanı ((1507), Tuz Hanı (1454), Yeni Tahıl Pazarı Hanı (Kanuni dönemi) ve Tahıl Hanı Ulu Câmi ve çevresinde kentin ticaret merkezinde yer alan yapılarıdır.

³² Sevinç, Necdet, **Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Düzeni**, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1985, s.17.

Her kentte olduğu gibi Bursa’da da üreticilerle tüketicilerin buluştuğu çarşılar bulunmaktaydı. Çarşı, esnaf ve zanaatkarların mallarını pazarladıkları yerlerdi. Buralarda bulunan dükkanlar, genellikle vakıfların malıydı ve dükkanlarda oturanlar genellikle vakıflara kira ödemekteydi. Her sokak bir iş koluna ayrılmıştı, mahalle aralarında basit ihtiyaçlara hitap eden, (fırın gibi dükkanlar bulunmaktaydı.

Hanlar, çarşılar ve esnaf sūklarıyla bir bütünlük gösteren üretim ve ticaret alanları kentin merkezi ile konutların bulunduğu mahalleler arasında uzanıyordu.

Fotoğraf 1: (Ulu Câmi Ve Hanlar Bölgesi)

Fotoğraf: Zeynep Dörtok-Abacı

özellikle ilk beş Osmanlı hükümdarı döneminde binâ edilen câmi, medrese, han, dârüşşifâ gibi yapıları içine alan imâret siteleri klasik kent dokusunun oluşumunda etkili olmuştur. Kentin büyüme halkalarını oluşturan bu yapılar ve özelliklerine değinmek gerekmektedir.

1.3.Sosyal Ve Kültürel Mekanlar

Osmanlı kentlerinin büyümesi yeni mahallelerin kurulması, bir mescit, câmi ya da vakıf tesisinin çevresinde gerçekleşmiştir³³. Bursa’nın hisar dışında genişlemesi de çeşitli dini ve sosyal yapılar çevresinde olmuştur. Birbirine uzak, kente hâkim tepelerde

³³ Kuban, **a.g.m.**, s.181.

Bursa'nın fethedilmesinden sonra Saint Elie manastırı câmiye dönüştürülerek kullanılmış daha sonra burası Osman Gazi'nin türbesi olmuştur. Bu türbenin hemen yanında Orhan Bey'in yaptırdığı medrese yer almıştı.

Orhan Gazi hisar dışında da imâr faaliyetlerini sürdürmüştü. İlk olarak, günümüzde de Tahtakale olarak anılan Tahte'l-kale (kale-altı) iç kesiminde yerleşim gerçekleşmiş, Orhan Gazi Külliyesi içinde yer alan Orhan Gazi Câmii, imâreti, medresesi, hamamı ve bedesteni (Emir Hanı), inşa edilmişti³⁴. Bu külliye hemen yakınında bir de ticaret kesiminin oluşmasına neden olmuştu³⁵.

Dolayısıyla, külliyeler, cami ve mescitler yeni kurulan mahallelerin nüvesini oluşturan, kentin genişleme yönlerini tayin eden temel öğelerdi. Bursa canlı bir üretim ve ticaret merkezi olmasının yanı sıra sosyal ve kültürel açıdan da zengin bir kentti. Dini-tasavvufî fikirlerin yayılması için tarikat şeyhlerinin belli sayıdaki müridleriyle birlikte yaşadıkları zaviyeler, tarikatların Bursa'daki etkinliğinin göstergesi niteliğindedir. Halvetîlik, bayrâmîlik, bektaşîlik, celvetîlik, gülşenîlik, kâdirîlik, mevlevîlik, nakşibendîlik ve zeynîlik kentte en yaygın tarikatlardı³⁶.

Fakirlere ve öğrencilere ücretsiz yemek verilen imâretler, sosyal hizmet işlevi görmekteydi³⁷. Kentte ayrıca insanların kişisel temizliklerini gerçekleştirdikleri, hastalıklarına çare aradıkları hamam ve kaplıcalar bulunmaktaydı.

Geleneksel Osmanlı sosyal örgütlenmesi, kentte yaşayan insanların ortak gereksinimlerini karşılayabilmek için, külliye, imâret, zâviye gibi mekansal öğeleri ortaya çıkarmıştı.

---

³⁴ Oğuzoğlu, Yusuf, "Osmanlı Döneminde Bursa", **Bursa**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1996, s.36.

³⁵ Bursa kent merkezinin oluşumu ile ilgili Bkz.Üstündağ, Nilüfer, **Bursa'nın Kentsel Gelişim Sürecinde Merkez Yapısının Analizi**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 1999.

³⁶ Ocak, Ahmet Yaşar, "Zâviyeler (Dini, Sosyal ve Kültürel Açından Bir Deneme)", **Vakıflar Dergisi**, C.XII, İstanbul, 1978, s.262, Öcalan, Hasan Basri, **Bursa'da Tasavvuf Kültürü (XVII. Yüzyıl)**, Gaye Kitabevi, Bursa, 2000, s.59-157.

³⁷ Bursa'nın en büyük imâretleri Sultan Orhan, Murad Hüdâvendigâr, Yıldırım Bayezid, Çelebi Mehmed, II.Murad ve Hamza Bey'dir.

1.4.Mahalleler

Osmanlı kentinde mahalle, birbirini tanıyan, belli ölçülerde birbirinin davranışlarından sorumlu, sosyal dayanışma içinde olan kişilerden oluşmuş bir topluluğun yaşadığı yerdir. Yani aynı mescitte ya da câmide ibadet eden kişilerin aileleri ile birlikte ikamet ettikleri şehir kesimidir³⁸. Genel olarak Orta Doğu'da ve İslam kültür çevresinde mahalleler birbirinden ayrılmış üniteler olarak nitelendirilir ve kent, tek bir sosyal ya da politik grubun varlığıyla değil, çok sayıda farklı topluluğun dinamik olarak karşılıklı ilişkilendirildiği bir bileşim olarak tanımlanır³⁹. Ayrı dine veya etnik gruba mensup kişiler farklı mahallelerde yaşamaktadırlar⁴⁰. İslam kentleri için genel olarak yapılan bu tanımlama Osmanlı kentleri ve özelde Bursa için ne kadar geçerlidir?

Osmanlı kentlerinde genellikle aynı dine mensup olan insanlar birlikte yaşamaktadırlar. Yani Müslümanlar ve gayr-ı müslimler birbirlerinden ayrı yerlerde oturmaktadırlar. Aslında bu devlet tarafından istenen ve desteklenen yerleşim biçimidir. Devlet açısından kişilerin dinlerine göre farklılaşan bazı vergileri sorunsuz olarak toplamada, aynı dinden olan insanların aynı yerde oturmaları, bu işi kolaylaştırıcı bir etkidir. Ayrıca bazı meslek grupları kendi mesleklerinin adıyla anılan mahallelerde ikâmet etmektedirler⁴¹. Mahallelerin birbirinden ayrılmış olması onların kent içinde ayrı bir savunma alanı oluşturdukları anlamına gelmemektedir. Mahalleler birbirinden ayrılmış olmakla beraber arada bu derece keskin sınırlar yoktur.

Osmanlı kentinde mahalle temel yönetim birimidir. Devletin yapısı gereği, vergilerin aksamadan toplanabilmesi ve vergi mükelleflerinin yerlerinin belirli olması zorunluluğu olduğu için mahalle düzeninin devamı önemlidir. Vergi yükümlüsü reâya tahrir defterlerine ve diğer vergi kayıtlarına tek tek buldukları mahallelere göre yazılmışlardır. Ayrıca süregelen geleneğe göre

---

³⁸ Ergenç, Özer, "Mahallenin Nitelikleri", **Osmanlı Araştırmaları**, C.IV, İstanbul, 1984, s. 72.

³⁹ Lapidus, **a.g.m.**, s.23.

⁴⁰ Can, Yılmaz, **İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı**, Diyanet Vakfı Yay., Ankara, 1995, s.134.

⁴¹ Örneğin Bursa'da Debbağlar, Çömlekçiler gibi mahallelerin bulunması insanların meslekleri nedeniyle birada yaşadıklarının göstergesidir.

biçimlenen Osmanlı yasaları mahalle yerleşiklerini birbirlerinin yaptıkları işlerden sorumlu tutmakta, mahalleliyi birbirine kefil kabul etmektedir. Mahallede yaşayan insanlar birbirleri hakkında şahitlik yapabilmektedir. Mahallede yaşayanların ve özellikle de mahalle imanının mahkemede şahitlikleri makbul kabul edilmektedir.

17. yüzyılda Bursa'da 158'den fazla mahalle bulunmaktadır⁴². Günümüzde bile aynı adla anılan mahalleler var olmakla birlikte zaman içinde bu mekanlar yapısal değişimlere uğramış, özgün dokularını kaybetmişlerdir. Kimi mahallelerin ismi sadece mahkeme kayıtlarında kalmıştır.

2.EKONOMİK VE SOSYAL KRİZ DÖNEMLERİNDE BURSA (17. VE 18.YÜZYIL)

16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı toplumsal ve ekonomik düzenindeki bozulmalar ve aksaklıkların etkileri Bursa'da da görülmeye başlanmıştır. Taşradaki güvensiz ortam köylülerin topraklarını terk etmesine yol açmış, bu durum ham madde üretiminde ve akışında problemler yaratmış dolayısıyla kentin vergi gelirleri azalmıştır. Hem kırsal kesimde hem de kentsel üretimle ilgili gelir kaynakları olan vakıfların mali sorunları Bursa'daki vakıf tesislerinin onarımını etkilemiştir⁴³. Bursa mahkeme kayıtlarında kaynak yetersizliği yüzünden bazı yapıların kiracıları tarafından kira bedeline sayılmak üzere (icâre-i tavîle) onarılmaya çalışıldıklarını gösteren kayıtlar vardır.

Hammadde sıkıntısı ve merkezi otoriterin görece olarak azalması esnaf örgütünün geleneksel düzeninde bozulmalara neden olmuş, bu durum üretilen malların kalitelerinin düşmesi sonucunu doğurmuştur. Özellikle 1578'den 1639'a kadar süren Osmanlı-İran savaşları döneminde iki devletin uyguladığı politikalar nedeniyle ipek ticaretinde aksamalar meydana gelmiştir. Bu savaş süresince Safeviler Osmanlı topraklarına ham ipek ticaretini yasaklarken

---

⁴² Bursa mahalleleri hakkında daha fazla bilgi bulunabilecek pek çok eser bulunmaktadır. Bunlardan en önemlileri arasında; Köseoğlu, Neşet, **Tarihte Bursa Mahalleleri**, Bursa 1946; Uzer, İhsan, **Bursa Mahalle ve Sokakları Rehberi**, Bursa, 1945; Kaplanoğlu, Raif, **Bursa Yer Adları Ansiklopedisi**, Bursa Ticaret Borsası Kültür Yay. İstanbul, 1996, sayılabilir.

⁴³ Oğuzoğlu, "Osmanlı Döneminde Bursa", s.19.

Osmanlı Devleti’de İran’a altın ve gümüş akımını önlemeye çalışmıştır. İran’ın ipek sevkiyatını önlemesi sonucunda Bursa’da ipekli dokuyan tezgahların dörtte üçü işlemez hale gelmiş bu nedenle kentte ham ipek üretimi artırılmaya çalışılmıştır⁴⁴. İran ile yaşanan bu siyasi krizler kentte ipekten elde edilen vergi gelirlerinin büyük ölçüde azalmasına da neden olmuştur. Dolayısıyla ekonomisinde ipek ticareti ve ipekli üretiminin çok önemli yeri olan Bursa’da üretim hacmi küçülmüş, kentte yaşayan insanlar ekonomik sıkıntılar ortaya çıkmıştır.

16. yüzyılın sonlarından itibaren coğrafi keşifler sonrasında Amerikan gümüşünün Avrupa’ya getirilmesi ve para arzının artmasıyla dünya çapında gerçekleşen enflasyon Osmanlı Devleti dolayısıyla Bursa kentini de etkilemiş, bu durum daha önce belirtildiği gibi İran ile yaşanan savaşlar sonucu ipek arzının düşmesi ile birleşince ipek ve ipekli kumaşlar hızla azalmaya başlamıştır⁴⁵.

Bursa ekonomisinde yaşanan bu gerilemeye ek olarak 16. yüzyıl sonları ile 17. yüzyılın başlarında yaşanan Medreseli ve Celâli isyanları da olumsuz sosyal ve ekonomik sonuçlar doğurmuştur. 1550’den sonra Anadolu’da Tarsus’tan başlayarak Sivas-Erzincan ve Giresun’un hattının batısında kalan tüm sahada büyük ve sürekli suhte (medrese öğrencisi) ayaklanmaları gerçekleşmiştir. Osmanlı Devleti’nin genelinde baş gösteren para darlığı ve zirai üretimde yaşanan buhran, Anadolu’da geniş bir tabanda sosyal ve ekonomik gerginliğe neden olmuştur⁴⁶. Bu ortamda medrese öğrencileri 50-100 kişilik gruplar halinde kentlere ve kasabalara baskınlar yaparak, halktan para toplamakta ve kızları ve küçük erkek çocuklarını kaçırmak için ailelerinden çocuklarını alabilmeleri için para istemekteydiler. Medrese öğrencilerinin

---

⁴⁴ Dalsar, Fahri, **Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa’da İpekçilik**, Sermet Matbaası, İstanbul, 1960, s.132.

⁴⁵ Çizakça, Murat, “XIV.-XIX. Yüzyıllar Arasında Bursa İpekçiliği”, **Bir Masaldı Bursa**, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 1996, s.71.

⁴⁶ Bu dönemde Osmanlı Devleti’nin genel ekonomik durumu için bkz., İnalçık, Halil, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye’nin İktisadi Vaziyeti”, **Bellekten**, C.XXV, Ankara, 1952, s.629-690.

hemen hepsi bekar olduğu için özellikle ahlaka uymayan tecavüz gibi davranışları halkı çok rahatsız etmekteydi⁴⁷. Bursa Anadolu'nun en kalabalık medrese öğrencisine sahip kentiydi. 1572 yılında medreselilerin çıkardığı isyanda öğrenciler ile askerler arasında çıkan çatışmalarda çok sayıda asker (yeniçeri) ölmüştü. Bu isyanlar sırasında özellikle kadı ve nâiblerin aynı sınıftan (ilmiye) gelmeleri nedeniyle kent idarecileri (ümera) ve askerlere karşı açıkça suhteleri yani medrese öğrencilerini kollamaları birçok kentte olduğu gibi Bursa'da da idari ve sosyal düzenin zarar görmesine neden olmuştur⁴⁸.

17. yüzyılda Anadolu'daki tüm Osmanlı kentlerini dolayısıyla Bursa'yı Celâli isyanları nedeniyle ortaya çıkan kırsal kesimden kente göç olgusu etkilemiştir. Köylüler Celâli hareketlerinin baskılarına dayanamayarak, bazen hayvanlarını ve mallarını bile bırakarak buldukları yerleri terk etmişlerdir. Ancak kente geldiklerinde bu kez de avârız vergisi ve kıtlık gibi sorunlarla karşılaşmışlardır. Zaten fakir olan bu insanların bir kısmı kentte vergi ödemekten kurtulmak için dağlarda “sefilâne” bir şekilde yaşamaya çalışmıştır. Reâyanın önemli bir kısmı da (tekâlif ve borçtan kaçanlar) ya buldukları sancağı değiştirmiş ya da levend olarak isyancılara katılmıştır⁴⁹.

Kentlerdeki insan sayısının artması, güvenli alanlarda konut yapılabilecek sahayı daraltmış, bu nedenle de insanlar var olan yapıları gereksinimleri doğrultusunda daha fonksiyonel olarak kullanmaya başlamışlardır. Konut ihtiyacını karşılamak amacıyla yapılan çıkma katlar komşular arasında anlaşmazlıklara neden olmuş ve bu konuda sorunlar yaşanmıştır. Ayrıca sıklıkla evleri bitişik olan insanlar arasında sınır problemleri ortaya çıkmaktadır. Aynı türden sorunların eskiden beri yaşandığı bir gerçektir. Ancak söz konusu olan dönemde bu türden anlaşmazlıklara sık sık rastlanmaktadır.

---

⁴⁷ Akdağ, Mustafa, “Medreseli İsyancıları”, **AÜDTCF Dergisi**, C.XXI, Sayı 4, Ankara, 1955, s.361.

⁴⁸ **A.g.m.**, s.379.

⁴⁹ Akdağ, Mustafa, **Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası**, Cem Yay., İstanbul, 1995, s.449.

Celâli isyanları Bursa kentine kırsal kesimden göçü artırması yanında kent dokusuna doğrudan etkileri de olmuştur. Öyle ki Sultan I.Ahmed zamanında Celâliler'in Bursa'ya saldırıları sırasında Hasan Paşa Uludağ'ın eteğinde hisarın doğusunda kenti korumak için Aşağı Kale olarak anılan (kale Gökdere kıyısındaki Tatarlar'dan bugünkü Şhreküstü'ye kadar uzanmaktadır) tek katlı bir kale yaptırmıştır⁵⁰.

İsyanların Bursa'ya başka bir etkisi de kentin Kalenderoğlu adlı Celâli tarafından yakılması olmuştur. Kişilere ve vakıflara ait yapılar Celâli hareketi sırasında ya yakılmış ya da büyük zararlar görmüştür. Bu yapıların tekrar inşa ya da tamir edilmesi beraberinde mali bir külfeti de getirmiştir.

Celâli isyanlarının kentin ekonomik yapısına etkilerinin gözlenebileceği başka bir alan mizan-ı harîr mukataasının açık arttırma fiyatlarıdır. 1548-1603 yılları arasında bu işletmenin değerinde görece küçük bir artış, 1603-1618 yılları arasında ciddi bir azalma, 1618-1688 yılları arasında ise sürekli artan bir düşüş gözlenmiştir. İncelendiğinde değerlerin 1603-1618 dönemi hariç olmak koşulu ile devamlı azalma eğiliminde olduğu görülmektedir. Kumaş üretimini gösteren damga-i akmîşe mukataası da benzer özelliklere sahiptir.⁵¹ Celâli isyanları 1618-1688 yılları arasında kentteki üretim ve ticaret faaliyetlerini olumsuz etkilemiş yaşanan kargaşa ortamı sosyal ve ekonomik düzenin bozulmasına neden olmuştur.

Bursa kenti için, 15 ve 16. yüzyıllarda han, bedesten gibi fiziksel doku elemanlarının oluştuğu, bu dönemden 19.yüzyıla kadar kentin geliştiği bu alan içinde kaldığı, ticaret ve küçük zanaatlarla ilgili eylem kollarının birbirleriyle olan işlevsel ilişkilerini aynen devam ettirdiği söylenebilir.

16. ve 17. yüzyıllarda ticaret yollarındaki değişim de Osmanlı ekonomisini olumsuz olarak etkilemiş, Afrika deniz yolu, ticaretin rotasının Portekizlerinin kontrolündeki Hint Okyanusu'na çevrilmesine neden olmuştur. 17. yüzyılda Almanlar ve İngilizler yalnızca Uzakdoğu ticaretinin değil İran

---

⁵⁰ Yenen, a.g.tz., s.95.

⁵¹ Bkz.Çizakça, "XIV.-XIX. Yüzyıllar Arasında Bursa İpekçiliği", s. 80.

ipek ticaretinin bir bölümünü ele geçirmeyi başarmışlardır. Bu durum Osmanlı ve Bursa için önemli bir hammadde ve gelir kaynağının yani ipeğin kaybedilmesi sonucunu doğurmuştur⁵². Tüm bu gelişmelere rağmen 17. yüzyılda Anadolu'ya gelen Tavernier Bursa'nın ticaret merkezi olma niteliğini hemen kaybetmediğini, İran'a Bursa'dan kalkan kervan sayısının, İstanbul'dan kalkan kervan sayısından çok daha fazla olduğunu belirtmektedir⁵³. Anlaşılan Bursa ticari bir merkez olma niteliğini uzun süre devam ettirmiştir. Bursa bu dönemde (17. yüzyıl başlarında), İstanbul dışında, nüfusu 10.000-30.000 arasında değişen diğer Osmanlı kentlerine oranla en büyük kentlerden biridir.

18. yüzyıl Bursa'sı hakkındaki bilgilerimiz bu dönem ile ilgili daha az çalışma yapıldığı için oldukça sınırlıdır. Bu yüzyılın başlarından itibaren tımar sisteminin yerini iltizamın alması kentlerde ayanların güçlenmesine neden olmuştur⁵⁴. Bu süreçte tımar toprakları mukataaya çevrilerek iltizama verilmiş ve bu sistem kısa zamanda yaygınlaşarak hazineye gelir sağlayan en büyük kaynak olmuştur⁵⁵. İltizam sisteminde, müzayede yoluyla mukataaya en yüksek teklifi yapan kişi 1-3 yıl arasında belirlenen meblağı ödeyerek, vergi toplama hakkına sahip olur ve mültezim adını alırdı. Bu süreçte yönetim kadrolarına giren kentle ilgili çeşitli ekonomik, sosyal işlevler yüklenen ayan ve eşraflar Osmanlı geleneksel düzeninde değişime yol açmışlardır. Kentin ileri gelenleri olarak tanımlanan bu kişiler, reayanın devlet ile ilişkisinde reayayı temsil ederler. Ayanlar 18. yüzyılda daha önce merkezden atanan eminlik ve muhtesiplik gibi görevleri iltizam yolu ile elde ederek vergilerin toplanması ve ekonomik hayatın düzenlenmesinde söz sahibi olmaya başlamışlardır. Bu süreçte ekonomik olarak güçlenen bu kişiler bir süre sonra kanunsuz faaliyetlerde bulunarak geleneksel Osmanlı kentsel düzeninin bozulmasına neden olmuşlardır. Ayanlar ekonomik güçlerine göre, malikânelerinde maiyyet

---

⁵² Issawi, Charles, **The Economic History of Turkey 1800-1914**, The University of Chicago Press, Chicago, 1980, s.2.

⁵³ Tavernier, J.B., **XVII.Asır Ortalarında Türkiye Üzerinden İran'a Seyahat**, çev.Ertuğrul Gültekin, Tercümen 1001 Eser Serisi, İstanbul, 1985, s.26.

⁵⁴ Özkaya, Yücel, **Osmanlı İmparatorluğunda Ayanlık**, TTK Yay., Ankara, 1994, s.9.

⁵⁵ Cezar, Yavuz, **Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi**, Alan Yay., İstanbul, 1986, s.86.

ve uşaklara sahip yerel güçler olarak ortaya çıkmışlardır⁵⁶. Ancak Bursa kenti İstanbul'a yakın olduğu için merkezi yönetimin denetimi altındadır. Bu nedenle ayanların kentteki nüfuz ve etkinleri çok daha sınırlı kalmıştır.

Bursa 19. yüzyılın ortalarına gelinceye kadar, yani kentte sanayileşme yaşanmadan ve dünya kapitalizmi ile ilişkiler başlamadan önce, kentin mekansal yapısındaki değişme daha sonraki dönemlere oranla oldukça yavaştır. Osmanlı devleti, doğası gereği, tüm ekonomik ve toplumsal faaliyetleri kontrol eder. Kentlerde gerek devlet memurları gerekse din, gelenek, loncalar ve aile gibi örgütlenmeler aracılığıyla kontrol edilen ekonomik ve sosyal ilişkiler mekana da yansır ve ortaya durağan ve değişime kapalı mekanlar çıkar. Bu nedenle Bursa kenti de modernleşme sürecine gelinceye kadar durağan bir nitelik gösterir. Toplumsal yapıdaki durağanlık kentin mekansal gelişiminde de aynen izlenebilmektedir⁵⁷. 17. ve 18. yüzyıl Bursa'sında geleneksel Osmanlı ekonomik ve sosyal kentsel düzeninde bazı kırılmalar olmakla birlikte aynı yönetsel ve örgütsel yapı devam etmiştir. Bursa'da gerçek anlamda bir değişim, ancak 19. yüzyılda yeniden yapılandırılan kentsel yönetim ve örgütlenme biçiminin gerçekleştirilmesi ve kentin üretim ve ticarete yeni ilişkiler kurması sonrasında ortaya çıkmıştır.

3.TANZİMAT SONRASINDA KENT KURUMLARI ÜZERİNDEKİ DÜZENLEMELER

Osmanlı İmparatorluğu, 19. yüzyılın başlarında gerek toprak gerekse nüfus bakımından dünyanın en büyük devletlerinden biriydi. Ancak 17. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı kurumlarının bu büyüklüğü taşıyamayacağı belirginleşmeye başladı. Buna karşın Batı ve Doğu Avrupa'daki devletler ekonomik, siyasi ve teknolojik alanda hızla gelişmeye devam ettiler. Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa Devletleri karşısında gerilemeye başlayan bu konumu ilk belirtilerini savaş alanlarında gösterdi. Bu nedenle Osmanlı

---

⁵⁶ Uluçay ,M. Çağatay, **18. Ve 19.Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri**, Berksoy Basımevi, İstanbul, 1955, s.5.

⁵⁷ Aktüre, "17.Yüzyıl Başından 19.Yüzyıl Ortasına Kadarki Dönemde Anadolu....", s.123.

yönetimi ilk olarak askeri alanda düzenlemeler yaptı, ancak daha sonraki yıllar Osmanlı modernleşme serüveninin yeni başladığını gösterecekti. Zaten Osmanlı İmparatorluğu gibi karmaşık bir sistemin dıştan gelen etkiler sonucunda kolayca değişmesi ve dönüşmesi de beklenemezdi⁵⁸.

Osmanlı Devleti karşılaştığı siyasal ve ekonomik bunalımları aşmak için çözümü mevcut sistem içinde aradı bu bağlamda ordusunun güçlendirilmesi ve yeniden düzenlenmesi sağlanmaya çalışıldı. Bu süreçte modernite kavramı Osmanlı için hala tamamen dıştadır. Osmanlı Devleti özellikle sonucunda Yaş Antlaşmasını (1792) imzaladığı ve Kırım'dan kesin olarak çekildiği Osmanlı-Rusya-Avusturya Savaşı'nın ardından askeri ve teknik açıdan ne kadar geri kaldığını görmüş, ordunun Avrupa ordularına benzer şekilde düzenlenmesi gerektiği anlaşılmıştır⁵⁹. III.Selim (1789-1807) döneminde modern düzende oluşturulan Nizam-ı Cedid ordusu 1806'daki Osmanlı-Rus-İngiliz savaşında beklenen başarıyı sağlayamamış, böylece sorunun sadece ordunun modernleştirilmesi ile çözülemeyeceğinin farkına varılmıştır⁶⁰. Daha sonra, II.Mahmut'un (1808-1839) saltanatı sırasında örneği görülmeyen bir belgenin (Sened-i İttifak 1808) imzalanması ile merkezi otoritenin zayıflaması sonucunda yerel birer güç haline gelen ayanların hak ve ayrıcalıkları, ile görevleri ve devletin kendilerine karşı takınacağı tavır kayda geçirilmiştir⁶¹. Ulusçu ayaklanmalar sonucu Sırbistan ve Yunanistan'ın bağımsızlıklarını ilan etmesi, Mısır Sorunu gibi olaylar Osmanlı Devleti'nin İngiltere, Fransa ve Rusya devletleri karşısında güçsüzlüğünü göstermiştir. Bu dönemde yeniçeri ocağının kaldırılması ve modern bir ordu kurulması, merkezi otoritenin güçlendirilmesi için yapılan idari ve mülki düzenlemeler sonucunda birçok kurum yerini yenilerine terk etmiştir. Eğitim alanında da bir taraftan yapılan düzenlemeler ile eski eğitim kurumları ihya edilmeye çalışılırken diğer taraftan

---

⁵⁸ Tekeli, İlhan, "Türkiye'de Siyasal Düşüncenin Gelişmesi Konusunda Bir Üst Anlatı", **Moderleşme ve Batıcılık**, C.III, İletişim Yay., İstanbul, 2002, s.22.

⁵⁹ Lewis, Bernard, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1991, s.57.

⁶⁰ Berkes, Niyazi, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Doğu-Batı Yay., İstanbul, 1973, s.93.

⁶¹ İnalçık, Halil, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu", **Bellekten**, C.XXXVII, Ankara, 1964, s.605.

yeni okullar açılmıştır. 1827’de ilk tıp mektebinde öğrenci yetiştirmeye başlanmış, yurt dışına öğrenciler gönderilmiş, askeri okullar açılmıştır. 1831’de ilk Osmanlı gazetesi Takvim-i Vekayi çıkarılmış, ilk nüfus sayımı yapılmış, karantina teşkilatı ve posta teşkilatının oluşturulması gibi önemli reformlar gerçekleştirilmiştir⁶².

Bu süreçte Osmanlı Devleti ile Mısır Valisi arasında devam eden mücadele devletlerarası bir soruna dönüşmüş, özellikle İngiltere’nin desteğini sağlamak için bu devlete Balta Limanı Antlaşması ile büyük ticari ayrıcalıklar verilmiştir. Yine bu krizin olumlu şekilde sonuçlanması için bir iyi niyet göstergesi olarak 1839’da Tanzimat fermanı ilan edilmiştir⁶³.

Bahsedilen bu süreçte, 18. yüzyılda başlayan askeri alandaki yenilik girişimleri, 19. yüzyıla gelindiğinde diğer alanlara yayılmaya başlamış, Tanzimatla birlikte Osmanlılarda batılılaşma düşüncesi iyice yerleşmiştir. Tanzimat Osmanlı Devleti’nde, yaklaşık iki yüzyıldan beri süregelen ıslahat ya da reform, eğilim ve girişimlerinin, uygulamaya geçirilmesinin önemli bir aşamasını ifade etmektedir. Bu nedenle Tanzimat’ı Osmanlı reform hareketinin yön, hız ve kapsamını farklılaştıran ve kendi dönemiyle sınırlı kalmadan I. ve II.Meşrutiyet rejimlerinin hatta Türkiye Cumhuriyeti’nin bazı fikir ve kurumlarının kaynağını oluşturan bir süreç olarak iyi anlamak ve değerlendirmek gerekir.

3 Kasım 1839’da ilan edilen Tanzimat fermanı ile modern anlamda vatandaşlık hakları teminat altına alınmıştır. Devlet yönetiminde düzenlemeler yapılarak, müslim ve gayr-ı müslim tebaa arasında şahsi haklar ve vatandaşlık hakları eşit olarak kabul edilmiş, tüm tebaanın can ve mal güvenliğinin sağlanması ve gelire göre vergi alması öngörülmüştür. Bu nedenle öncelikle mal-mülk ve nüfus sayımı yapılmıştır (1841). Temelleri II.Mahmud döneminde atılan Tanzimat fermanı ile yapılan düzenlemelere dönemin siyasi koşullarının

---

⁶² Çadırcı, Musa, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri’nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1991, s.284-291; Berkes, a.g.e., s.191.

⁶³ Beydilli, Kemal, “Küçük Kaynarca’dan Yıkılışa”, **Osmanlı Devleti Tarihi**, ed.Ekmeleddin İhsanoğlu, C.I, İstanbul, 1999, s.94.

etkisi yukarıda anlatıldığı gibi oldukça fazladır. Bu açıdan Osmanlı modernleşmesi, Osmanlı Devleti'nin Avrupa Devletleri ile olan siyasi, ekonomik ilişkileri ve devletin kendi öz nitelikleri ekseninde anlaşılmalıdır.

Batılılaşma ve modernleşme bağlamında gerçekleştirilen Tanzimat reformları çerçevesinde kentlerin fiziki yapısını etkileyecek düzenlemeler de yapılmıştır. Bu değişim taşrada görülen yeni kurumlarla ilgilidir. Dış etkenler sonucu Avrupalı tüccarlar ve şirketler arasındaki ilişkiler ve ticaretin artması, Batılı devletlerin Osmanlı azınlıklarının siyasal katılımı ve etnik haklar elde etmeleri yönünde yaptıkları baskılar, Osmanlı kentlerinde yeni bir sürecin başlamasına yol açmıştır⁶⁴.

Tanzimat, bürokratik örgütlenmenin genişlemesine neden olarak, uzmanlaşmayı ve taşrada yeni bir yapılanmayı ortaya çıkarmıştır. Burada Osmanlı toplumsal örgütlenmesinin çeşitli alanlarındaki düzenlemelerin birbirlerini etkilediğini ve bir alanda kaydedilecek bir ilerlemenin dolaylı da olsa diğer bazı alanlara yansıtacağını belirtmek gerekir. Bu açıdan, yapılan reformların uygulama alanı düşünüldüğünde, yönetimde yaşanan reformların merkezi nitelikte olduğu ortaya çıkmakta, yeni yönetim örgütlenmesi, kentsel kurumların değişimini anlamada anahtar rolü üstlenmektedir.

Klasik Osmanlı yönetim biçiminde temel birim sancaktı ve sancakların bir araya gelmesiyle eyaletler oluşturulmuştu. Eyaletlerin yöneticileri olan beylerbeyiler, o bölgenin hem idari hem de askeri amiriydi. Beylerbeyi eyalet merkezinde “Paşa Sancağı” denilen yerde oturur, eyalete bağlı sancakları ise merkezden atanan sancakbeyleri yönetirdi. Beylerbeyinin sancak beyi üzerinde askeri bir denetimi söz konusuydu ve eyalet sınırları içindeki tımarlı sipahilerin birinci derecede yönetici durumundaydı⁶⁵.

---

⁶⁴ Aktüre, Sevgi, “Osmanlı Devleti’nde Taşra Kentlerindeki Değişimler”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C.IV, İletişim Yay., İstanbul, 1985, s.893; Keleş, Ruşen, **Yerinden Yönetim ve Siyaset**, Cem Yay., İstanbul, 1992, s.94.

⁶⁵ Çadircı, Musa, “Tanzimat’ın İlanı Sıralarında Türkiye’de Yönetim”, **Bellekten**, C.LII, Sayı 206, Ankara, 1989, s.1214-1216.

17. yüzyıldan itibaren klasik Osmanlı idare sistemi değişmeye başlamış, “beylerbeyi” kelimesinin yerini “vali” kelimesi almıştır. Ancak bu sadece basit bir kelime değişmesinden ibaret değildir. Valilerin kapılarında besledikleri asker sayısı zamanla artarak, tımarlı sipahilerin sayısını aşmıştır. Bu durum devletin asker ihtiyacını karşılayan tımar sisteminin yerini iltizamın almasına neden olmuştur. İltizam sahibi olup, devlet adına vergi toplama işiyle uğraşan bu kişilere mütesellim denilmektedir. Başlangıçta bu kişilere sancakların gelirleri verilirken, daha sonra yönetimi de verilmiştir.⁶⁶

III.Selim döneminde eyalete bağlı tüm iltizam ve mukataaların yönetimi valilere bırakılmıştır. Bu uygulama II.Mahmud döneminde de devam etmiş, valiler İstanbul’daki bir sarrafı kefil göstererek vergilerin toplanıp merkeze gönderilmesini garanti etmişlerdir. Böylelikle herhangi bir gecikme olasılığı karşısında hazinenin zarara uğratılmaması amaçlanmıştır⁶⁷. Ancak, valiler Tanzimat’ın ilanına kadar, eyalette merkezi yönetim adına yürütme gücünü temsil eden, kanun ve nizamların uygulanmasını sağlayan görevliler olarak, güçlü konumlarını devam ettirmişlerdir.

3.1.Eyalet Yönetiminden Vilâyet Yönetimine Geçiş

Vergilerin toplanması ve tespiti eskiden beri yönetimde ciddi sıkıntıların yaşanmasına neden olmaktaydı. İltizam sistemi bu konuda bir çözüm olamamıştı. Bu nedenle Tanzimat fermanının iltizamın yerini alacak yeni bir vergilendirme sistemi ortaya koyması gerekiyordu. Bu açıdan 3 Kasım 1839’da ilan edilen Tanzimatla, idari ve mali merkezîyetçilik fikrinin gerçekleştirilmesi amaçlanmış, bu nedenle, valilerin nüfuz ve yetkileri azaltılmış, valilere sadece güvenlik işleri bırakılmış, mali işler merkezden padişah tarafından muhassıl-ı emvâl adıyla atanan geniş yetkili memurlara verilmiştir⁶⁸. Ayrıca, muhassıllara vergilerin toplanması ve belirlenmesi gibi konularda yardımcı olmaları için,

---

⁶⁶ Kendisine bir ya da bir kaç sancağın yönetimi verilen kişilere de “mutasarrıf” ismi verilmiştir Mütesellimler, Tanzimat’a kadar vergi toplama işleriyle uğraşmış, daha sonra bu idari yapılanmaya son verilmiştir. Çadircı, **a.g.e.**, s.20, 21.

⁶⁷ Eryılmaz, Bilal, **Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme**, İşaret Yay., İstanbul, 1992, s.193.

⁶⁸ Ortaylı, İlber, **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 2000, s.18.

yerel halkın temsilcileri ve ruhani reislerden oluşan sürekli kurullar olarak “muhasıllık meclisleri” görevlendirilmiştir⁶⁹. Muhasılların maiyyetlerinde bir mal müdürü ile birer tane nüfus ve emlak katibi bulunmaktadır. Bu memurlardan başka o yerin kadısı (hakimi), müftüsü zabtiye amiri, Müslüman halktan dirayetli 4 üye ve gayri müslim ahali varsa bunların metropolidi veya hahambaşılıkları ile iki kocabaşısı toplam 13 üye bulunmaktadır. Muhasıllık olmayan kaza ve kasabalarda ise 5 kişiden oluşan küçük meclislerin bulunması kararlaştırılmıştır⁷⁰. Tanzimat reformları kısa sürede ülkenin her yerinde uygulanamadığı için bu meclisler de yaygınlaşmamıştır. Ancak artık, taşranın yönetime katılma süreci başlamış, taşra bürokrasisi ve sivil temsilciler tabakalaşmada yerlerini almışlardır.

Her türlü vergi toplama işinin merkezden atanan bir görevliye, yani muhasılla, verilmesi yöneticilerin hazine gelirlerinin kendi çıkarları doğrultusunda harcamalarını önlemeye yöneliktir. Ayrıca bazen ayaklanmalarla bile sonuçlanabilen vergilerin saptanması ve toplanması işinin belli bir düzene bağlanması amaçlanmıştır. Ancak, bu uygulama olumlu sonuç vermemiş ve 1840-1841 yıllarında hazine gelirlerinde çok büyük bir azalma görüldüğü için, 1842 Martından itibaren iltizam usulüne geri dönülerek, eyalet ve sancak yönetimi tekrar düzenlenmiştir. İlk kez bir kaç nahiye birleştirilerek idari bir birim olarak “kaza” oluşturulmuş, bu yeni düzenleme ile sancak yönetimi doğrudan merkezden atanan kaymakama, eyaletler ise süre geldiği üzere valilere bırakılmıştır. 1842’den itibaren eyaletin mali işleri defterdara, sancaklarda ise mal müdürlerine, yani merkezden atanan görevlilere verilmiştir⁷¹.

Daha sonra Tanzimat reformlarının başarılı olabilmesi için öncelikle uygulamaların yapıldığı bölgelerin sorunlarının anlaşılması gerektiği fikrinden

---

⁶⁹ Çadircı, Musa, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Ülke Yönetimi”, **Tanzimattan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C.I, İletişim Yay., İstanbul, 1985, s.213.

⁷⁰ İnalçık, Halil, “Tanzimatın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler”, **Bellekten**, Sayı 112, Ankara, 1964, s.626.

⁷¹ Çadircı, Musa, “Türkiye’de Kaza Yönetimi (1840-1876)”, **Bellekten**, C.LII, Sayı 206, Ankara, 1989, s.238, 239.

hareketle, imparatorluğun çeşitli bölgelerinden yaşadığı yerin sorunlarını bilen 2 Müslüman, 2 gayri müslim temsilci İstanbul'a çağrılarak İmar Meclislerinde, vergilerin azaltılması, ulaşım (yollar ve köprülerin yapımı ve onarımı gibi) ve temizlik hizmetleri gibi konularda şikayet ve düşünceleri dinlenmiştir. Bu uygulama halktan seçilen kişilerin, o yöre halkı adına ve kendileri ile ilgili bir konuda düşünce ve şikayetlerini dile getirmesi açısından önemli bir adımdır⁷².

Sancak ve eyalet merkezlerinde oluşturulan “muhasıllık meclisleri” 1849 Eyalet Nizamnâmesine kadar devam etmiş, bu nizamnâme ile aynı nitelikte ancak başka bir isimle eyalet ve sancak meclislerinin kurulması kararlaştırılmıştır⁷³.

28 Eylül 1858 tarihli “vali, mutasarrıf ve kaymakamların vazifelerini şâmil talimat” adıyla mülkiye memurları için bazı düzenlemeler yapılmıştır. Bu düzenlemeler ile, valiler yeniden taşrada etkin bir yönetici olmaya başlamış, defterdar, mal müdürü ve zaptiyeler (polisler) valinin emri altına verilmiştir. Valiler aynı zamanda bu memurların eylem ve işlemlerinden sorumlu ve onları azletme yetkisiyle donatılmıştı. Bu düzenleme ile eyalet yönetiminde otoritenin bütünlüğü sağlanmaya çalışıldığı gözlenmektedir⁷⁴.

Bu bağlamda 1864 Vilâyet Nizamnâmesi, 1871 ve 1913'te bazı değişiklikler yapılmakla birlikte, içeriği ve felsefesi cumhuriyet dönemine, hatta önemli ölçüde bugüne kadar süren en radikal ve kalıcı düzenlemeler olarak nitelendirilebilir. Tanzimat ve sonrasında yönetim organizasyonunda yapılan tüm düzenlemeler idari ve mali merkeziyetçiliği sağlamaya yönelik çalışmalar olarak karşımıza çıkmaktadır. 1864 Vilâyet Nizamnâmesi de bu merkeziyetçilik çabalarının bir sonucu olarak değerlendirilebilir.

---

⁷² Seyitdanlıoğlu, Mehmet, “Tanzimat Döneminde İmar Meclisleri”, **OTAM**, Sayı 3, İstanbul, 1992, s.325; Lütfi tarihinde Bursa ve Bolu'yu temsil etmek üzere Mehmet Paşa Arif Zeki Efendi ve katip olarak Nâfi Efendi'nin imar meclisine katıldığını belirtmektedir. Ahmed Lütfi Efendi, **Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi**, C.VI-VII-VIII, çev.Yücel Demirel, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 1999, s.1189.

⁷³ Çadircı, “Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ülke Yönetimi”, s.215; Eryılmaz, **a.g.e.**, s.194.

⁷⁴ Karal, Enver, Ziya, **Osmanlı Tarihi**, C.VI, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1985, s.133.

Tanzimatla birlikte merkeze bağlanan valilerin, en basit işlerde bile başkente başvurmaları karşısında, merkezi idare kuruluşları bu taleplere yanıt veremez hale gelmişti⁷⁵. Bu ve benzeri olumsuz gelişmeler karşısında Sadrazam Fuat Paşa, çözümü yeni bir idari yapılanmada bulmuştu: yeni bir vilâyet nizamnâmesi. Bu nizamnâme, eyalet ve sancakların yeni ve daha büyük birimler haline getirilerek, bu birimlerin yöneticiliğini dikkatle seçilmiş yetenekli ve tecrübeli kişilere vermek temeli üzerinde hazırlanmıştı⁷⁶.

8 Ekim 1864'te yayınlanan "Tuna Vilâyeti Nizamnâmesi" adından da anlaşılacağı gibi ilk olarak Tuna Vilâyeti'nde uygulanmış, Vali Mithat Paşa'nın buradaki çalışmalarının olumlu sonuçlar vermesinden sonra, yeni idari yapılanma tüm ülkeye yaygınlaştırılmıştır.

Mithat Paşa, 1841-1859'da sık sık isyanlar çıkan, bu nedenle dışarıya göç veren, güvenliğin sağlanamadığı bir bölge olan Niş Eyaleti'ne vali olarak gönderilmiş, paşa öncelikle bu sorunları hallettikten sonra, yeni çalışmalar başlatmıştır⁷⁷. Kimsesiz çocukların barınabileceği bir ıslahhâne inşa edilmiş, araba şirketi kurularak posta ve yolcu taşımacılığına başlanmış, bir hapishane ve göçmenlerin yerleştirilebileceği göçmen evleri yapılmıştır⁷⁸.

Aynı dönemde Ali ve Fuat Paşa vilâyet nizamnâmesi üzerinde çalışmaktaydı. Başarılı faaliyetleri nedeniyle Mithat Paşa İstanbul'a çağırılarak bu konudaki görüşleri alınmış, Niş Eyaleti'nde uyguladığı icraatlar esas alınmak istenmiştir. Bu çalışmalar sonrasında öncelikle diğer vilâyetlere örnek olmak üzere Silistre, Vidin ve Niş eyaletleri birleştirilerek merkezi Rusçuk olan Tuna Vilâyeti (bugünkü Bulgaristan) oluşturularak valiliğine Mithat Paşa tayin edilmiştir⁷⁹.

---

⁷⁵ Eryılmaz, **a.g.e.**, s.195.

⁷⁶ Lewis, **a.g.e.**, s.383.

⁷⁷ Gökbilgin, Tayyip, "Midhat Paşa", **İslam Ansiklopedisi**, C.VIII, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul, 1988, s.270.

⁷⁸ Göyünç, Nejat, "Midhat Paşa'nın Niş Valiliği Hakkında Notlar ve Belgeler", **Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sayı 12, İstanbul, 1982, s.279, 280.

⁷⁹ Şentürk, Hüdâi, **Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1972, s.169,170.

Tuna Vilâyeti'nden sonra, Halep, Edirne, Trablusgarp ve Bosna'da uygulanan vilâyet sistemi cesaret verici sonuçlar verdiğiinden, 1864'te Tuna için hazırlanan vilâyet nizamnâmesi, 1867'de bütün imparatorluğu kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Eski sistemdeki eyaletlerin adı değiştirilerek, sınırları da daraltılmıştır.

Kısa zamanda Rumeli'de 10 vilâyet 44 sancak, Anadolu'da 16 vilâyet 4 sancak, Afrika'da ise 1 vilâyet 5 sancak yeni düzenlemeye göre örgütlenmiştir. Bu bağlamda başkente yakın olması ve rahatça gözetim altında tutulabilmesi nedenleriyle Bursa, Tanzimat ve sonrasındaki düzenlemelerin öncelikli olarak uygulandığı bir kent olmuştur⁸⁰.

3.2.Belediye Örgütünün Ortaya Çıkışı ve Gelişimi

19. yüzyıl başlarından itibaren Osmanlı kent yönetiminde, Avrupa Devletleri'nin zorlayıcı etkileri sonucunda önemli değişimler meydana gelmeye başlamıştır. Osmanlı Devleti'nde bir yerel yönetim birimi ve temsil aygıtı olan belediyeler, yönetimi merkezileştirme çabalarının yoğunluk kazandığı bir dönemde ortaya çıkmıştır. Osmanlı tarihine genel olarak bakıldığında belediye örgütlenmesini ortaya çıkaracak koşullar ve grupların var olmadığı görülmektedir. Belediye hizmetleri sistemin kendine içinde başka şekillerde yerine getirilmektedir.

Klasik dönemde Osmanlı kent yönetiminde kadı önemli bir yer tutuyordu. Kadılar buldukları yerlerin hâkimi (yargıcı), belediye başkanı ve aynı zamanda halkın her konuda müracaat edebileceği sosyal güvenlik makamı niteliğindedir⁸¹. Belediye hizmetleri tek merkezden yönetilmiyordu. Örneğin, esnafın denetimi ve narhların (fiyatların) belirlenmesi işini kadı ve muhtesib⁸², ebniye ve inşaat işlerini de mimarbaşı yürütmekteydi. Kısacası kadıya

---

⁸⁰ Macfarlane, Charles, **Turkey and Its Destiny: The Result of Journeys Made in 1847 and 1848 to Examine into the State of That Country**, C.I, London, 1850, s.88.

⁸¹ Ortaylı, İlber, **Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devletinde Kadı**, Turhan Kitabevi, Ankara, 1994, s.38.

⁸² Kazıcı, Ziya, **Osmanlılar'da İhtisâb Müessesesi**, Zafer Matbaası, İstanbul, 1987, s.77.

üstlendiği idâri ve beledi görevleri yerine getirirken yardımcı görevliler bulunmaktaydı⁸³.

Klasik, Osmanlı döneminde şehircilik ve belediye hizmetlerinin gerçekleştirilmesinde vakıfların da önemli yeri vardı. Vakıflar dini özellikler taşımakla birlikte kentlerin, yol, su, temizlik gibi bayındırlık gereksinimlerini de karşılıyordu⁸⁴. Vakıfların toplum adına denetimi kadılarına ait olduğundan kaza makamı vakıfların idaresi ve devamlılığında da etkili olmaktadır.

19. yüzyıldaki kentsel düzenlemeler yeni kent kurumlarını ortaya çıkarmıştır. Özellikle dış dünya ile temas noktaları olan kentlerdeki (liman ve sanayi kentleri), ekonomik ve toplumsal değişim, kentin yönetiminde de kendini göstermiş, giderek belediye örgütlenmesinin oluşturulması ile sonuçlanacak gelişmeler yaşanmaya başlamıştır⁸⁵. İlk aşamada yeniçeriliğin kaldırılmasından sonra, 1826 yılında İhtisap Nezâreti kurulmuş ve kentlerin belediye hizmetleri ile, kolluk görevleri bu kuruma bırakılmıştı. Böylece kadıların görevleri yalnızca yargı alanı ile sınırlandırılmıştı. Ancak bu uygulama, temizlik, aydınlatma, kanalizasyon gibi hizmetlerin yürütülememesi sonucunu doğurduğundan yeni bir düzenleme gereksinimi ortaya çıkmıştı.

3.2.1.İlk Belediye: İstanbul Şehremâneti ve Altıncı Dâire-i belediyenin oluşturulması

Tanzimat öncesinde belediyenin gerçekleştirmesi gereken hizmetler, kadı, esnaf örgütü ve kentin ileri gelenleri tarafından yerine getirilmekteydi. Ancak değişen sosyal ve ekonomik yapı nedeniyle ortaya çıkan gereksinimler yeni bir örgütlenmeyi zorunlu kılmıştır. Özellikle İstanbul'a yoğun olarak gelen yabancılar yeni hizmetler beklemektedir. Bu nedenle ilk olarak İstanbul'da modern bir belediye kurulması için çalışmalara başlanmıştır.

---

⁸³ Öztürk, Azim, **21.YY. Türkiye İçin Yerel Yönetim Modeli**, Ümraniye Belediyesi Kültür Yay., İstanbul, 1997, s.57.

⁸⁴ Ülken, Hilmi, Ziya, "Vakıf Sistemi ve Türk Şehirciliği", **Vakıflar Dergisi**, Sayı 9, Ankara, 1971, s.4.

⁸⁵ Tekeli, İlhan, **Türkiye'de Kentleşme Yazıları**, Turhan Kitabevi , Ankara, 1982, s.38.

Bu amaçla, 13 Haziran 1854'teki Kırım Savaşı'ndan sonra başkentteki yabancı yoğunluğu nedeniyle İstanbul şehremaneti kurularak, başına merkezce tayin edilen şehremini getirilmiştir. Şehremini eski ihtisab nazırından çok farklı olmayan görevlerini, Bâb-ı Âli'nin seçimi ve padişahın tayiniyle kurulan şehremâneti meclisiyle birlikte yürütmektedir. Şehremânetliğinden beklenen sonuçları elde edilemediği için bir yıl sonra lağvedilmiş ve bu karmaşık durum 1857 yılına kadar devam etmiştir⁸⁶.

Ancak, özellikle yabancıların yaşadığı ve yavaş yavaş modern kent sorunlarının yoğunlaştığı Beyoğlu ve Galata bölgesinde modern belediye hizmetlerine duyulan gereksinim hızla artmıştır. Bu bölgede ekonomik , sosyo-kültürel düzeyleri daha yüksek, belediye örgütlenmesini anlayacak ve uyum sağlayabilecek insanlar oturmaktaydı. Ancak, Osmanlı yönetimi İstanbul'da belediye kurulup yönetilmesini istemekle birlikte, bu işi gerçekleştirebilecek tecrübede yetişmiş kişilere sahip değildi. Bu nedenle çoğunluğunu Avrupa'da bulunmuş Osmanlı tebaası, gayri müslimler ve yabancıların oluşturduğu “intizâm-ı şehir” komisyonu kuruldu. Bu komisyon çalışmaları sonucunda hazırladığı raporda, İstanbul'un 14 belediye dairesine ayrılmasını, Beyoğlu ve Galata semtlerinin de birleştirilerek “Altıncı Dâire-i Belediye” adıyla kurulmasını önermekteydi. Bu doğrultuda 1858'de “Altıncı Dâire-i Belediye” oluşturuldu⁸⁷. Bu isim Fransa'nın seçkin ve modern bir semti olan “Sixieme Arondissement” (Altıncı Dâire)'nin örnek alınmasından kaynaklanıyordu.

Altıncı Dâire-i Belediye'nin başında hükümetin atadığı bir daire müdürü ile yedi üyeli bir belediye meclisi bulunmaktaydı. Bu meclise üye olabilmek için, belediye sınırları içinde en az 100.000 kuruşluk taşınmazı bulunmak ve en az 10 yıl süreyle İstanbul'da oturmak gibi özellikleri taşımak gerekiyordu⁸⁸.

---

⁸⁶ Ortaylı, İlber, “Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Yerel Yönetimler”, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C.I, İstanbul, 1985, s.241; Eryılmaz, **a.g.e.**, s.198.

⁸⁷ Ortaylı, **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri**, s.144. 24 Şevval 1274 (7 Haziran 1857) tarihli “Altıncı Dâire-i Belediye İtibar Olunan Beyoğlu Galata Dâiresinin Nizamnâme-i Umûmîsi” için bkz. **Düstûr**, Tertîb 1, C.I, İstanbul, 1289 (1879), s.464-477.

⁸⁸ Keleş, **a.g.e.**, s.98.

Belediyenin görevleri arasında sokak, kaldırım, havagazı hizmetleri, gıda maddelerinin fiyatlarını belirleme, inşaat ve onarım işlerini ve halka açık yerleri denetlemek bulunuyordu. Altıncı Dâire-i Belediye ayrıcalıklı gelir kaynaklarına sahipti; emlak vergisi, belediye resmleri yanında merkezi hükümetin yardımları da bu gelirler arasındaydı⁸⁹. Yine daha önce her mahallede bulunan avarız akçesi denilen vakıf paraları da belediyelere bırakılmıştı⁹⁰.

Osmanlı yönetimi 10 yıl süre ile denenen belediye sistemini, İstanbul'un diğer semtlerine de yaygınlaştırma kararı alarak 1868 yılında İstanbul 14 belediye dâiresine ayırdı. Ancak bu dâirelerin çoğunda belediye meclisleri kurulamadığı gibi personelde tayin edilemedi.

3.2.2. Taşra kentlerinde belediye örgütlenmesi

Osmanlı taşra kentlerinde modern belediyeler 1864 Vilâyet Nizamnâmesi ile kurulmaya başlanmıştır. Bu nizamnâmede sancak ve kaza merkezlerinde seçilmiş üyelerden oluşan “meclis-i beledîler” bulunması öngörülmekteydi⁹¹. Ancak bu meclisler her kazada kurulamadığı gibi görev ve çalışma düzeni bakımından tüzel bir kişiliğe de sahip değildi. İlk Osmanlı belediyeleri gelirleri sınırlı, personeli yetersiz, denetim yetkisi ve kapasitesi bakımından etkisiz örgütlerdi⁹². Bu bağlamda Osmanlı yöneticileri belediyeciliği, özerk yerel yönetime geçiş olmaktan çok, bayındırlık ve kentsel hizmetlerin gerçekleştirilmesine yönelik bir kurum olarak düşünmüşlerdir.

1877 Vilâyet ve Belediye Kanunu ile her kent ve kasabada bir belediye meclisinin kurulması hatta büyük kentlerde idare meclisi kararıyla her 40.000

---

⁸⁹ Ortaylı, İlber, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Yerel Yönetim Geleneği**, Hil Yay., İstanbul, 1985, s.133.

⁹⁰ Ergin, Osman, Nuri, **Beledî Bilgiler**, Hamit Bey Matbaası, İstanbul, 1932, s.170. Belediyeler için ayrıca bkz.Ergin, Osman, Nuri, **Mecelle-i Umûr-ı Belediye**, yay.dan.Cengiz Özdemir, C.I-II, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yay., İstanbul, 1995.

⁹¹ Serçe, Erkan, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İzmir'de Belediye (1868-1945)**, Dokuz Eylül Yay., İzmir, 1998, s.38.

⁹² Ortaylı, “Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Yerel Yönetimler”, s.242.

kişilik nüfus için bir belediye kurulması öngörülmekteydi⁹³. Ancak kabul edilen bu madde, hem kentin birden fazla belediyeyi kaldıramaması hem de kentteki etnik gruplara göre yerleşim (bu durumda sadece gayrı müslimlere ait belediyelerin oluşması söz konusu olabilirdi) nedeniyle İstanbul dışında uygulanamamıştır⁹⁴.

Taşradaki belediye örgütlenmesinin hukuki temelleri I.Meşrutiyet ile (1876) atılmıştı. 1877 tarihli “Vilâyet ve Belediye Kanunu”nun çıkartılmasından sonra belediyeler yönetsel bir organ olmaktan öte tüzel bir kişilik kazanmışlardır. Ancak bu yeni kanun belediyeleri merkezi yönetimin bir aygıtı olmaktan kurtaramamıştır⁹⁵.

4. Hüdâvendigâr Vilâyeti’nin Merkezi Olarak Bursa

1864 yılında Vilâyet Nizamnâmesi’nin çıkartılmasından sonra yapılan düzenlemeler çerçevesinde, 1868 yılında Bursa, Karesi (Balıkesir), Karahisar-ı Sahip (Afyon Karahisar) ve Kütahya Sancakları’ndan oluşan Hüdâvendigâr Vilâyeti oluşturuldu⁹⁶. Hüdâvendigâr Vilâyeti’nin merkezi durumundaki Bursa sancağının kazaları Bursa merkez, Gemlik, Pazarköy (Orhangazi), Atranos (Orhaneli), Mudanya, Yalova, Karamürsel, Tirilye (Zeytinbağı), Mihaliç (Karacabey), İnegöl, Yenişehir, Pazarcık ve Domaniç olarak belirlendi⁹⁷.

Bursa Belediyesi 1868 yılında kurulmuş olmasına karşın, ilk belediye başkanı ve teşkilat yapısıyla ilgili bilgiler mevcut değildir. Kaynaklarda yalnızca bu tarihte Hüdâvendigâr Valisinin Hüseyin Paşa olduğu belirtilmektedir.

Bursa’da vilâyet işlerini (idari, mali, siyasi, güvenlik, hukukun ve kanunların uygulanması gibi) padişah tarafından atanan vali yürütüyordu. Vali, vilâyet merkezindeki memurları ve onların aracılığıyla bütün idari şube

---

⁹³ Ergin, Osman, Nuri, **Küçük Mecelle-i Umûr-ı Belediye**, Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, İstanbul, 1923.

⁹⁴ Serçe, **a.g.e.**, s.39.

⁹⁵ Aktüre, “Osmanlı Devleti’nde Taşra Kentleri’ndeki Değişimler”, s.94.

⁹⁶ Hüdâvendigar Vilâyeti ve kazalarını gösteren harita için Bkz. Ek 1, Harita 2.

⁹⁷ **Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi, 1297(1880)**, s.31.

memurlarını denetlemekte, kusurlu görülenlerin azledilmesi için gereken işlemleri yaptırmaktaydı. Vali, vilâyeti her defası 3 ayı geçmemek koşuluyla yılda bir ya da iki kez denetleyebilmekteydi⁹⁸.

Belediye meclisi üyelerinin seçiminde, 25 yaşını doldurmuş, yılda en az 50 kuruş emlak vergisi veren, cinayet suçu işlememiş kentte yaşayan herkes oy kullanabilirdi. Belediye meclisi üyeleri, 30 yaşını doldurmuş, yılda en az 100 kuruş vergi veren, Türkçe konuşabilen, daha önce ceza almamış kişiler arasından seçilmiş ve 6-12 üyeden oluşuyordu. Altı asil üye dışındaki üyeler iki yılda bir yenilenmekteydi. Belediye başkanı da meclis içinden ya da dışından vali tarafından atanıyordu. Belediye meclisinin ayrıca mühendis, doktor, baytar (veteriner), gibi danışman kadroları ve katip, sandık emini gibi görevlileri bulunmaktaydı. Bir kimse iki meclis belediye azalığına birden tayin edilemezdi. Belediye meclisi haftada iki defa ve gereği halinde belediye başkanının davetiyle daha fazla toplanırdı. Ayrıca, meclis yılda iki kez vilâyet ya da sancak idare heyetleri ile birlikte toplanıp bütçeyi hazırlamaktaydı. Belediye meclisi üye sayısından bir fazlası sağlanmadıkça müzakerelere başlanamaz, ancak iki defa üst üste belirtilen sayı sağlanamazsa, hazır bulunanların oylamasıyla karar çıkarılabildi⁹⁹. Yapılan düzenlemelerle bu süreçte kent klasik Osmanlı dönemi kentlerinden farklı bir idari yapılanma içine girmişti.

1893 yılında görev süresi dolan altı belediye meclisi üyesinin yerine seçilen kişiler, belediye meclisini oluşturan kişilerin toplumsal konumlarını göstermesi açısından önemlidir. Bu tarihte seçilen yeni belediye meclisi üyeleri, Ziraat Bank Şubesi Reisi Osman Bey, Hacı Mesud Ağa (Ağa kentin ileri gelen zengin kişileri için kullanılırdı), Hacı Halil Efendi, Attar (güzel koku ve yağlar satan) Hacı Hakkı Efendi, Tacir Mehmed, Müezzinzâde (ulemâ kökenli bir aile) Hafız Abdurrahim'dir. Bu kişiler adlarının önünde yer alan onları tanıtıcı sözcüklerden de anlaşılacağı gibi servet sahibi ve kentin ileri gelen

---

⁹⁸ Görelî, İsmail, Hakkı, "Memleketimizde Vilâyetler İdâresi Tarihine Bir Bakış", **İdare Dergisi**, Sayı 173, Ankara, 1945, s.154.

⁹⁹ Ergin, **Küçük Mecelle-i Umûr-ı Belediye**, s.95-101.

kişilerindedir. Kentte yaşayan insanları, belediye meclisinde ancak varlıklı ve nüfuzlu kişiler temsil edebilmektedir¹⁰⁰.

Bursa’da vilâyetin maliye ve hesap işlerini “Defterdar” yürütmekteydi. Bu memur valinin maiyyetinde olmakla birlikte, mali işlerde doğrudan Maliye Nezareti’ne bağlanmıştı. Defterdar işlerini kendisine bağlı muhasebe kalemi ile yürütmekteydi¹⁰¹. Örneğin 1871 (1288) tarihinde vilâyet muhasebe kaleminde her sancağın 2 mukayyidi (kaydeden) ve bir mukayyid yardımcısı, ayrıca ilmuhaber ve evrak-ı sahîha mukayyidi bulunmaktaydı¹⁰².

Merkezi devlet ile vilâyetin genel yazışma işlerini “mektubçu (mektûbî)” yürütüyordu. Evrak odası, tahrirat kalemi ve vilâyet matbaası bu birime bağlıydı. Resmi yazışmaların yürütülmesi, evrak ve kayıtların muhafazası faaliyetleri burada yürütülmekteydi¹⁰³.

Vilâyet merkezi olan Bursa’da devletin taşradaki tarım etkinliklerini yürüten memurları da vardı. Tarımsal üretim, dış alım ve satım gibi konularda gerekli kayıtları tutmak için Ticaret ve Ziraat Nezareti seçimiyle bir ticaret ve ziraat memuru atanıyordu. Ayrıca Umûr-ı Nâfi’a Nezâreti’ne bağlı Umûr-ı Nâfia Memuru, maiyyetinde bulunan mühendislerle, yol yapımı onarımı, binaların inşası gibi konularda görev yapmaktaydı¹⁰⁴.

Vilâyetin güvenlik kuvvetlerinin başında miralay (albay) derecesinde “Alaybeyi” unvanıyla bir zâbit (subay) bulunuyordu. Güvenlik kuvvetlerinin bir yerden başka bir yere nakledilmesi valinin yetkisi dahilindeydi¹⁰⁵.

1899 (1317) yılında, Hüdâvendigâr Vilâyeti’nin merkezi olan Bursa kenti de vilâyet yönetimindeki diğer memurlar Evkaf Muhasebecisi, Zabtiye Kumandanı, Maliye Müfettişi, Harir Darü’t-Talimi (İpekçilik Okulu) Müdürü, Bidâyet Hukuk Reisi, Defter-i Hakani Memuru, Muhasebe-i Vilâyet Memuru,

¹⁰⁰ **Bursa Gazetesi**, No:128, 26 Zilhicce 1310 (11 Temmuz 1893), s.4.

¹⁰¹ **1281 (1864) Tarihli Vilâyet-i Umûmiye Nizamnâmesi**, 7 ve 8. Maddeler. 1281 (1864) Tarihli Vilâyet-i Umûmiye Nizamnâmesi, **Düstur**, Tertib I, C.1, s.608-624.

¹⁰² **Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi, 1288 (1871)**, s.54.

¹⁰³ **1281 (1864) Tarihli Vilâyet-i Umûmiye Nizamnâmesi**, 9 madde.

¹⁰⁴ **1281 (1864) Tarihli Vilâyet-i Umûmiye Nizamnâmesi**, 10 ve 11.madde.

¹⁰⁵ **1281 (1864) Tarihli Vilâyet-i Umûmiye Nizamnâmesi**, 15. madde.

Meclis-i İdare Baş Katibi, Evrak Müdürü, Merkez-i Vilâyet Baş Tahsildarı, Gurebâ (Garipler) Hastanesi Baş Hekimi, Ziraat ve Nafia Müşâviri, Baytar Müfettişi, Sıhhiye Müfettişi, Adliye Müfettişi, Telgraf ve Posta Baş Müdürü, Polis Baş Komiseri, Vilâyet Tercümanı, Belediye Baş Hekimi, Duyûn-ı Umûmiye Nazırı Vekili, Tahrir ve Vergi Müdürü, Ceza Reisi, Belediye Reisi, Hastahane Müdürü, Maarif Müdür, Nüfus Nâzırı, Orman Müfettişi, Göçmen Komisyonu Müdürü, Islahhâne Müdürü, Maden Mühendisi, Mudanya-Bursa Şimendiferi Komiseri, Umur-ı Ecnebiye (Yabancılarla ilgili işler) Müdürü, Matbaa Müdürü, Ziraat Bank Reisi, Bank-ı Osmânî Direktörü, Ticaret Odası Reisi, Mudanya-Bursa Şimendiferi Direktörü'dür¹⁰⁶.

4.1.Vilâyet İdâre Meclisi

Bursa kentinde, Hüdâvendigâr Vilâyeti'nin yönetimi için valinin başkanlığında vilâyet idare meclisi toplanmaktaydı. Bu meclisin üyelerini, müfettiş-i hükkâm¹⁰⁷ daha sonra nâib, defterdar, mektubçu (mektubî), başkatib ve yardımcıları ile ahaliden seçilen üç Müslüman iki gayrı müslim üyeden oluşmakta ve valinin başkanlığında toplanmaktaydı¹⁰⁸. Vilâyet idare meclisleri idari, mali, bayındırlık ve ziraat konularında müzakere yapmakta, devlet ormanlarının müzayedesini, kamuya ait binaların bakımı ve korunması, güvenliğin sağlanması, güvenlik güçlerinin yönetilmesi, gelir ve giderlerin denetlenmesi görevlerini yürütmekteydi. Vilâyet idare meclisi, memurlara disiplin cezası verebilmekte, ancak yargı alanına müdahale edememekteydi. Örneğin 1899 (1317) yılında Bursa Vilâyet idare meclisine, vali, vali muavini, merkez naibi, defterdar ve mektupçu doğal üyeler olarak katılıyorlardı. Ayrıca müftü, Rum Metropolit, Ermeni Murahhasası, Ermeni Katolik Murahhasası, Haham Baş ve iki Müslüman ve iki gayr-ı müslim üye de bu mecliste yer almaktaydı¹⁰⁹.

¹⁰⁶ Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi, 1317 (1899), s.59,60.

¹⁰⁷ Daha sonra, müfettiş-i hükkâm ilga olunup görevleri merkez nâibine verilmiştir (Düstûr'un notu). 1874 (1291) yılında vilâyet idare meclisinin doğal üyeleri arasında merkez nâibi bulunmaktadır. Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi, 1291 (1874), s.29.

¹⁰⁸ Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi, 1292 (1875), s.45.

¹⁰⁹ Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi, 1317 (1900), s.58.

Modernleşme sürecinde Bursa'da bulunan yerel meclisler, yerel çıkar grupları ile yerel ve merkezi bürokrasi arasındaki ilişkileri güçlendirmiştir. Bunun anlamı, Tanzimat'tan sonra eski konum ve etkileri azalmaya başlayan, taşradaki mültezim, ayan, voyvoda ve mütesellim gibi yerel güçlerin bu kez meclis üyesi olarak yeni bir statü sahibi olmalarıdır. Çünkü yerel meclislerin temsil tabanı, ayan ve eşraf gibi toplumun üst tabakasındaki kişilerle sınırlı kalmıştır.

4.2.Vilâyet Umûmî Meclisleri

Vilâyet umûmi meclisleri, her sancaktan iki Müslüman, iki gayrı müslim üyenin katılımıyla oluşmaktaydı. Vali toplantı tarihlerini belirleyerek bir ay öncesinde sancaklara bildirilir, sancaklarda murahhas üyeler seçilirdi. Her kazanın iki Müslüman, iki Müslüman olmayan temsilcilerinin sancak merkezlerinde toplanıp aralarında üç kişiyi açık oyla seçmeleriyle sonuçlanır ve bu kişiler vilâyet makamına bildirilirdi¹¹⁰. Bu meclisler yılda bir kez toplanmaktaydı.

Umûmî meclisler danışma organı niteliğindedir. Üyeler, kendi sancağının ve kazanın istek ve dileklerini bildirmekle görevliydi. Vilâyet umûmi meclisi, vilâyetteki devlet yollarıyla, kaza ve köyleri bağlayan yolların onarım ve bakımı, kamu binalarının yapım ve onarımı gibi konuların yanı sıra sancak, kaza ve köy vergilerinin değiştirilmesi veya vilâyetin koyacağı yeni vergiler hakkındaki görüşlerini bildirirdi. Görüşmeler sırasında bildirilen dilek ve isteklerin yazıldığı mazbata vali tarafından merkezi hükümete sunulurdu. Bu isteklerin kabul edilebilmesi için sadrazamın ve bazı hallerde saltanat makamının onayına gerek vardı¹¹¹.

4.3.Yargı Kurumları

Osmanlı yargı örgütlenmesinde 3 tip mahkeme bulunmaktaydı: 1- Osmanlı uyruklarının kendi aralarında ve yabancılarla olan davalarına bakan,

---

¹¹⁰ Çadircı, a.g.e., s.261.

¹¹¹ 1281 (1864) Tarihli Vilâyet-i Umûmiye Nizamnâmesi, 25, 26, 27 ve 28. maddeler.

Şer'i mahkemeler, 2-Osmanlı tebaası içindeki gayrı müslimlerin kendi aralarındaki davaları çözümleyen cemaat mahkemeleri, 3-Kapitülasyonlardan yararlanan yabancı devletlerin uyruğundaki kişilerin Osmanlı ülkesinde doğan anlaşmazlıklarını kendi devlet temsilciliklerinde çözen konsolosluk mahkemeleri.

Avrupa ile ticari ilişkilerin artması sonucu, yeni ticari kuralların hukuk alanına girip yaygınlaşmasına neden olmuştu. Klasik kaza (kadılık) örgütü artık yetersiz kalmaktaydı. İlk aşamada Osmanlı tüccarları arasındaki ticari davalara bakmak üzere özel bir komisyon kuruldu (1800)¹¹². Osmanlı topraklarında bulunan yabancı tüccar sayısının daha da artması sonucunda, bu komisyonun yerine ticari uyuşmazlıklara ayrı bir mahkemenin bakması kabul edildi (1840). İlk olarak Ticaret Nezareti'ne bağlı ticaret mahkemeleri oluşturuldu. 1848 yılında, Avrupa Devletleri'nin baskıları sonucunda karma ticaret mahkemeleri kuruldu. Bu mahkemenin başı Ticaret Nazırı yardımcısıydı ve yedi Osmanlı uyruklu, yedi yabancı uyruklu tüccardan olmak üzere on dört üyesi bulunmaktaydı¹¹³.

Islahat Fermanı (1856) ile Müslüman ve gayrı müslim teb ile yabancılar arasındaki tüm ticaret, hukuk ve cinayet davalarının karma mahkemelere havale edilmesini de içeriyordu. Bu yaklaşım Osmanlı Devleti'nin artık egemenlik hakları sınırlandırılmaya başlandığının da göstergesi niteliğindedir.

1850 yılında Ticaret Kanunu kabul edilmesinden on yıl sonra 1861'de ek olarak Ticaret Yargılama Kanunu çıkarıldı. Tüm tüccarları kapsayan ticaret mahkemeleri oluşturuldu¹¹⁴. Her türlü ticaret davaları birinci derecede ticaret mahkemelerinde, ikinci olarak divan-ı istinafta görülecekti.

1864 yılında çıkartılan Vilâyet Nizamnâmesiyle yargı alanındaki düzenlemeler taşrada yaygınlaştırılmıştı. Fransa örneğine göre oluşturulan bu

---

¹¹² Ekinci, **a.g.e.**, s.85.

¹¹³ Tahiroğlu, **a.g.m.**, s.596.

¹¹⁴ **A.g.m.**, s.597.

yeni yapılanma sonucu, Nizamiye Mahkemeleri kurulmaya başlandı¹¹⁵. Bu bağlamda, vilâyet merkezi olan Bursa’da dîvân-ı temyîz ve hukuk (üst temyiz kurulu), sancak merkezi olan kentlerde meclis-i temyîz ve hukuk (temyiz kurulu) ve kazalarda meclis-i de’âvî (dava meclisi) olacaktı¹¹⁶. Klasik dönemde kadıların usule ve hukuka uygun olarak verdikleri hükümler kesindi ve mahkemeler tek dereceliydi. Ancak şimdi mahkemedeki taraflar verilen hükmü hukuka ve muhakeme usulüne aykırı buldukları takdirde İstanbul’daki dîvân-ı hümâyuna itiraz edebileceklerdi¹¹⁷. Böylece batılı anlamda istinaf ve temyiz kavramları hukuk alanına girmiş oluyordu.

Kazalardaki dava meclisleri hakimin (kadının) başkanlığında üç Müslüman, üç gayrı müslim seçimle belirlenen üyeden oluşuyordu. 1875 tarihli adalet fermanı ile ticaret mahkemelerinin Ticaret Nezareti’nden ayrılarak, Adliye Nezareti’ne bağlanması esası getirilmiştir.

Osmanlı Devleti başlangıçta, Batı Avrupa karşısındaki geri kalmışlığını 18. yüzyıldan itibaren askeri-teknik reformlarla kapatmaya çalışmıştı. Ardından eğitim ve hukuk sistemlerinin modern yaşamın gereksinimlerini karşılayacak biçimde düzenlenmesi, yönetim organizasyonunun yeniden yapılandırılması söz konusu olmuştur¹¹⁸. Ancak, tüm bu reform hareketlerinin sadece Avrupa Devletleri’nin isteklerini yerine getirmek için yapıldığını söylemek eksik ve yanıltıcı bir değerlendirme olacaktır. Yabancı devletlerin baskıları ile imparatorluğu yeniden eski gücüne kazandırmak için Batılı kurumların benimsenmesi ya da uyarlanmasını içeren yeni bir iç yapılanmanın gerekliliği konusundaki eğilim Osmanlı modernleşmesinin temel dinamiklerini oluşturmaktadır.

---

¹¹⁵ Ekinci, Buğra, Ekrem, **Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeleri**, Arı Sanat Yay., İstanbul, 2004, s.39; Akyıldız, **a.g.e.**, s.130.

¹¹⁶ Bu mahkemeler, hem Müslüman hem de gayrı müslimlerin, şeriat, cemaat, ticaret ve konsolosluk mahkemelerinin yargı alanları dışındaki davalarını çözüme ulaştıracaktı.

¹¹⁷ Ekinci, **a.g.e.**, s.92.

¹¹⁸ Ökmen, Mustafa, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Türkiye’de Merkezîyetçilik Adem-i Merkezîyetçilik Pratiği Üzerine Notlar”, **www.academica/org/dergi/MAKALE/9-10sayi**, s.2. 29.04.2005, 13:49.

Yargı alanında gerçekleştirilen bu reformlara karşın, bazı uygulamalar Osmanlı yöneticileri için hukukun kaynağının şeriat ve örf olduğu gerçeğine vurgu yapmaktadır. Öyle ki, 2 Ramazan 1310 (1893) yılında, “regâib gecesi hürmetine” politika, cinayet ve fiil-i şen’î (zinâ) suçları dışındaki suçlardan mahkum olup, cezalarını üç yıl çekmiş olanların tahliyesini öngören genel bir af ilan edilmiş, bu kapsamda Bursa’nın merkezi olduğu Hüdâvendigâr Vilâyeti’nde toplam 130 kişi bu aftan faydalandırılarak serbest bırakılmıştır¹¹⁹.

Osmanlı düzeninde her alanda olduğu gibi yargı düzenlemelerinin uygulanmasında da sorunlar ortaya çıkmıştır. Yüzyıllardır süregelen kadılık sisteminden mahkemelere geçiş sorunlu bir süreç olmuştur. Örneğin 1310 (1893) senesinde Bursa’da ceza mahkemeleri tarafından bazı namus davaları men-i muâzara (tartışmaktan men etme) ile sonuçlandırılmıştı. Oysa bu tür olaylar kamu davası niteliğinde olduğundan, şahsi şikayetten önce, polis tarafından soruşturma yapılması gerektiğinden, mahkeme üyeleri bu konuda uyarılmıştı¹²⁰.

Ayrıca eskiden beri uygulanan kürek cezası, halen uygulanmaya devam edilmektedir¹²¹. Hapsetme, zanlının mahkemeye çıkarılana ve sonrasında cezası uygulanana kadar ki süreçte gerçekleştirilmektedir, bu açıdan aslında hapsetme bugünkü gözetim altında (nezaret) tutma niteliğindedir. En çok uygulanan ceza kürek cezasıdır. Suçlulara verilen cezaların caydırıcılığını artırmak için cezalandırılanların kentte teşhir edilmesi de yaygın bir uygulamadır¹²².

4.4.Güvenliğin Sağlanması

Kentte özellikle cinayet, yaralama ve hırsızlık olaylarında suçlular kısa sürede yakalanmaktaydı. Ayrıca Setbaşı civarında bulunan Bursa merkez

¹¹⁹ **Bursa Gazetesi**, No:114, 2 Ramazan 1310 (20 Mart 1893), s.5.

¹²⁰ **Bursa Gazetesi**, No:115, 9 Ramazan 1310 (27 Mart 1893), s.5.

¹²¹ **Bursa Gazetesi**, No:116, 16 Ramazan 1310 (3 Nisan 1893), s.4.

¹²² Örneğin, 14 Şevval 1310 yılında, Keğork ve Agob Ağalar’ın eşyalarını gasb eden ve vilâyet istinâf mahkemesi tarafından 3 yıl kürek cezası verilen Aliş, Ferhad, Halid, Hüseyin ile Laz Hasan’ı öldüren ve 15 yıl kürek cezasına çarptırılan Mehmet Ali Çavuş’un cezaları onaylanmış ve Perşembe günü ibret olsun diye teşhir edilmişti. **Bursa Gazetesi**, No:119, 14 Şevval 1310 (17 Nisan 1893), s.3.

hapishanesinden sıklıkla firarlar yaşanmaktaydı. Örneğin, 7 Şevval 1310 yılında, hırsızlık suçundan göz altına alınan Arap Ali Osman, Hacı Kürt Ahmed, Arnavud Hamit ve Şumnulu Ahmed adındaki kişiler, pencereden kuşak sarkıtarak firar etmişlerdi. Firarilerden Kürt Ahmed ve Şumnulu Ahmed yakalanmış, Arap Ali Osman ise kaçmayı başarmıştı¹²³.

Aynı yıl bu kez Yeni Yol'daki tevkifhânenin üst katından dört kişi firar etmiş, suçlular eski sabıkalı İncirlili Kocabaş İsmail'in ele başılığında iki fahişe ile birlikte Değirmenli Kızık köyü yakınlarında eğlenirken, Tabur Ağası Mustafa Efendi tarafından yakalanmışlardı¹²⁴.

Bu bağlamda birinci bölümde anlatılanları tekrar değerlendirmek gerekirse Tanzimata kadar Bursa, ticaret merkezi niteliğini kısmen kaybetmiş olmakla birlikte, halen Türk-İslam kentinin genel sosyal ve mekansal özelliklerini taşımaktadır. Loncalar, aile, din gibi örgütlenmeler kişilerin mesleklerinde özel ve sosyal yaşamlarında belirleyici güçlerini devam ettirmektedir. 19.yüzyıla kadar Hisar dışında, Ulu Câmi ve hanlar bölgesini içine alan alternatif kent merkezi oluşmuş, 17 ve 18.yüzyılda bazı değişimler olmakla birlikte mekansal yapı temel niteliklerini korumaya devam etmiştir.

---

¹²³ **Bursa Gazetesi**, No:118, 7 Şevval 1310 (24 Nisan 1893), s.4.

¹²⁴ **Bursa Gazetesi**, No:126, 4 Zilhicce 1310 (19 Haziran 1893), s.4.

İKİNCİ BÖLÜM

DEĞİŞİMİN İTİCİ GÜCÜ: EKONOMİK GELİŞME VE MEKANIN YENİDEN ŞEKİLLENDİRİLMESİ (1860-1910)

Birinci bölümde, geleneksel bir Osmanlı kenti olarak Bursa'nın kentsel gelişimi, mekanı tanımlayan ana öğeler, Tanzimat ve sonrasında gerçekleştirilen idari reformların ardından kentin yönetimi konuları ele alınmıştır. Kentte mekansal ve sosyal değişime neden olan Osmanlı modernleşme çabalarının yanı sıra, Bursa kentindeki ipek üretiminin iç pazardan çok, Avrupa pazarlarına yönelmesi değişimin ekonomik alt yapısını oluşturmaktadır. Bu bölümde, ekonomik alt yapının belirlediği sosyal ve mekansal üst yapı bağlamında, kentteki ekonomik gelişme ve ilk sanayi yatırımları ele alınacaktır. Kentsel alanın yeniden biçimlendirilmesinde, özel bir yere sahip olan Ahmed Vefik Paşa'nın faaliyetlerine değinilecektir. Ayrıca, mekansal değişimin göstergeleri niteliğindeki idâri yapılar, modern eğitim kurumları, modern ulaşım ve iletişim araçları değerlendirilecektir.

1.19.YÜZYILDA OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN DÜNYA EKONOMİSİ İÇİNDEKİ YERİ

16. yüzyılda özellikle coğrafi keşiflerin yol açtığı Avrupa'nın kuzey batısında merkezlenen ve tarihsel özgüllüğü olan ekonomik ilişkiler ağı dünya ekonomisinde yeni bir süreç başlattı. Bu sistem, ilişki kurduğu ve o zamana kadar dışında kalan alanları da kendine katarak genişledi¹ ve zamanla kapitalizm ile kapitalist olmayan üretim biçimlerini karşı karşıya getirdi². 18. yüzyılın ikinci yarısında İngiltere'de başlayan sanayi devrimi J.Schumpeter'in gelişen teknolojinin etkileri bağlamında söylediği “yaratıcı yıkıcılık” sözünü

¹ Kasaba, Reşat, **Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi**, Belge Yay., İstanbul, 1993, s.11.

² 16.yüzyıldan önce dünya üzerinde çok sayıda toplumsal sistem ve ekonomi –dünya imparatorlukları, dünya ekonomileri ve daha küçük (mini) sistemler- bir arada bulunmaktaydı. Wallerstein, Immanuel-Derdeli, Hale-Kasaba, Reşat, “Osmanlı İmparatorluğu'nun Dünya Ekonomisi İle Bütünleşme Süreci”, çev.Ali Selman, **Toplum ve Bilim**, Sayı 23, İstanbul, 1983, s.41.

doğrulamayı etkiler yaratmıştı. Gelişen sanayi, yeni mallar, hizmetler, yeni üretim ve yaşam biçimlerini ortaya çıkarırken, eski yapıları ya tamamen ortadan kaldırmış ya da dönüştürmüştü³. Bu bağlamda, 19. yüzyılda dünyanın herhangi bir bölgesinin tarihini, sanayi devriminin ardından yayılcı bir nitelik kazanan, kapitalist dünya ekonomisi ile ilişkisini göz ardı ederek değerlendirmek eksik ve hatalı bir bakış açısı olacaktır. Tekilci ve kapsayıcı bir sistem olan dünya ekonomisi – dünya sistemi-nin kullandığı kavram ve mekanizmalar, 19. yüzyıl ve sonrasında Osmanlı toplumsal kuruluşunun bu sistem içindeki yerini anlamayı mümkün kılar.

Dünya ekonomisi ve geçirdiği ana dönüşümleri analiz eden Immanuel Wallerstein “dünya sistemi” kavramlaştırmasında, bu olguyu kelime anlamı olan bütün bir küreden çok, bir sistem olarak değerlendirmektedir. Dünya sistemi “görece olarak diğer gruplardan farklılık gösteren özerk, birbirlerine bağlı bir çok toplum takımlarından oluşmuş bir bütünlüktür”. Dünya sistemi ortak politik sistemi yansıtan dünya imparatorluğu ve dünya ekonomisi olmak üzere iki farklı sisteme dayanmaktadır. Dünya imparatorluğu dünyanın pek çok ülkesinde tek bir sistem olarak görünen ve güçlü devletlerin birbirine bağlanmasıyla oluşmuş diğer ülkelerin ekonomisinin bağımlı olduğu politik sistemdir. Dünya ekonomisi ise savaş ve ekonomik mübadele ile birbirine bağlanmış çeşitli politik sistemlerden oluşmaktadır⁴.

Wallerstein dünya sistemi bağlamında kapitalizmin köklerini, gelişimini ve işleyişini açıklarken en önemli ögenin “sermaye” olduğunu belirtir. Sermaye birikmiş zenginliğin diğer adıdır. Sermayenin daha fazla sermaye biriktirebilmesi için kullanılması yani sermayenin sermaye yaratması söz konusudur. 1789 Fransız devrimi ile ortaya çıkan çeşitli düşünsel ve ideolojik

---

³ Kazgan, Gülten, **Tanzimattan 21.Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2002, s16; Sander Oral, **Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e**, 4.baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 1995, s.152 vd.

⁴ Oktik, Nurgün-Kökalan, Füsün, “Immanuel Wallerstein; Tarihsel Kapitalizmin Analizi ve Dünya Sistemi”, **Doğu Batı**, Sayı 17, Ankara, 2001, s.122.

yapılanmalar, sermaye devrinin yaşanmaya başlanmasına neden olmuştur⁵. Birey ya da grupların sermayelerini arttırabilmeleri için yatırım, yatırım için işçi ve mallar üretildikten sonra da satılabilmesi için pazar gerekmektedir. Böylesi bir yapılanma dünya sistemi formunu oluşturan yarı-çeper, çeper ve merkez ülkelerin ortaya çıkmasını kaçınılmaz hale getirmiştir⁶. Daha çok meta üretildikçe mal akışını sürdürmenin en önemli gereklerinden biri daha çok alıcı bulunması olmuştur. Alıcı sayısının hızla artması çeper ülkelere doğru (alıcı yanında dağıtım, ve yatırım süreçlerinde de) bir yayılımı sağlamıştır. Bu yayılma süreci 19. yüzyıl sonlarında tüm yer küreyi kaplayacak şekilde genişlemiştir.

19. yüzyılda⁷ dünya ekonomisi hızla genişlerken pek çok bölgede çevreleşme süreçleri yaşanmıştır. Dünya ekonomisine eklenen bir bölge ya da ülkede bu türden değişimlerin benzer olarak yaşandığı açıktır. 19. yüzyılda bir ülkenin ya da bölgenin tarihi kapitalizmden ayrı olarak incelenemeyeceği gibi ele alınan ülke ya da bölgenin kendi öz koşullarından ayrı olarak da anlaşılabilir. Bu kendine özgü koşullar nedeniyle 19. yüzyılda üç ayrı çevreleşme türü ile karşılaşmaktadır. Bu çevreleşme türlerinden ilki resmi sömürgelerdir. İkincisi biçimsel olarak siyasi bağımsızlığa sahip olmakla

---

⁵ Wallerstein, Immanuel, **Sosyal Bilimleri Düşünmemek**, çev.Taylan Doğan, Avesta Yay., İstanbul, 1998, s.26.

⁶ Çekirdek ya da merkez, yarı-çeper ve çeper ülkelerden oluşan bu üçlü yapıda ülkeler büyüklükleri birbirine eşit olmayan ve daha çok büyükten küçüğe doğru sıralanmış zincir halkaları gibi birbirine bağlanarak bir bütünlük oluşturmaktadırlar. Wallerstein'in bu sentezinin temeli, Batı Avrupa'nın, özellikle de kuzeybatı Avrupa'nın 15. yüzyıl sonunda sahip olduğu teknolojik ve örgütsel avantajlar sayesinde, Batı'nın batılı olmayan çeperleri sömürerek daha büyük bir üstünlük elde ettiği düşüncesine dayanmaktadır. Çeper alanlar önce, ekonomileri ve toplumları Batılı (ya da çekirdek) devletlerin ordularının ve pazarlarının gücü ile bağımlılaştırılan Doğu Avrupa ve Güney Amerika'da temel ürün ihraç eden bölgelerdi. Çeper durumundaki ülkelerin kaynaklarının elde edilmesi kapitalist merkezi zenginleştirmiş ve merkezin denetim alanını tüm dünyaya genişletmesine izin vermiştir. Bu durum eş anlı olarak çeperdeki ülkelerin geri kalmasına yol açmış ve onları teknolojik ve ekonomik gelişimlerini güçleştiren toplumsal ve siyasal yollara zorlamıştır. Wallerstein kapitalizmin gelişiminin çeperdeki ülkeleri bu olumsuz koşullarda yaşamaya zorlamasını "kapitalist ilerleme küresel ölçekte hırsızlıktır" ifadesi ile dile getirmiştir. Bkz.Ragin, Charles-Chirot, Daniel, "Immanuel Wallerstein'in Dünya Sistemi, Tarih Olarak Siyaset ve Sosyoloji", çev.Ahmed Fethi, **Tarihsel Sosyoloji**, Tarih Vakfı Yurt Yay., 1999, İstanbul, s.276 vd.

⁷ Konunun sınırları nedeniyle sadece 19. yüzyıldaki merkez-çevre ilişkileri ele alınacaktır.

birlikte bir emperyalist devletin etki alanında bulunmasıdır. Bu çevreleşme türü emperyalist devletin gayr-ı resmi imparatorluğu olarak da nitelendirilebilir. Burada çevre ülkesinin dış ticaret ve yabancı sermaye yatırımlarının bir merkez ülkesinin denetimi altında olması söz konusudur. Üçüncü çevreleşme türü emperyalistler arası rekabet koşullarında gerçekleşen çevreleşmedir. Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyıldaki durumu daha çok üçüncü çevreleşme türüne uymaktadır⁸. Ancak bu durumda emperyalistler arası rekabet koşullarının yanı sıra Osmanlı Devleti gibi görece bir merkezi devletin bir arada bulunması söz konusudur. Bu bağlamda, dünya sistemi/dünya ekonomisi ve çevreleşme ilişkileri açısından Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya ekonomisinin etki alanına girmesi kendine özgü, siyasi ve ekonomik nitelikler göstermektedir⁹.

Osmanlı Devleti'nin dünya kapitalizmi ile bütünleşmesi patrimonyal devlet özellikleri dolayısıyla uzun bir süreçte ve ağır ağır gerçekleşmiştir. Osmanlı Devleti'nin iktisadi yapısının yaygınlık alanının genişliği ve içsel düzeninin sağlamlığı, bir taraftan çevreleşme sürecini yavaşlatırken diğer taraftan da dünya ekonomisi içinde merkezde yer alabilmesini engellemiştir¹⁰.

Batı Avrupa'da kapitalist üretim biçiminin ortaya çıkması ve endüstri devriminin gelişiminden sonra Osmanlı Devleti bu ülkelerin doğrudan ya da dolaylı baskı ve egemenlikleri altına girmiştir¹¹. Bu bağlamda 19.yüzyıl Osmanlı siyaset ve ekonomisinin dış dinamiklere açıldığı, her düzeyde kapitalist dünya ekonomisi ile bütünleştiği bir dönemdir. Bu dinamiklerin Osmanlı ekonomisi üzerindeki etkileri dış ticarete artış, ülkeye yabancı

---

⁸ Pamuk, Şevket, **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)**, 2.baskı, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1994, s.5, 6.

⁹ Pamuk, **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme**, s.10.

¹⁰ Kazancıgil, Ali, "Türkiye'de Modern Devletin Oluşumu ve Modernizm", **Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme**, ed.Ali Yaşar Sarıbay-Ersin Kalaycıoğlu, Alfa Yay., İstanbul, 1981, s.138.

¹¹ Dıvıçioğlu, Sencer, **Asya Tipi Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu**, 3.baskı, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2003, s.170.

sermayenin girişi, kapitülasyonlar, ticaret anlaşmaları ve 1850'lerden sonra dış borçlanma olarak kendisini göstermiştir¹².

1838'den önce Osmanlı Devleti'ni Batı Avrupa kapitalist devletlerinin pazarı haline getiren yapılanma kapitülasyonların genişletilmesi ile oluşturulmuştu. Kanuni devrinden başlayarak, kapitülasyonlar Osmanlılar tarafından Avrupa devletleri ile siyasal ilişkileri dengelemede araç olarak kullanılmış, Batı ile ticaretin geliştirilmesi amaçlanmıştır. Osmanlı yöneticileri 1856 Paris Kongresinde kapitülasyonların kaldırılması konusunu masaya getirdiklerinde, kongreye katılan devletler Osmanlı Devleti'nin içte yapacağı reformlara bağlı olarak kapitülasyonların kaldırılabilceğini vaatmişler ancak bunu hiç bir zaman gerçekleştirmemişlerdir¹³. Kapitülasyonlar uzun vadede, imparatorluğun Avrupa'dan gelen mallara bağımlılığını artırmış ve yerli üretimi olumsuz etkilemiş, devletin gelir kaynaklarından biri olan ticaretin azınlık ve yabancıların eline geçmesine neden olmuş, kısacası ülkeyi yarı sömürge bir konuma getirmiştir.

16 Ağustos 1838 Balta Limanı Osmanlı-İngiliz Serbest ticaret anlaşması¹⁴, Osmanlı sisteminin dünya ekonomisine açılışının simgesi niteliğindedir¹⁵. Bu anlaşma siyasi olayların bir sonucu olarak imzalanmakla birlikte, emperyalistler arası rekabet koşullarını ortaya koyması açısından

---

¹² Pamuk, Şevket, "Kapitalist Dünya Ekonomisi ve Osmanlı Dış Ticaretinde Uzun Dönemli Dalgalanmalar, 1830-1913", **ODTÜ Gelişme Dergisi Özel Sayısı**, Ankara, 1980, s.161.

¹³ Nebioğlu, Osman, **Bir İmparatorluğun Çöküşü ve Kapitülasyonlar**, İş Bankası Yay., Ankara, 1986, s.9, 17; Yılmaz, Faruk, **Devlet Borçlanması ve Osmanlı'dan Cumhuriyete Dış Borçlar**, Birleşik Yay., İstanbul, 1996, s.26.

¹⁴ Anlaşmanın başında Büyük Britanya Majeste Kraliçeleri ile Sultan hazretleri, kendi dominyonları arasındaki ticareti artırmak ve bir ülkenin ürettiğinin diğerinki ile daha kolay mübadelesini sağlamak amacıyla, tebaaları arasındaki ilişkileri özel ve ek bir kanunla tekrar düzenleme hususunda anlaştıkları belirtilmektedir.

¹⁵ Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa, Yunan ayaklanmasından sonra isyan ederek İstanbul'a yürümüş ordusu Konya'da yenilen II.Mahmut yardım sağlamak için Rusya ile 1833 Hünkar İskelesi Anlaşmasını imzalamak zorunda kalmıştır. İngiltere Osmanlı Devleti üzerinde Rus nüfuzunun genişlemesini önlemek amacıyla Mısır Meselesi'nin çözümünde sultana yardım etmek için devreye girdi. İngiltere Mısır konusundaki yardım vaadi ticari ayrıcalıkları kapsayan sözleşmeyi Osmanlı Devleti'nin imzalamasını kaçınılmaz hale getirdi. Tekeli, İlhan, "19.Yüzyılda İstanbul Metropol Alanının Dönüşümü", **Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri**, ed.Paul Dumont, François Georgeon, 2.baskı, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1999, s.19.

önemlidir. Bu keskin dönüşüm bir bakıma, anlaşma öncesinde Osmanlı Devleti'nin yaşamış olduğu uzun ve sıkıntılı bir sürecin sonucudur¹⁶.

Anlaşma ile İngiltere'ye öncelikle, Osmanlı hükümeti tarafından, yabancı devletlerin gemilerine verilmiş olan ve gelecekte verilecek bütün, hak, imtiyaz ve muafiyetler aynen verilmiştir. İngiliz tüccarları Osmanlı ülkesinin her yerinde bütün malları istisnasız satın alma ve nakletme iznine sahip olup bunun için valilerden berat alma zorunlulukları ortadan kaldırılmış, tarımsal mallar üzerindeki tüm tekeller ilga edilmiştir. Daha önce var olan gümrük vergilerinin oranlarında da düzenlemeler yapılmıştır. 1838 öncesinde Osmanlı Devleti hem ithalat hem de ihracat üzerinden %3 oranında vergi almakta, yabancı tüccarlar %8 oranında iç gümrük vergisi ödemekteydi. İç gümrük vergisi olarak, kentler ve limanlar arasında nakledilen her türlü ticari emtiadan belirli oranlarda amediyye, reftiye masdariyye ve mürûriyye vergileri alınmaktaydı¹⁷. Bu anlaşma ile ihracatta uygulanan iç vergiler kaldırılmış, bunun yerine mallar gemilere yüklenirken -ad volarem-malın değeri üzerinden %9 ve ihracat resmi olarak %3 toplam %12 vergi ödemesi kararlaştırılmıştır. İthalata uygulanan vergi %3 olarak belirlenmiştir. İngiliz tüccarların Osmanlı topraklarında iç ticaretle uğraşan tebaanın en çok kayırılan sınıfıyla eşit oranlarda vergi ödemesi kabul edilmiştir¹⁸. Bu koşul sonucu tezgah ekonomisine dayalı iç sanayinin dışarıdan gelen ucuz ve bol miktarda gelen mallarla rekabet şansısı ortadan kaldırılmıştır¹⁹.

---

¹⁶ Önsoy, Rıfat, **Osmanlı Sanayi ve Sanayileşme Politikası**, Türkiye İş Bankası Yay., Ankara, 1988, s.15.

¹⁷ Amediyye: Karadan veya denizden bir bölgeden diğer bir bölgeye taşınan yerli yabancı her türlü emtia ve eşyadan vardığı yerde satan satan kişiden alınan resimdir. Reftiye: Bir bölgeden başka bir bölge veya yabancı bir ülkeye ihraç edilmek üzere olan ticari bulunduğu yerde uygulanan vergidir. Masdariyye: Yabancı bir ülkeden getirilerek herhangi bir liman veya kentte başka bir tüccara satılan yabancı mallardan alınan resimdir. Mürûriyye ise Osmanlı toprakları üzerinden başka bir ülkeye nakledilen yabancı malların tabii olduğu transit vergisidir. Örneğin yapağı ve Bursa ipeğinden %5-21, diğer eşyadan ortalama ortalama %10-15 arasında değişen oranlarda vergi alınmaktadır. Önsoy, **a.g.e.**, s.13.

¹⁸ **1838 Ticaret Sözleşmesi**, haz.Coşkun Ürünü, 2.baskı, Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Yay., Ankara, 1975, s.15-17.

¹⁹ Pamuk, **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme**, s.18.

Osmanlı Devleti'nin İngiltere ile yaptığı bu antlaşma diğer Avrupa devletlerine de aynı ayrıcalıkların verilmesi sürecini başlatan bir dönüm noktası olmuştur. Bunun hemen ardından, bu anlaşmanın koşulları ile örtüşen on maddelik başka bir anlaşma Fransa ile imzalanmış (25 Kasım 1838) ve 6 Nisan 1839 yılında yürürlüğe girmiştir. Bu kez Rusya'nın İngiliz tüccarlara verilen ayrıcalıklardan kendi tüccarlarının da yararlanması gerektiği talepleri üzerine Osmanlı-Rus Ticaret Anlaşması yapılmıştır²⁰.

Bu yeni kapitülasyonlar süreci sonucu Osmanlı Devleti, Avrupa için mamul mallar açısından açık bir pazar haline gelmiş ve Avrupa'ya giderek sadece parasal değeri düşük tarımsal ürünler ve hammadde satılmaya başlanmıştır.

Tablo 1'de 1902, 1903 ve 1904 yıllarında Bursa'nın Gemlik İskelesi'nden yapılan ihracat ve ihracat verileri Osmanlı Devleti'nin bu süreçte sadece tarımsal ürünler ve hammadde ihrac etmesine karşın, dışarıdan işlenmiş ve yarı işlenmiş mallar ve temel tüketim maddelerini (şeker, un ve kahve gibi) aldığı görülmektedir.

Tablo 1: Gemlik İskelesi'nden 1902-1904 Yılları Arasında Yapılan İhracat ve İthalat

YIL	İHRACAT (KURUŞ)	YIL	İTHALAT (KURUŞ)
1902	639.352	1902	1.376.783
1903	800.933	1903	1.437.947
1904	822.105	1904	1.780.923
İhrac Edilen: Zeytin, zeytinyağı, filatür ipeği, koza, pekmez, krom, ceviz, susam, kestane, tuzlu balık.		İthal Edilen: Şeker, pirinç, demir, kahve, un, çivi, çelik, tekstil, saçma, ipek tohumu, ispirto, sabun, gaz yağı, çimento, makine yağı, cam, çinko.	

Kaynak: Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi, 1325 (1907), s.321.

²⁰ Önsoy, a.g.e., s.28, 29.

Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılda kapitalist dünya ekonomisi ile bütünleşmesini hızlandıran etkenlerden biri de dış borçlanmadır. Osmanlı Devleti ilk defa dış kaynaklı borcunu Kırım Savaşı'nın (1854) ağır savaş giderleri nedeniyle almıştır²¹. Osmanlı Devleti ile Rusya arasında devam eden savaş, Osmanlı hazinesinin yıllık 7.500.000 liralık yük getirince, Sultan Abdülmecit 4 Ağustos 1854 tarihinde, İngiltere ile 5.000.000 İngiliz liralık bir istikraz (faizle borç para alma) anlaşması yapmıştır²².

Osmanlı Devleti 1854 yılında aldığı ilk borcun ardından 1874 yılına dek 15 kez dış borç almış ve net 127 milyon Osmanlı altın lirası eline geçmesine karşın 239 milyon lira borçlanmıştır. 1854 yılından sonra 1862 yılının başlarında Osmanlı borçları 20 milyon Osmanlı lirasına ulaşmışken, alınan borçların reel olarak hesaplanan faizleri %10-2 arasında değişmiştir²³.

19. yüzyılda bir taraftan devam eden savaşlarla uğraşmak zorunda kalan Osmanlı Devleti, dış borçlar nedeniyle sanayileşmesini gerçekleştirememiş, giderek bağımlı hale gelmiştir. Zaten, birbirini izleyen borçlanmalarda hiçbir zaman üretim ve kalkınma düşünülmemiştir. 1875 yılına gelindiğinde Osmanlı Devleti dış borçlarının yıllık faizini karşılayamaz duruma gelmiştir. Bu nedenle, Osmanlı hükümeti ile Avrupa Devletleri arasında Osmanlı borç tahvilleri üzerinden ödemenin tekrar başlatılmasını öngören "Muharrem Kararnâmesi" imzalanarak, Osmanlı Devleti gelirlerinin bir bölümü Batı denetimine verilmiştir²⁴. Bu bağlamda, tütün, tuz, pul, müskirat (içki), ipek

---

²¹ Kıray, Emine, **Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar**, İletişim Yay., İstanbul, 1993, s.15.

²² Osmanlı Devleti'nin eline, harcamalar düştükten sonra net 2.286.285 İngiliz lirası geçti. Bu meblağ savaş giderlerini karşılamaya yetmemişti. Savaş sonunda imzalanan Paris Antlaşması (1856) ile yaptıkları siyasal desteğin de sonucu olarak, Avrupa Devletleri Osmanlı toplumuna şekil veren hukuki yapının gayr-i müslim tebaa lehine değiştirilmesi yönünde önemli girişimlerde bulunma olanağına sahip olmuşlardır. Yeniay, İ. Hakkı, **Yeni Osmanlı Borçları Tarihi**, Ekin Basımevi, İstanbul, 1964, s.19-21.

²³ İrbeç, Yusuf, Ziya, "Osmanlı Devleti'nin Dış Dünya İle Temasları Neticesi İktisadi ve İçtimai Politikasında Oluşan Değişiklikler", **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı 58-60, Ankara, 1989, s.127.

²⁴ Blaisdell, Donald, C., **Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Malî Denetimi, Osmanlı Düyunu Umumiye İdaresi'nin Anlamı, Kuruluşu ve Faaliyeti**, çev.Ali İhsan Dalgıç, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1979, s.4, 5.

öşürü ve balık avı resmi gelirleri, 1881’de İstanbul’da kurulan Düyûn-ı Umûmiye-i Osmaniye’ye (Osmanlı Genel Borçları Kuruluşu) devredilmiştir²⁵. Duyûn-ı Umûmiye idare meclisi, İngiliz, Fransız, Hollanda, İtalya, Avusturya-Macaristan ve Osmanlı tahvil hamillerini temsil eden altı delege ile, Osmanlı Bankası tahvil sahiplerini temsil eden yedinci bir delegeden oluşmaktaydı²⁶.

Bu dönem Bursa’yı da etkileyen yeni bir ekonomik sürecin yaşanması sonucunu doğurmuştur. Serbest ticaret anlaşmaları ve dış borçlanmayla, ithalat arttığı için, bu mallarla rekabet edemeyen ülke içindeki sektörlerin çöküşü hızlanmıştır²⁷. Aynı dönemde dış borçlanma, ekonomi üzerinde bu borçların ödenmesi yönünde baskı yarattığı için, ihraç edilebilir mallarda uzmanlaşma süreci başlamıştır²⁸.

Osmanlı Devleti’nin dünya ekonomisi ile bütünleşmesi sürecinde, merkezi bürokrasi, dünya ekonomisiyle kendi çıkarları doğrultusunda bütünleşmeden yana olan tüccarlar ve ihracata dönük büyük toprak sahipleri arasında bir çatışma görülmektedir. Bu bağlamda merkezi devlet, üretimin ve ticaretin iç pazarlardan çok dış pazarlara yönelmesini engellemeye çalışmaktadır. Bazı grupların dış pazarlara yönelmesini engelleyen merkezi devlet ya da merkezi bürokrasi, çevreleşme sürecinde iktidarını yitirmemek için emperyalist devletleri frenlemeye çalışmıştır. Yani merkezi devlet/bürokrasi sayesinde yapılanma daha sınırlı kalmış ve sermayesizleşmeye de belirli oranlarda izin verilmiştir²⁹. Bu durum, Osmanlı merkezi bürokrasisinin ve siyasal kurumlarının yapısını, dünya ekonomisi ile bütünleşme sürecine uyacak ve bu süreci denetleyecek biçimde değiştirmeyi amaçlayan reformlar yapılması sonucunu doğurmuştur.

---

²⁵ Yılmaz, **a.g.e.**,s.52.

²⁶ Blaisdell, **a.g.e.**, s.9, 10.

²⁷ Kıray, **a.g.e.**, s.16.

²⁸ Osmanlı dış ticaret hacmi (1839-1910) ile ilgili olarak bkz., Pamuk, Şevket, “The Ottoman Empire in the “Great Depression of 1873-1896”, **The Journal of Economic History**, C.XLIV, Sayı 1, 1984, s.108-111.

²⁹ Pamuk, **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme**, s.10.

1.1.Bursa Kentinin Dünya Ekonomisine Açılması

Dünya ekonomisi/dünya sistemi ve Osmanlı Devleti'nin bu sisteme eklemlenmesinde taşıdığı özgül nitelikler, Osmanlı toplumsal yapısını, sisteme bağlayıcı süreçlerin belirleyicisidir. Öncelikle belirtmek gerekir ki, Osmanlı topraklarının her bölgesi ya da her kenti eşit oranda ve aynı anda dünya ekonomisi ile ticari ve ekonomik bağlar kuramamıştır. Bu süreç Batı Anadolu ve Balkanlar'daki tarımsal ürünlerin ticaretinin, özellikle merkez bölgelerdeki üretim ve tüketim faaliyetlerine bağlanmasıyla gerçekleşmiştir³⁰. Borçlanmanın etkisi hissedilene ve alt yapı yatırımlarına yönelik sermaye gelene kadar ticaret, Osmanlı Devleti ile kapitalist dünya ekonomisi arasında başlıca bağ olmaya devam etmiştir³¹.

Balkanlar'da Avrupa pazarları ile ilk ve en önemli temaslar kaçak olarak yapılan tahıl ticareti ile başlamıştır. 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kaçak olarak yapılan tahıl ticaretine ek olarak pamuk, üzüm, tütün, mısır ve canlı hayvan üretimi ve ihracatı büyük ölçüde artmıştır. Burada Selanik Avrupa pazarları için üretim yapmaya başlayan ve dünya ekonomisi ile temasa giren ilk yer olarak ortaya çıkmaktadır. 1850'den sonra İzmir ve Bursa kentleri de benzer özellikler göstererek üretim ve ticaretinin büyük bir kısmını dış pazarlar için yönelik olarak gerçekleştirmeye başlamıştır.

1.2.19.Yüzyılda Bursa'da İpek Üretimi

Bursa kenti 15. yüzyıldan başlayarak zaman zaman dalgalanmalar olmakla birlikte hem Osmanlı ekonomisi, hem de uluslararası ticaret açısından önemli bir üretim ve ticaret merkezi olmuştur. Bursa, İran, Arabistan, Hindistan ve Çin'den gelip Avrupa ülkelerine mal satmak isteyen tüccarlar ile ipek ve baharat gibi doğu mallarını satın alan, Venedik, Ceneviz ve Floransalı

---

³⁰ Bkz. Balkanlar'da özel çiftlik sayısının artması, üretimin Avrupa pazarlarına yönelmesi ve aracı tüccarların rolü konularında bkz.Stoianovich, Trainan, "Land Tenure and Related Sectors of the Balkan Economy 1600-1800", **The Journal of Economic History**, C.XIII, Sayı 4, 1953, s.398-411; "The Conquering Balkan Orthodox Merchant", **The Journal of Economic History**, C.XX, Sayı 2, 1960, s.234-313.

³¹ Kasaba, Reşat, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Çözülmesi ve Dünya Ekonomisi", **Yapıt**, Sayı 10, Ankara, 1985, s.13.

tüccarların buluşma noktasıdır. 17. yüzyıl sonlarına kadar İngiliz ve Hollandalılar'ın ipek talebinin büyük bir kısmını Bursa karşılıyordu. Ancak 18. yüzyıldan itibaren İngiltere ve Hollanda'nın bu pazara girmesi el emeğine dayanan ve daha pahalı olan Bursa tekstil ürünleri rekabet edemedi. Ayrıca sanayileşmiş Avrupa ülkelerinin dokuma ürünleri yerine ham ipeğe yönelik talepleri Bursa dokuma sanayini olumsuz etkilemiştir³². Ancak, sanayi devriminin hammadde gereksinimi Bursa ham ipeğine talebi arttırdı Bursa'da koza ve iplik canlanmaya başlamıştır³³.

Bu gelişmeler sırasında Bursa'da modernleşme sürecini etkileyen teknolojik bir devrim yaşanmıştır. 1828'te Fransa'nın Lyon kentinde, ipek üretiminde buhar gücü kullanılarak, ipek fabrikalarda (filatür-ipek ipliğinin çekildiği fabrikalara Fransızca'da verilen ad) çekilmeye başlanmış, üretimde makineleşme gerçekleştirilmiştir. Fabrikada ipek üretiminin Lyon'da ortaya çıkışından 10 yıl sonra Bursa'da da ilk filatür fabrikası açılmıştır³⁴. Bursa'da 1888 gibi daha geç tarihlerde bile Lyon kentinden daha az masrafla, daha kaliteli ve hızlı ipek çekildiğinden, Lyon'da halen fabrika sayısının artmaya devam ettiğinden övgü ile söz edilmesi ilgi çekicidir. Bu kayıtlar ipek çekme teknolojisinin sağladığı avantajların Osmanlı yöneticileri, yerli ve yabancı ipek üretici ve yatırımcıları tarafından algılandığını göstermesi açısından önemlidir.³⁵

Bursa'da ilk filatürün kim tarafından açıldığı konusunda farklı değerlendirmeler bulunmaktadır. 1324 (1908) Salnamesinde kentteki ilk filatürün 1838-9 yılında koza ve ipek ticareti ile uğraşan Ohannis Taşçıyan ve Bay oğlu Osib adlı tüccarlar tarafından inşa edilip üretime başladığı belirtilmektedir. Kısa süre sonra yerli tüccarlar Osman Fevzi ile Sâib Efendi, Avrupalı tüccarlar Mösyö Falkeisen ve Pirod kardeşler de Bursa'da ipek

³² Çizakça, "XIV.-XIX Yüzyıllar Arasında Bursa İpekçiliği", s.80.

³³ Dalsar, **a.g.e.**, s.401. Bursa kentinin 19.yüzyılda ham ipek üretilip ihrac eden bir merkez haline geldiğini gösteren (örnek olarak) makale için Bkz. "The Ottoman Empire", **Newyork Times**, 1 Mart 1896, s.20.

³⁴ Erder, Leila, **a.g.tz.**, s.96.

³⁵ **Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi, 1305 (1888)**, s.300.

fabrikaları kurmuşlardır³⁶. Leila Erder, gazete kaynaklı olarak verdiği bilgilerde ilk filatürün Taşçıyan ve Falkeisen ortaklığında açıldığını³⁷, Fahri Dalsar ise Taşçıoğlu adlı kişinin ilk filatürü kurduğunu kaydetmektedir. Nice'te ölen ve kendisi de Bursa'da ipek fabrikası sahibi olan Madam Brotte, Falkeisen'in fabrikasının şimdiki Zafer Meydanı yakınlarında olduğunu belirtmektedir³⁸. 1862 tarihli Bursa planında belirtilen yerde bir ipek fabrikasının bulunması, bu fabrikanın Falkeisen'e ait olabileceğini düşündürmektedir. Ayrıca fabrikaya yakın, yol geçen odalarında kalan işçilerin emek yoğun olarak üretim yapılan bu fabrikalarda çalışıyor olması muhtemeldir³⁹.

Falkeisen, fabrikasındaki teçhizatı ve ipek çekiminde kullandığı yöntemleri diğer ipek üreticilerinin öğrenmemesi için yoğun çaba harcamaktaydı. Öyle ki fabrikasını gezmek isteyen İngiliz Charles Macfarlane'e aynı kaygılar nedeniyle izin vermemişti. Macfarlane, Çin ipeğinin akışı ve 1847'deki ticari bunalımından kentteki en büyük Fransız fabrikalarının bile olumsuz etkilendiğini, Messis F. and Co. ve Falkeisen'in fabrikalarının da bir süre kapandığını belirtmektedir⁴⁰.

Bu süreçte Bursa'da kentte devlet tarafından da, ipek fabrikası yatırımları gerçekleştirilmiştir. 1852 yılında Sultan Abdülmecid tarafından İstanbul'daki Hereke fabrikasına (1840) hammadde sağlamak ve ipekçiliği desteklemek amacıyla⁴¹, Demirkapı Mahallesi'nin aşağısında Çınar Önü denilen yerde "Harîr Fabrika-i Hümayunu" açılmıştır⁴². Yedi dönümlük bir arazi

---

³⁶ **Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi, 1324 (1908)**, s.278.

³⁷ Erder, Leila, "Bursa İpek Sanayiinde Teknolojik Gelişmeler (1835-1865)", **ODTÜ Gelişme Dergisi Özel Sayısı**, Ankara, 1978, s.114.

³⁸ Eğilmez, Mümtaz, Şükrü, "Tarihte Bursa Sanatları", **Uludağ**, C.II, Sayı 22, Bursa, 1939, s.65.

³⁹ 1862 Tarihli Suphi Bey'in Başkanlığında hazırlanan Bursa Planı.

⁴⁰ Macfarlane, **a.g.e.**, s.94.

⁴¹ Clark, Edward, C., "The Ottoman Endustrial Revolution", **International Journal of Middle East Studies**, C.V, 1974, s.69. Bursa'da Harîr Fabrika-i Hümayunu'nun kurulmasından önce Hereke fabrikasının ipek gereksinimini, İki İtalyan'ın yönettiği filatür sağlıyordu. Fabrika ürettiği tüm ipeği Hereke Fabrikası'na göndermekteydi. Bkz.Macfarlane, **a.g.e.**, s.93.

⁴² 1893 yılında Vali Münir Paşa'nın valiliği sırasında, fabrikanın bulunduğu yolun ortasında bulunan meydana bir havuz ve çeşme inşa edilerek, açılış töreni yapılmıştır. **Bursa Gazetesi**, No:102, 7 Cemaziye'l-Ahir 1310 (27 Kasım 1892), s.1.

üzerine kurulan Fabrika-i Hümâyun'da yaklaşık 80⁴³ çıkırık (makara) bulunmaktaydı.⁴⁴ Her makarada 2-3 işçinin durduğu düşünülürse, fabrikada 200'e yakın işçi çalışmaktaydı. Bir yıl sonra bu kez kentin doğusundaki Namazgah semtinde, devlete ait bir ipek fabrikası daha inşa edilmiştir⁴⁵.

Kısa süre içinde, Bilezikçi Kardeşler, Mustafa Nuri Paşa ve Pauvlaki gibi kişiler, birbiri ardına kentte yeni filatürler tesis etmişlerdir. Bunlar arasında Pauvlaki ipek çekmede diğerlerinden farklı bir yöntem kullanarak başarılı olmuştur. Fabrikasını Cilimboz Deresi kıyısında kuran Pauvlaki, pahalı ve taşıma maliyeti yüksek olan odun-kömür yerine, yüksek bir yerden dökülen bol suya dayanan hidrolik sistemden kaynaklanan enerjiyi kullanarak uzun yıllar daha az maliyetle çalışabilmiştir. Yine Madam Brotte isimli bir bayan kentte en büyük dördüncü ipek fabrikasını kurarak önde gelen ipek üreticileri arasında yerini almıştır⁴⁶.

Kentin neresinde bulunduğu bilinmemekle birlikte başka bir fabrika sahibi olan M.Sarım Manass'ın fabrikalarında üretilen ipek ipliğine, FM markasını gören Lyon'lu tacirler özellikle rağbet göstermekteydi. M.Sarım Manass'ın kentteki iki fabrikasında toplam 120 çıkırık yıllık 50-60 okka (64.114725 kg)-(200 balya) ipek ipliği elde edilmekte, Fransız tacirleri ipliğin okkasını 80 franka satın almaktaydı. Bu iki fabrikanın yıllık geliri 920.000 frankı bulmaktaydı⁴⁷.

Lyon ve Marsilya'daki ipekli kumaş dokuma fabrikaları, gerekli hammaddenin (ham ipek) büyük bir kısmını Bursa'dan karşılıyordu. Lyon'daki

---

⁴³ 1861 yılında Fabrika-i Hümâyun'da 82 mancınık bulunmakta ve yıllık 1280 kuruş resm ve vergi geliri sağlanmaktaydı. **BOA, Sadâret-i Vâlâ Evrâkı**, Dosya No:123, Gömlek No:96, 24 Cemaziye'l-Evvel 1277 (08 Aralık 1860).

⁴⁴ **BOA, Yıldız Hazine-i Hassa Evrâkı**, Dosya No:8, Gömlek No:46, 06 Zilkâde 1298 (29 Ekim 1881).

⁴⁵ **Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi, 1324 (1907)**, s.278.

⁴⁶ Erder, **a.g.tz.**, s.105.

⁴⁷ Kurdoğlu, Faik, **Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış**, I.Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Yay., İstanbul, 1938, s.184.

bu fabrikaları yıllık 500.000.000 frank değerinde ipekli kumaş dokuyorlardı. Dolayısıyla ham ipek gereksinimleri de bu oranda fazlaydı⁴⁸.

Fransız Madam Brotte ve eşi Lui Brotte kentte ipek üretimi (fabrikada), otelcilik ve lokantacılık gibi farklı sektörlerde faaliyet gösteren önemli iki girişimciydi. 1869 yılında Lui Brotte “Yirmi sene süreyle Bursa’daki ipek fabrikalarının en iyisine sahip olduğu, kentte üretim ve ticaretin ilerlemesine katkıda bulunduğu için” Osmanlı yönetimi tarafından bir altın madalya ile ödüllendirilmişti⁴⁹.

Daha önce Hüdâvendigâr ve Kocaeli harir öşrü ve gümrük rüsûmatının toplanmasından sorumlu olan⁵⁰ Agop Düzoğlu, daha sonra fabrikada ipek üretimi işine de girmişti. Düzoğlu Agop ilk fabrikasını 1840 yılı başlarında Ermeni (Katolik) ortağıyla birlikte “Filatura di Seta” adıyla açmıştı. Fabrika, çalışan Ermeni ve Rum kadınlardan oluşan 150 işçisiyle kentteki büyük işletmelerden biriydi⁵¹. Agop Düzoğlu fabrikasını, Hisar içinde Zindan Kapı yakınlarında dört dönüm dut bahçesi içinde inşa etmişti⁵².

Yine Mr.Thompson ve Müslüman ortağının sahibi oldukları ipek fabrikası 60 kadar kız ve kadının çalıştığı daha küçük ölçekli bir işletmeydi. Ancak bu fabrikadaki Rum kadın işçiler, işlerindeki hız ve becerileriyle dikkat çekmekteydi⁵³.

Bursa’da yabancıların, yerli gayrı müslimler ve Müslümanların o dönemin koşullarında büyük sayılabilecek yatırımlar yapıp bunları uzun vadede devam ettirebilmeleri, Osmanlı Devleti’nin gerçekleştirdiği hukuksal ve idari düzenlemelerle de ilişkilidir. İlk olarak müsaderenin kaldırılması (1826), Müslüman ya da gayrı müslim ölen her kişinin servetinin varislerine intikal

---

⁴⁸ **Bursa Gazetesi**, No:135, 15 Safer 1311 (28 Ağustos 1893), s.6.

⁴⁹ **BOA, Hariciye Vesika No:13600**, 14 Muharrem 1285 (7 Mayıs 1868).

⁵⁰ **BOA, İrâdeler Meclis-i Vâlâ**, Dosya No:111, Gömlek No:2581, 11 Muharrem 1264 (19 Aralık 1847).

⁵¹ Macfarlane, **a.g.e.**, s.93.

⁵² **BOA, İrâdeler Meclis-i Vâlâ**, Dosya No:2214, Gömlek No:5, 05 Şaban 1263 (19 Temmuz 1847).

⁵³ Macfarlane, **a.g.e.**, s.94.

etmesi olanağını sağlamıştır⁵⁴. Daha sonra yabancılara “tasarruf-u emlak” hakkı tanınmıştır (1856). Arazi kanunnamesiyle (1858) tapu kavramının getirilmesi ve sonrasında yargılama hukukunda yapılan düzenlemeler⁵⁵, Bursa’da yatırım ve ticaret yapacak yabancı, Müslüman ve gayri müslimlere devlet güvencesi sağlaması açısından kentin hızla sanayileşmesinde gerekli hukuksal zemini sağlamıştır.

Bu bağlamda 1839 yılında Bursa’da ilk ipek fabrikasının açılmasından sonra 1860’lara kadar kentteki fabrika, işçi ve üretilen ipek miktarı hızla artırmıştır. Bursa’daki İngiliz konsolosu Maling 5 Ekim 1872 tarihli raporunda, kentte 1862 yılında 90 fabrika, bu fabrikalarda 4345 çıkırık bulunduğunu bildirmektedir. Konsolos Maling 1846-1857 yıllarındaki ipek üretiminin ortalama 960.000 libre (480.000 kg) ve değerinin 916.000 sterlin değerinde olduğunu ve bu üretimin %80-90’ı fabrika ipliğine dayandığını belirtmektedir⁵⁶.

1850’lerin başında Fransa’da ipekböceğinde görülen pebrine (karataban) hastalığı, 1853-1856 yılları arasında Fransız koza üretimini 26 milyon kg’dan 8 milyon kg’a düşürmüştü, bu dönemde tohum, koza ve ham ipek fiyatları benzeri görülmemiş şekilde yükselmiştir⁵⁷. Dolayısıyla Fransa, içinde Bursa ve Lübnan’ın⁵⁸ da bulunduğu, ülke dışındaki kaynaklara yönelmek zorunda kalmıştır⁵⁹. Ancak pebrine hastalığı kısa bir süre sonra Bursa’ya da ulaşmış ve ham ipek üretimi 10 yıl içinde 2/3 oranında azalmıştır. Aynı zamanda 1869’da

⁵⁴ Eryılmaz, a.g.e., s.61,134.

⁵⁵ Tahiroğlu, Bülent, “Tanzimat’tan Sonra Kanunlaştırma Hareketleri”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C.III, İstanbul, 1985, s.593; Tekeli, “19.Yüzyıl’da İstanbul Metropoliten Alanının Dönüşümü”, s.21.

⁵⁶ Türkcan, Ergun, “İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre Ondokuzuncu Yüzyılın İkinci Yarısında Bursa”, **Toplum ve Bilim**, C.IV, Sayı 34, Ankara, 1985, s.391.

⁵⁷ Quataert, Donald, “The Silk Industry of Bursa 1880-1914”, **The Ottoman Empire and the World Economy**, ed.Huri İslamoğlu-İnan, Cambridge University Press, Cambridge, 1987, s.286.

⁵⁸ Bkz.Owen, Roger, “1840-1914 Döneminde Lübnan’da İpek Dokuma Endüstrisi: Çevre Toplumlarında Fabrika Üretimine Önündeki Olanaklar ve Sınırlamalar Üzerine Bir Çalışma”, çev.Serdar Turgut, **Toplum ve Bilim**, Sayı 23, Ankara, 1983, s.56.

⁵⁹ Fransa’da kozalarda görülen hastalığın yanı sıra, Fransa’nın Osmanlı topraklarında yatırımlar yapması ve ticaretin artması 1852’de burjuva destekli rejimin ülke dışında da yeni kâr alanları yaratmak istemesi gibi Fransa’nın iç koşulları ile de ilişkilidir. Raccagni, Michelle, “The French Economic Interests in the Ottoman Empire”, **International Journal of Middle East Studies**, C.II, 1980, s.339.

Süveyş Kanalı'nın açılması doğunun ipeğinin Avrupa'ya taşınmasını kolaylaştırarak Bursa ipek üreticilerini olumsuz etkilemiştir.

Pebrine hastalığının koza ve ipek üretiminde neden olduğu yıkıcı etkiler dönemin kaynaklarından da açıkça izlenebilmektedir. 1297 (M.1880) tarihli vilâyet salnamesi Osmanlı yöneticileri ve ipek üreticilerinin pebrine hastalığının sebebini nasıl algıladığı ve bu hastalıktan kurtulmak için ne tür önlemler alındığını göstermektedir. İpek böceklerinin koza yapmadan ölmesine yol açan bu hastalık, böcek yetiştirilen yerlerin yeterince temiz olmaması ve pislik nedeniyle, mikropların,⁶⁰ böceklere bulaşması sonucu ortaya çıkmaktadır. Hastalık görüldüğünde hemen önlem alınması, hastalığın görüldüğü böceklerin üzerlerinde bulunduğu kerevetlerin, bulaşma ihtimaline karşın, aynı yerde bulunan sağlam böceklerle birlikte tamamen yakılması gerekmektedir. Yine böcekler dut yaprakları ile beslenirken, verilen yaprakların temiz ve taze olmasına özen gösterilmeli, böceklerin gübre ve yaprak artıkları iyice temizlenmelidir. Her yıl böcek yetiştirmeye başlamadan önce, böceklerin büyütüleceği yerler iyice temizlenmeli, duvar ve tavanlar boyanmalıdır. Sağlıklı koza yetiştirmek çok zor olduğundan üreticilere, sorunsuz bakabilecekleri kadar böcek yetiştirmeleri tavsiye edilmektedir⁶¹.

Pebrine salgınından önceki yıllarda (1856'dan önce) Bursa'dan yıllık ortalama 4000 ton (4.000.000 kg) koza Avrupa'ya ihrac edilirken, pebrine hastalığı bu rakamın yıllık 400 tona (1864) gerilemesine neden olmuştur⁶².

Koza üretiminde pebrine hastalığı ile ortaya çıkan düşüş ve üretilen kozaların da ihrac edilmesi, kentte ipek ipliği üreten fabrikaların sayısında azalmaya neden olmuştur.

---

⁶⁰ Mikrop, havada uçan gözle görülemeyecek kadar ufak ve ince zerreler olarak tanımlanmaktadır. **Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi, 1297 (1880)**, s.153.

⁶¹ **Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi, 1297 (1880)**, s.153-155. Kerevetler üzerindeki ipekböcekleri için BKZ. EK 1.

⁶² Eldem, Vedat, **Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, 2.baskı, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1994, s.69.

Pebrine hastalığının çaresi 1865 yılında Louis Pasteur tarafından hazırlanan basit bir teknikle bulunmuş, ancak bu tekniğin etkin olarak kullanılması koza ve ham ipek üretiminin dolayısıyla kentteki ipek fabrikalarının sayısının artması zaman almıştır. Örneğin 1888 yılında Bursa’da yalnızca 36 adet ipek fabrikası bulunmaktadır⁶³.

Fransa’da ortaya çıkan pebrine hastalığı nedeniyle Fransız ipekli dokumacılarının ham ipek ihtiyaçlarını Bursa’dan karşılamaya başlaması, kentteki ham ipek üretimini hızla artırmış, 1860’larda üretim zirveye çıkmıştı. 1850’de kentte sadece 18 adet ipek çekme fabrikası mevcutken, 1862 yılında fabrika sayısı 91’e ulaşmıştı⁶⁴. Tablo 2’de yer alan, kentte üretilen ipek ipliği miktarındaki dalgalanmalar, pebrine hastalığı ve etkilerini anlamada önemli bir göstergedir.

Tablo 2: 1850-1879 Yılları Arasında Bursa’da İpek İpliği Üretimi

YIL	KG ⁶⁵	POUND
1850	480.500	972
1851-1859	338.000	760
1860-1864	186.500	737
1865-1869	153.500	561
1870-1874	138.000	-
1875-1879	93.500	-

Kaynak: Owen, Roger, *The Middle East in the World Economy 1800-1914*, s.115.

Tablo 2’de ipek ipliği üretimini gösteren verilerden de 1870’lerden sonra pebrine hastalığının ipekböceği ve dolayısıyla ipek ipliği üretimini büyük ölçüde düşürdüğü anlaşılmaktadır. Aynı süreçte Bursa’dan Avrupa’ya 1856’da 400.000 okka⁶⁶ (512.917.8 kg) koza gönderilirken, 1870’de ancak 300.000 okka (384.688.35 kg) koza ihrac edilebilmiştir⁶⁷.

⁶³ *Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi, 1305 (1888)*, s.296.

⁶⁴ Issawi, *a.g.e.*, s.312.

⁶⁵ Libre olarak belirtilen rakamlar kg’ya çevrilmiştir. 1 Libre=500 gr’dır.

⁶⁶ 1 Okka (standart)=1.2822945 kg’dır.

⁶⁷ Owen, Roger, *The Middle East in the World Economy 1800-1914*, 2.baskı, Cambridge University Press, Cambridge, 1981, s.115.

Ayrıca bu dönemde merkezi hükümet sanayi sektörünü canlandırmak için bazı düzenlemeler yapmıştı. 1866 yılında oluşturulan “İslah-ı Sanayi Encümeni” Avrupa’da kurulan büyük fabrikalar karşısında el emeğine dayanan iç sanayi geliştirmek için, esnaf zümrelerinin birleşerek aralarında şirket kurmalarına izin verilmesi, mamullerin nitelik ve fiyat bakımından standartlara bağlanması, gümrük resmlerinin arttırılması, sanayi okullarının kurulması ve yerli mallarının halka tanıtılması için sergiler açılmasını gibi düzenlemeleri içeren yeni uygulamaları öngörmekteydi⁶⁸.

Ancak sanayinin geliştirilmesi için yapılan bu düzenlemelerin Bursa kentindeki kısa vadeli olumlu sonuçları sınırlı kalmış görünmektedir. Özellikle 1877 yılından sonra İtalya’da dutlukların artırılıp kozacılığın gelişmesi ve dokumacılıkta ipek yerine daha ucuz olan ketenin kullanıldığı ucuz kumaşların üretilmesi nedeniyle Avrupa’nın Bursa’dan ipek talebi azalmaya başlamıştır. Bu nedenle, 1877 yılında kentte 50 fabrika bulunmakta ve 5-6 fabrika da inşaat halindeyken, 1881 ve 1890 yıllarında sadece 36 fabrika çalışmaktadır. Aynı dönemde Lyon’da ipek fabrikalarının sayısı hızla artmaktadır. Yine İtalya’da bir çeşit ilaç ile kozanın buharsız ve ıssız olarak öldürülmesiyle daha düşük maliyetle ipek çekilmesi, Bursa’dan ipek ipliği yerine doğrudan koza gönderilmesine neden olmaktadır.

1881 yılında Osmanlı Devleti’nin Avrupa ülkelerinden almış olduğu borçları ödeyememesi sonucu kurulan Duyûn-ı Umûmiye İdaresi’nin el koyduğu gelirlerden biri de Bursa’da ipekböceği kozasından alınan ipek öşürüdür. Duyûn-ı Umûmiye İdaresi’nin koza üretimini, dolayısıyla alacağı öşür gelirlerini artırmak için yaptığı çalışmaların, koza ve ham ipek üretiminin tekrar yükselmesine neden olduğu görülmektedir. Koza ve ipek üretiminin gelişmesinde, Duyûn-ı Umûmiye’nin çalışmalarının yanı sıra, o dönemde tüm dünyada ipek talebinin artması da önemli rol oynamıştır⁶⁹.

---

⁶⁸ Eldem, Vedat, **a.g.e.**, s.59.

⁶⁹ Quataert, Donald, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Tarımsal Gelişme”, çev.Ahmed Günlük, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C.VI, İstanbul, 1985, s.1561.

Bursa'da ipekböceği tohumunda görülen ve büyük zarara neden olan pebrine hastalığını ortadan kaldırmak için, Duyûn-ı Umûmiye İdaresi'nin yanı sıra, Osmanlı yönetimi tarafından da düzenlemeler yapılmıştır. 19 Şubat 1890 tarihinde Bursa'ya yurt dışından getirilecek ipekböceği tohumundan gümrük alınmaması ve ülke içindeki diğer şehirlere ve ülke dışına koza gönderilmesinin yasaklanması kararlaştırılmıştır⁷⁰.

Kayıtlardan, Duyûn-ı Umûmiye ve Osmanlı yönetiminin ipekböcekçiliğinin gelişmesi için yaptığı çalışmaların kısa vadede etki göstermediği anlaşılmaktadır. Pebrine hastalığının Bursa'da yayılmasının ardından, Bursa'daki dutlukların bir kısmının sökülerek bağ ve bahçe yapıldığı, hükümetin sağlam tohum için gösterdiği hassasiyetin yeni yeni sonuç verdiği ve hastalığın önünün alınmaya başlandığı kaydedilmiştir. Bu nedenle, 1888 yılında Bursa'da yalnızca 36 fabrika ve bu fabrikalarda 2087 çıkırık bulunmaktadır⁷¹.

İpek öşrünü doğrudan alan Duyûn-u Umûmiye, gelirlerini artırabilmek için, kent yöneticileri ile ipekböcekçiliğini geliştirme konusunda işbirliği yapmayı ihmal etmemiştir. Bu amaçla 1893 yılından itibaren her yıl en iyi koza yetiştirme konusunda yarışmalar düzenlenerek, verilen ödüllerle, ipekböceği yetiştiricileri teşvik edilmiştir⁷². Duyûn-u Umûmiye İdaresi aynı yıl, daha önce ipekböceğini kozanın içinde öldürmek için kullanılan güneşte ve ateşte kurutma yönteminin neden olduğu %10 oranındaki zaiyatı önlemek amacıyla kentte, fenni fırınlar inşa ettirmiş ve zaiyatın en aza inmesini sağlamıştır. Duyûn-u Umûmiye İdaresi bu fırınlarda kozaların kurutulması için her kıyyeye 10 para fiyat koyduysa da, koza üreticilerinin bu fiyatı yüksek bulması üzerine kıyye başına 5 para alınması uygun görülmüştür⁷³.

---

⁷⁰ BOA, Sadâret Mühimme Kalemi Evrâkı, Dosya No:500, Gömlek No:32, 29 Cemâziye'l-evvel 1307 (21 Ocak 1890).

⁷¹ Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi, 1305 (1888), s.301,302.

⁷² Bursa Gazetesi, No:120, 21 Şevval 1310 (8 Mayıs 1893), s.3. Bursa Gazetesi, No:121, 28 Şevval 1310 (15 Mayıs 1893), s.2.

⁷³ Bursa Gazetesi, No:126, 4 Zilhicce 1310 (19 Haziran 1893), s.2.

1893 yılında Bursa'da ipek üreten fabrika sayısı halen 36'dır. Ancak bu tarihte, Avrupa'ya ipekböceği tohumu gönderilmeye başlanmıştır. Hükümet yeni dutluk yetiştirenlerin 3 sene öşürden muaf olacaklarını bildiren bir kanun çıkartmış, Bursa, Gemlik, Mudanya ve Kirmastı'da (Mustafakemalpaşa) 154.000 dönümlük yeni dutluk yetiştirilmiştir⁷⁴. Hükümetin ipek üretimini geliştirmek için yaptığı düzenlemelerin kısa sürede olumlu sonuçlar verdiği ipek ihracatındaki artıştan anlaşılmaktadır. Fabrikalarda üretilen ve Avrupa'ya ihrac edilen ham ipek miktarı 1894'te 158.614 kg iken, bu rakam 1895'te 180.123 kg'a, 1896'da ise 222.243 kg'a yükselmiştir⁷⁵.

1907 yılında köylerde binlerce dönüm yeni dutluk oluşturulduğu ve büyük böcekhanelerin inşa edildiği görülmektedir. Bursa'da üretilen ipek ipliği Avrupa'nın Lyon gibi en önemli ipek piyasasında aranılan bir ürün haline gelmiş, ayrıca tüm Hüdâvendigâr Vilâyetindeki koza üretimi de rekor seviyeye ulaşmıştır. 1903 tarihinde öncelikle Bursa, Mudanya, Gemlik ve daha sonra Bandırma, Erdek, Pazarköy (Orhangazi), Bilecik, İnegöl ve Yenişehir'de 3.475.996 kg yaş koza üretilerek, ihraç edilmiştir. Bursa daha önceleri Avrupa'ya koza ve ham ipek ihrac ederken bu dönemde sadece ipekböceği tohumu gönderebilen bir konuma gerilemiştir.

1913 Sanayi Sayımı Bursa'daki fabrikaların adı ve yapılış tarihleri hakkında detaylı bilgiler içermektedir. Bu sayıma göre 1913 yılında kentte toplam 41 ipek fabrikası ile, 60 evde toplam 127 mancınık çalışmaktadır. Tablo 3'teki 1913 sayımına göre 1910 yılına kadar açılan fabrikalar ve sahipleri şöyledir:

---

⁷⁴ **Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi, 1310 (1893)**, s.313.

⁷⁵ Hasan Tâib Efendi, **Hâtirâ Yahud Mir'ât-ı Bursa**, Hüdâvendigâr Vilâyeti Matbaası, Bursa, 1323, s.10.

Tablo 3: 1913 Tarihli Osmanlı Sanayi Sayımına Göre Ham İpek Üreten Fabrikalar⁷⁶

Fabrika Sahibinin Adı	Yapılış Tarihi
Emirza Artin	1853
Emirza Artin	1853
Emirza Refik	1873
Instasyadis Odesif	1909
Ayinelı Yorgaki	1884
Balaban Agop veresesi	1892
Balabanyan Manuk	1877
Balaban İstefan veresesi	1852
Bay Onnik	1860
Bay Biraderler	1853
Bay Greguvar Zevcesi	1898
Bıdıkyan Osib	1877
Birut Mari Luiz	1863
Boduryan Akpos ve Karnik	1848
Boduryan Akpos ve Karnik	1848
Bahari	1858
Belar-Lans	1873
Tevfik	1911
Dervişyan Karabet Zevcesi	1873
Silukîzade Hakkı	1868
Simkeşyan Eznif	1907
Simkeşyan Eznif	1911
Şeftiyan İstefan ve Zevcesi	1878
Sandık Emını Ahmed Efendi veresesi	1863
Dağıstanlı Hacı Abdullah	1896
Osman Fevzi	1877
Osman Fevzi	1865
Gama Pol veresesi	1863
Gama Lui veresesi	1853
Fabrika-i Hümayun	1911
Fabrika-i Hümayun	1852
Konstan Bay	1847
Konstan Bay	1847
Kurdikyan Hacı Onnik	1863
Gülmezyan Serviçin ve Nişan	-
Köleyan Diran	1860
Köleyin Mihran	-
Köleyan Mihran	1848
Varsamidi Zevcesi	1838
Varsamidi Zevcesi	1911

Kaynak: Ökçün, Gündüz, Osmanlı Sanayii 1913-1915 İstatistikleri, s.140, 141.

⁷⁶ Ökçün, Gündüz, **Osmanlı Sanayii 1913-1915 İstatistikleri**, 3.baskı, Hil Yay., İstanbul, 1984, s.140, 141.

Yabancı sermaye ulaşım sorununu aşmak amacıyla 1892 yılında Mudanya-Bursa arasında 42 kilometrelik demiryolu hattını da hizmete açılmasını sağlamıştır⁷⁷. Bu demiryolunun yapılış amacı Bursa'da üretilen ipek ipliğini Fransa'nın Marsilya Limanı'na aktarmayı kolaylaştırmaktır.

Görüldüğü gibi 19. yüzyıl ortalarında Bursa yabancı sermayeye açılmış ve sanayileşmeye başlamış bir kenttir. Bu gelişmeler mekansal yapıda ve sosyal alanda da değişimi beraberinde getirmiştir.

1.2.1 İpek üretiminin aşamaları

İpek üretimi, 19. yüzyılda Bursa'nın sanayi ve ticaret açısından gelişimini sağladığı kadar, kentin tarımsal üretim profilini de büyük ölçüde belirlemiştir. İpekböceğinin ipeğin çekildiği koza haline gelebilmesi için uzun süre ve sık sık dut yapraklarıyla beslenmesi gerekmektedir. Demirtaş gibi kente yakın köylerde dutçuluğun önemli bir tarımsal faaliyet olarak ortaya çıktığı görülmektedir. Ham ipek ve koza üretimindeki dalgalanmalar üretim ve ticareti olduğu kadar tarım sektörünü de etkilemektedir. Bu açıdan, emek yoğun olarak gerçekleştirilen ve tarımsal bir ard alana gereksinim duyan ipek üretiminin aşamalarını ele almak bu ilişkileri anlamayı daha kolay hale getirecektir.

İpekböceği üretiminin gerçekleştirilebilmesi için, öncelikle iyi tohumla, böceklerin beslenmeleri için dut yaprağına, temiz bir ortam ve böcekçilik bilgisine sahip olmak gerekir⁷⁸.

İpek üretimin ilk aşaması, ipek böceği tohumlarının, havadar, ısıtılmış ve nemli bir ortamda fışkırtılmasıdır. Fışkırtma (inficâr) süresince sıcaklık 24-25 C°'de gece-gündüz sabit tutularak, ortamdaki nem oranı %80-90 civarında

---

⁷⁷ Üsküdari, Faruk, **Eski Bursa'dan Notlar**, Bursa Sanayi ve Ticaret Odası Yay., Bursa, 1972, s.25.

⁷⁸ İpek dokumacılığının gelişmesi, ipekböceği kozalarının iplik haline getirilmesi, Çin'de tarih öncesi zamanlarda başlamıştır. M.Ö.2000'li yılların ortalarında mercan kabukları üzerine boya ile dut ve ipek gibi kelimelerin Çin yazısı ile yazıldığı görülmektedir. Dolayısıyla ipek üretimi uzun bir geçmişe sahiptir. Haussig, Hans, Wilhelm, **İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi**, çev.Müjdat Kayayerli, Ötüken Yay., İstanbul, 2001, s.75.

bulundurulmakta, 6. ve 7. günlerden, tohum fişkırıncaya kadar ortam aydınlatılmaktadır⁷⁹.

Tohumların fişkırılmasında Bursa’da farklı bir yöntem kullanılmaktadır. 1870’lerde Bursa’ya gelen Robert Walsh, kadınların ipekböceği tohumlarını kumaşa sararak göğüs ya da koltuk altlarında, tohumlar çatlayıncaya kadar bir kaç gün, sıcak olarak sakladıklarını belirtmektedir⁸⁰. Bursa’da tohumların fişkırılma işlemi Nisan ayında havanın uygun olduğu günlerde yapılmaktadır⁸¹.

Tohumlar fişkırılmaya yakın günlerde beyazlaşmaya başladığında üzerleri tül-kanaviçe bir örtü ile örtülür, canlanan böcekler tülünden geçerek tül üzerine konulmuş yapraklarda toplanırlar. Böcekler yapraklarla birlikte alınarak, havadar ve sıcak bir yerde besleme tavalarına aktarılırlar. Böcekler henüz küçük olduğundan çok üşürler, bu nedenle ortamın sıcaklığı sürekli kontrol edilmektedir⁸².

Daha sonra böcekler, sabahın erken saatlerinde çiğ kalktıktan sonra toplanarak sıkı sıkı demetlenen, kirlenmemesi için üstü örtülü olarak taşınan, ince ince kıyılmış ve serin bir yerde 1-2 saat dinlendirilmiş taze yapraklarla beslenir. Fişkırılmadan koza örmeye kadar geçen sürede ipekböceğine larva ismi verilir. İpekböceği bol hava alabildiği kerevetlerde beslenirken 4 uyku ve 5 yaş evresinden geçerler. İki uyku arasındaki süre (dut yapraklarını yeme ve gelişme, deri değiştirme, yeni bir deri oluşturma) bir yaş diye adlandırılır. Tablo 4’te görüldüğü gibi, her yaş ve uykunun süresi değişiktir⁸³.

---

⁷⁹ “İpekböceği”, <http://www.bahce.biz/hayvan/ipekbocegi.htm>, 30.03.2005, 16:15.

⁸⁰ Walsh, Robert, *A Residence at Constantinople*, C.II, London, 1871, s.194.

⁸¹ *Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi, 1324 (1907)*, s.49.

⁸² Seven, Haluk, *Dutçuluk ve İpekböcekçiliği*, Güven Matbaası, Ankara, 1960, s.19. Kerevetler üzerindeki ipekböceği larvalarını gösteren fotoğraf için Bkz.EK 2, Fotoğraf 6.

⁸³ “İpekböceği”, <http://www.bahce.biz/hayvan/ipekbocegi.htm>, 30.03.2005, 16:15.

Tablo 4: İpekböceğinin Yaş ve Uyku Evreleri

1.Yaş	Fıskırma ile başlar	4 gün sürer
1.Uyku	1.yaşın sonunda başlar	1 gün sürer
2.Yaş	1.uykudan sonra başlar	5 gün sürer
2.Uyku	2.yaşın sonunda başlar	1 gün sürer
3.Yaş	2.uykudan sonra başlar	6 gün sürer
3.Uyku	3.yaşın sonunda başlar	1,5 gün sürer
4.Yaş	3.uykudan sonra başlar	7 gün sürer
4.Uyku	4.yaşın sonunda başlar	2 gün sürer
5.Yaş	4.uykudan sonra başlar	10 gün sürer

Kaynak: “İpekböceği”, <http://www.bahce.biz/hayvan/ipekbocegi.htm>, 30.03.2005, 16:15.

Uyku dönemlerinde böcekleri rahatsız etmemek ve beslememek gerekir. Böcekler daha küçükken kıyılmış yaprak sonraki yaşlarda ise filiz ve dal verilerek beslenirler. Sabah, öğle, ikindi, akşam ve yatsı olmak üzere günde 5 kez beslenen ipekböceklerinin bakımı sırasında, her uykudan sonra, biriken böcek pislikleri ve yaprak kırıntıları nedeniyle yatakları (küneleri) değiştirilir⁸⁴. Böcekler büyüdükçe besleme yatağındaki yoğunluk arttığı için küneler alınırken yeni kerevetler oluşturularak böcekler seyreltilir.

İpekböceği bu uyku ve yaş evrelerinin sürdüğü 35-40 günlük süreç sonrasında büyürler, yemek yetmez hale gelir ve koza örmek için yer aramaya başlar. Olgun böceklerin koza örebilmesi için beslendikleri yere askı adı verilen kuru dallar dikilir. Bu dallara tırmanan kurtçuklar koza örerken bol hava istediklerinden ortam sık sık havalandırılır. Koza örme işlemini 3 günde tamamlayan böcekler artık koza haline gelmiştir. Kozalar üzerlerindeki pamuk alındıktan, iyi ve kötülerini ayırdıktan sonra küfelere konarak satılmak üzere pazara getirilirler. Bu dönemde yani Haziran ayında, böcekçiler bazı kozaları ayırarak, kozadan çıkan kelebekleri çiftleştirir ve bir sonraki yıl için gerekli tohumları sağlarlardı⁸⁵.

⁸⁴ Seven, a.g.e., s.22.

⁸⁵ Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi, 1324 (1907), s.54.

İpekböceği koza haline geldikten sonraki 10 günde, kozanın içindeki canlılığın, kelebek haline gelip dışarıya çıkmadan önce öldürülmesi gerekmektedir. Bu işlemde koza sığağa maruz bırakılır, kozalar kumaş üzerinde güneş ışığında, buharla ya da fırınlarda ısı ile öldürülürdü. Bursa’da ihrac edilecek koza için ikinci, hemen ipliği çekilecek kozalar için güneşte bırakma yöntemi kullanılır⁸⁶, fırında ısıtma yöntemi ise daha masraflı olduğundan kullanılmazdı.

Kozadan ipek ipliğinin çekilmesi işlemini 1880’lerde Bursa’ya gelen ve Muradiye’de bir Ermeni’ye ait filatürü gezen Bayan Mary Walker fabrikayı şöyle anlatmaktadır:

“...Çuvallarda hazırlanmış kozalar dışarıya alınarak, havuzda kaynayan suya atılır, bir süpürge yardımıyla hafifçe vurulurdu ve bu iş genellikle çocuklara yaptırılırdı. İpek lifleri uçlarını salmaya başlayınca bükücü gerekli sayıda, 3 ya da 4, lifi toplar, avuçları arasından geçirerek başının üzerinde bulunan bir kancaya takardı. Daha sonra keten bezi üzerinde hızla döndürülen büyük bir silindirle ince ipek lifleri toplanır ve çile olarak sarılırdı. Çile belirli bir büyüklüğe ulaşıncaya kadar kopmadan devam ederdi. Her makine bir seferde sağ ve solda bulunan 2 silindirin döndürülüp 2 çile oluşturulmasını sağlamaktaydı. İpek çileleri daha sonra başka bir yere taşınır, burada tartılır, sınıflandırılır, son olarak sarılır, ipek pazarında satılmak ve dokunmak için hazır hale gelirdi⁸⁷.”

Kozadan ticarete en makbul olan ipek ipliğini üretmek için ipek tellerinin birleştirilmesi işine “Bourre” (Fransızca çekme anlamındadır) çekme adı verilirdi. Kozaların sıcak suya atılmasının nedeni ipek ipliklerini birbirine yapıştıran zamkın çözülmesi ve ipek tellerinin ortaya çıkmasını sağlamaktı. İpek telleri sıcak sudan alınıp soğudukça, bu yapışkan maddenin aktif hale gelmesiyle teller birlikte bükülerek ipek ipliği haline getirildi⁸⁸.

---

⁸⁶ Walsh, a.g.e., s.194.

⁸⁷ Walker, Mary, **Eastern Life and Scenery**, C.II, London, 1886, s.181, 182.

⁸⁸ **Bursa Gazetesi**, No:135, 15 Safer 1311 (28 Ağustos 1893), s.6.

Yukarıda bahsedilen kozadan fabrika ve mancınıklarda ipek ipliği çekme faaliyeti, Haziran ayı ortalarında başlar, Temmuz ve Ağustos ayları boyunca devam ederdi⁸⁹.

İpek üretimi, tohumların fişkırtilmasından en sonunda ipek ipliğinin çekilmesine kadar bütün aşamalarında emek yoğun ve oldukça zahmedli bir işlemdir. Ayrıca sadece ilkbahar ve yaz aylarında yapılabildiği için sezonluk bir iş niteliği taşımaktadır.

19 Ağustos 1322 (1 Eylül 1906) tarihinde Bursa'da Mekteb-i İdâdi-i Mülki'sinde açılan ve Osmanlı üretim sektörlerinin gelişimi ve çeşitliliğini göstermek üzere düzenlenen Bursa sergisinde⁹⁰, Bursa kentine ait ürünlerin nitelikleri ilgi çekicidir. İngiliz, Alman, Fransız ve diğer Avrupalı devletlerin uyruklarından çok sayıda ziyaretçinin katıldığı sergide özellikle Bursa ipeği ve ipeklileri geniş olarak yer almıştır. Bu durum ipek üretiminin kentteki ekonomik etkinlikler içindeki önemini ve sosyal yaşamdaki merkezi konumunu da göstermektedir.

1.2.2.1860'lı yıllarda bursa kentindeki ipek fabrikalarının mekansal dağılımı

1855 depremini izleyen yıllarda Bursa'nın yeniden yapılandırılması için Suphi Bey Başkanlığı'nda Erkân-ı Harbiyeden bir grup tarafından hazırlanan kent planından ipek fabrikalarının mekansal dağılımı izlenebilmektedir. 1/1600 ölçeğinde, 1858 yılında tamamlanan plan 1862'de basılmıştır⁹¹. Suphi Bey'in başkanlığında hazırlanan bu plan, ayrıca 1855 depreminin yıkıcı etkilerini ortaya koyması ve kentin mekansal değişiminin başlamasından önceki durumunu göstermesi açısından anlamlıdır.

Suphi Bey ve ekibinin hazırladığı planda dikkati çeken ilk konu ipek ipliği üreten fabrikaların dağılımıdır. Fabrika sahipleri su kaynaklarına yakın ve

⁸⁹ Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi, 1324 (1907), s.59.

⁹⁰ Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi, 1325, (1907), s.288-296.

⁹¹ Bu planın kopyaları Bursa Yazma ve Eski Basma Eserler Kütüphanesi ile Ankara Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.

göreceli olarak daha ucuz arazilerde fabrikalarını kurmayı tercih etmişlerdir. Kozadan ipek ipliğinin çekiminde kaynak sıcak su ve çıkan atıkların yok edilmesi önemli bir işlemdir. Bu nedenle çok ve hızlı akan suya gereksinim duyulmaktadır. İpek çekilen alanda, iki dizi tava ile leğenlerin içinde sıcak ve soğuk su bulunur. Borularla her tava ve leğen başına konulan musluklarla su sağlanırdı. İşçiler her tava başında, sıcak suya atılmış kozaları parmaklarıyla çevirerek, kozalardan çektikleri iplikleri dönen çarklara sarmaktaydı. Kozalar kaynak suya atılıp iplik çekildikten sonra suyun her seferinde tahliye edilmesi gerekmekteydi⁹². Kozadan iplik çekme işlemi sırasında çıkan kokunun tahammül edilebilir sınırlar içinde kalması, ancak, kirli suların hızla tahliye edilebilmesi ile mümkün olabilmekteydi.

Belirtilen nedenlerden dolayı 1860'larda Bursa'da üretim yapan ipek fabrikalarının su kaynaklarına yakın olarak konumlandığı görülmektedir. Suphi Bey'in planında 1855 depremi sonrasında 42 fabrika bulunduğu tespit edilmiştir⁹³.

Suphi Bey'in planından yararlanılarak hazırlanan Tablo 5'te yer aldığı gibi, Fabrikalar Cilimboz Deresi ve Gökdere'yle birleşen Teferrüç Suyu'nun kıyısında yerleşmişlerdir. Planda hemen her fabrikada bir kozahane bölümü ve bahçede bir havuz bulunduğu göze çarpmaktadır. Fabrikalarda çalışan işçiler çoğunlukla gayrimüslim olduğu için fabrikaların ilgili mahallelere yakın olması düşünülmüştür. Cilimboz civarındaki Demirkapı ve Kayabaşı mahalleleri Rum, Gökdere yakınındaki Setbaşı ve yukarıları Ermeni cemaatinin yaşadığı yerlerdir. Cilimboz ve Teferrüç Suyu civarının yeni fabrika bölgeleri olarak ortaya çıktığı görülmektedir. Ayrıca Bursa Ovası'nda dağınık halde Balıklı Caddesi'nde, Mahmut Paşa Hanı yakınında, fabrikalar bulunmaktadır⁹⁴.

---

⁹² Mağmumi, Şerafeddin, **Bir Osmanlı Doktorunun Anıları, Yüzyıl Önce Anadolu ve Suriye**, çev.Cahit Kayra, Bükey Yay., İstanbul, 2001, s.46.

⁹³ Bkz. Haritalar, s.203. 1862 Tarihli Suphi Bey'in Başkanlığında hazırlanan Bursa Planı.

⁹⁴ 1862 Tarihli Suphi Bey'in Başkanlığında hazırlanan Bursa Planı.

Tablo 5: 1860’larda Bursa’daki İpek Fabrikalarının Mekansal Dağılımı

BULUNDUĞU YER	ADED
Fabrika-i Hümayun Demirkapı Mahallesi	1
Namazgah (Devlete ait)	1
Balıkli Caddesi (Gemlik Yolu üzerinde)	1
Bulgar Sokağı	1
Mahmut Paşa Hanı Yakınında	1
Mağra Sokağı (Cilimboz Kıyısı)	1
Fabrika-i Hümayun Caddesi	2
Alacahırka Mahallesi	6
Demirkapı Mahallesi	3
Koca Nâib Mahallesi	1
Hamza Bey Mahallesi	1
Setbaşı Mahallesi	1
İshak Paşa Mahalesi (Namazgah)	8
Teferrüç Suyu Kıyısında	5
Çoban Bey Mahallesi	5
Uzun Yol	2
Yıldız Kahve Caddesi	2
TOPLAM	42

Kaynak: 1862 Tarihli Suphi Bey’in Başkanlığında hazırlanan Bursa Planı.

2.BURSA'DA MEKANSAL DEĞİŞİMİN GÖSTERGELERİ MODERNLEŞMENİN ANITLARI

Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyıl boyunca devam eden reformlar, kentlerde, idari, sosyal ve mekansal bir değişim sürecinin başlaması sonucunu doğurmuştur. Bu açıdan Bursa kentinin modernleşme sürecini irdelerken Tanzimat, kentte sanayileşmenin başladığı ve dış pazarlara yönelik üretimin yapıldığı, 1839-1862 dönemini; Ahmed Vefik Paşa'nın Valiği'nde kentin yeniden yapılandırılmasını kapsayan 1863-1882 dönemini, Sultan II.Abdülhamid yılları ile Jöntürkler ve Balkan savaşlarına kadar devam eden 1883-1910 dönemini özellikle belirtmek mümkündür.

Sanayi öncesi dönemde Bursa kentinin ekonomik, sosyal ve mekansal yapısını, sanayi öncesi organik enerjiye dayalı üretim biçimi ile İslam kültür çevresi ve geleneksel Osmanlı örgütlenmesi belirlemiştir. Ayrıca coğrafi yapı ve topografik konum, kentin genişlemesi ve ekonomik faaliyetlerin gerçekleştirilmesini etkileyen diğer bir faktör olmuştur.

Bursa kenti Uludağ'ın (Eski adıyla Keşiş Dağı) kuzeybatı eteğinde ve Marmara Denizi sahil dağlarının (Mudanya Dağları) denizden ayırdığı bir ovanın güney kenarında, deniz seviyesinden 150-300 m. yükseklikte yer alır⁹⁵. Yeryüzü şekillerini, birbirlerinden ayrılmış çöküntü alanlarıyla, önemli bir yükseklik göstermeyen dağlar belirlemiştir. Çöküntü alanlarının en önemlilerini İznik ve Ulubat gölleri ile Bursa, Yenişehir ve İnegöl ovaları oluşturur⁹⁶.

Doğal ve çevresel kaynaklar, Uludağ'ın zirvesinden inen sular ve ovadaki zengin tarım alanları kentin mekansal formunun oluşmasında belirleyicidir. Bursa Ovası 3 nehirle ayrılmıştır: Gökdere, Cilimboz ve Nilüfer. Bu akarsular Bursa'nın kurulmuş olduğu taraçayı yararak, kenti enlemesine 4 büyük parçaya ayırırlar. Bölünen alanlardaki semtler doğudan batıya doğru şöyledir: 1-Kentin doğu ucu; Yıldırım Tepesi ve güneye doğru Işıklar

⁹⁵ Darkot Besim, "Bursa", **İslam Ansiklopedisi**, C.II, Milli Eğitim Bakanlığı Yay, İstanbul, 1986, s.806, 807.

⁹⁶ "Bursa", **Yurt Ansiklopedisi**, C.III, İstanbul, 1982, s.1612.

yüksekliğinin gerilerine kadar uzanır. 2-Yeşil Câmî'nin bulunduğu semt; batıdaki mahallelere oranla daha yüksek bir konumda yer alır. 3-Şehrin orta kısmı; Ulu Câmî, bedesten, çarşılar hanlar ve mahalleler, bunun batısında Bursa'nın eski iç kalesi (Hisar) kesiminde yer alan semtler. 4-En batıda ise Hisar Mahallesinden Cilimboz Deresi vadisi ile ayrılan Muradiye semti⁹⁷.

Bursa kentinin 19. yüzyıl başlarında fiziksel yapısını, Türk-İslam kentleşme geleneği⁹⁸ ve coğrafi koşulları belirlemektedir. Bursa kentini tanımlayan yaklaşımlardan biri olan İslam kenti kavramlaştırmasında, din bir sosyal, kontrol ve idari merkez olma açısından kenti etkilemektedir. İslam kentlerinde mahalle en küçük ve en önemli sosyal örgütlenme biçimidir. İslam dini açısından mezhep örgütlenmelerinin analizi mahalle olgusunu ön plana çıkararak diğer bir unsurdur. Lapidus'a göre mezhep örgütlenmesi İslam toplum yaşamının en önemli ve geniş kapsamlı toplumsal örgütlenme kademelerinden biridir. Tipik İslam kentinde mekansal yapının beş ana ögesini:1.Kale, 2.Saray ve üst kademe yöneticilerin oturduğu ve yönetim işlevinin sürdürüldüğü yapıların oluşturduğu yönetici merkez, 3.Cuma camisi, hanlar, bedestenler ve açık pazar yerlerinin oluşturduğu kent merkezi, 4.Mahalleler, 5.Dış mahalleler olarak tanımlamaktadır⁹⁹. Ögeleri sıralanan bu mekansal yapı dini ve geleneksel toplumsal organizasyonun sonucudur. Bu kavramlaştırmaya uygun olarak 19. yüzyıl başlarına kadar Bursa'ya bakıldığında, Hisar, Ulu Câmî ve çevresinde yer alan hanlar, bedesten ve çarşıların oluşturduğu dini-iktisadî merkez ve bunların çevresinde konut alanlarının yer aldığı mahalleler ve dış mahallelerin bulunduğu görülmektedir. Osmanlı Devleti'nin gerçekleştirdiği reformlar ve kentteki ekonomik gelişmeler sonrasında, Bursa'da daha önce benzeri görülmemeyen dünyevi nitelikteki mekansal ögelerin, (belediye, hükümet konağı, tiyatro, oteller, okullar gibi) bu geleneksel yapıya eklendiği, dini ve geleneksel ögelerle birlikte bir arada bulunmaya başladığı gözlemlenmektedir. Bursa

---

⁹⁷ Darkot, **a.g.m.**, s.807.

⁹⁸ Lapidus, M.Ira, **İslam Toplulukları Tarihi**, C.I, çev.Yasin Aktay, 2.baskı, İletişim Yay., İstanbul, 2003, s.88-98.

⁹⁹ Bkz. Anadolu Kenti kavramlaştırması için, Kuban, Doğan, **a.g.m.**, s.185-190.

kentindeki ekonomik-idari ve sosyal dönüşümle eş anlı olarak başlayan bu mekansal değişimin, 1855 Depremi sonrasında özellikle Ahmed Vefik Paşa döneminde ivme kazandığı söylenebilir.

Birinci bölümde ayrıntılı olarak incelenen, Tanzimat ve sonrasında taşra ve kent yönetimi ile ilgili yapılan düzenlemeler, sınırları çok geniş vilâyetlerde ulaşım ve haberleşme araçlarının yetersiz olması, yetişmiş idari kadroların bulunmaması gibi nedenlerle 1876'ya kadar etkili olamamıştır¹⁰⁰. Bursa Sancağı'nın merkezi bulunduğu Hüdâvendigâr Vilâyeti ancak 1868 yılında oluşturulabilmiştir.

Bu bağlamda, 1855 yılında yıkıcı etkiler yaratan Bursa depremi, gerçekleştirilen reformların uygulanabilmesi ve kentin yeniden yapılandırılabilmesi için uygun bir ortam hazırlamıştır. 31 Ocak 1855 tarihinde meydana gelen deprem, ilk bilgilere göre 300'e yakın insanın ölümüne neden olmuş, ilk 3 gün içerisinde halka gıda yardımı bile yapılamamıştır. Depremde, Emir Sultan Câmî'nin minareleri, Orhangazi Câmî'nin minaresi ve yakınındaki mektep, Orhan Gazi'nin kale içindeki medresesi, Yıldırım Câmî'nin minaresi yarıya kadar, Yeşil Câmî'nin minaresi şerefesine kadar, çarşı içindeki Kayganzâde Câmî ile Tuzpazarı'ndaki Hayrettin Paşa Câmî ise tamamen yıkılmıştır. Bu arada, Ulu Câmî'nin mihrap kubbesi sırasında bulunan kapıya kadar 3 kubbesinde önemli çatlaklar oluşmuş, sağ taraftaki minarenin altında bulunan mektep de yıkılmıştır. Deprem sonucu kent merkezinde bulunan 125 cami ve mescidin birçoğunda hasar meydana gelmiştir¹⁰¹.

Deprem Bursa'nın klasik kent dokusunun başka ana öğelerine de zarar vermiştir. Bursa hanlarından Eski-Yeni Han, Karacabey Hanı, Demir Hanı yıkılmış, Kapan Hanı ve Mudanya Hanları zarar görmüştür. İpek Hanı, Emir Hanı, Simkeş Hanı, Mahmut Paşa Hanı, Pirinç Hanı, Geyve Hanı ile diğer hanların bazı yerleri çatlamıştır. Gökdere Nehri üzerindeki Setbaşı, Irgandı ve

¹⁰⁰ Akyıldız, Ali, **Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme**, İletişim Yay., İstanbul, 2004, s.79.

¹⁰¹ Oğuzoğlu, Yusuf, "Osmanlı Arşiv Kayıtlarına Göre 1855 Bursa Depremi", **Bursa Yöresi'nin Depremselliği ve Deprem Tarihi**, ed.Nurcan Abacı, Uludağ Üniversitesi Basımevi, Bursa, 2001, s.81,82.

Boyacı Kulluğu köprülerinde çatlaklar meydana gelmiştir¹⁰². Kent merkezinde olduğu kadar çevre kaza ve nahiyelerde de zarara yol açan depremin ardından artçı sarsıntılar uzun süre devam etmiştir.

1855 depremi Bursa’da büyük bir yıkıma yol açarken kentin yeniden imar edilmesi için, Osmanlı yöneticileri masraflı ve zorlu bir süreci yaşamışlardır. Bu yöneticiler içinde kentteki değişimi başlatan Ahmed Vefik Paşa en önemli ve renkli sima olarak ön plana çıkmaktadır.

Ahmed Vefik Paşa 1863 Mart’ından, 1864 Eylül’üne kadar, Anadolu Sağ Kol Ciheti müfettişliği görevinde bulunmuştur. Bu konumdayken paşanın görevleri arasında, yeni reformların uygulanması ile yol ve yapı projelerinin denetlenmesi yer almaktadır. Ahmed Vefik Paşa, 1854 ve 1863 yıllarında meydana gelen ve Gökdere’nin sol kıyısındaki Ermeni Mahallesi’nin büyük bir kısmını yok eden yangınlar¹⁰³ ile 1855 depreminin kalıntıları üzerinde kenti yeniden inşa etme imkanı bulmuştur. 1854 yılında İngiltere’nin Bursa’daki konsolosu Mr.Sandison aynı yıl yanan Ermeni Mahallesi’nin çok kısa sürede yeni bir plana göre yeniden düzenlendiğinden övgü ile bahsetmektedir¹⁰⁴. Özellikle büyük deprem sonrası kentin yeniden planlama, haritalama ve finansman hazırlıkları bittikten sonra Ahmed Vefik Paşa bu planların uygulayıcılığı görevini üstlenmiştir. Geleneksel ile modernliği, Osmanlı ile Batı’yı kendi kişiliğinde de sentezlemiş Ahmed Vefik Paşa’nın eğitimi ve yurt dışı tecrübeleri, bir Osmanlı kentinin yeniden biçimlendirilişinin özel boyutunu oluşturmaktadır. Bu bakımdan öncelikle, Ahmed Vefik Paşa’nın hayatı ve kişiliğini anlamak gerekmektedir.

---

¹⁰² Oğuzoğlu, “Osmanlı Arşiv Kayıtlarına Göre 1855 Bursa Depremi”, s.82.

¹⁰³ 1863’te meydana gelen yangının etkileri uzun süre devam etmişti. Hüdâvendigâr Eyaleti Mutasarrıfı Nuri Paşa İstanbul’dan, 1864 yılı başlarında evleri yanan insanlardan bazılarının halen yerleştirilememesi nedeniyle 100 adet daha çadır gönderilmesini talip etmekteydi. **BOA, Sadâret Mühimme Kalemi Evrâkı**, Dosya No:277, Gömlek No:92, 08 Rebiu’l-Ahir 1280 (23 Ağustos 1863).

¹⁰⁴ **Accounts&Papers**, C.LIX, s.693. İngiliz Konsolosluk Belgeleri’nin fotokopileri Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Kütüphanesi’nde bulunmaktadır.

Ahmed Vefik Paşa, 6 Temmuz 1823'te İstanbul'da doğmuştur. Tercüman bir aileden gelir, Bulgar kökenli Bulgarzâde Yahya Naci'nin torunu, tercüman Ruhiddin Mehmed Efendi'nin oğludur. Babası Paris'te görevliyken, onunla burada 3 yıl kalarak Saint Louis Lisesi'nde okumuş, 14 yaşında İstanbul'a geri dönmüştür¹⁰⁵. Ahmed Vefik Paşa genellikle kendisine verilen görevlerde, sabırsız ve hırçın bir kişiliğe sahip olduğu için aynı görevde uzun süre kalamamıştır¹⁰⁶.

1860'ta Paris sefiri olan Ahmed Vefik Paşa bir yıl süreyle bu görevde kalmış, dönüşünde Meclis-i Vâlâ üyeliğine atanmıştır. 1862'de Belgrad'a milliyetçi akımları teftiş etmek için gönderilmiş¹⁰⁷, sonrasında 1863-1864 yılları arasında Anadolu Sağ Kol Müfettişliği yapmıştır. 1877'de Osmanlı Meclis-i Mebusan başkanlığı ve Edirne valiliği görevinde bulunmuş, 4 Şubat 1879'dan Eylül 1882'e kadar Bursa valiliğini yürütmüştür¹⁰⁸.

Bursa valililiğinin öncesinde ve sonrasında 1878 ve 1882'de iki kez sadrazamlık yapmış, 1882'den sonra hiçbir devlet görevi almayarak İstanbul'da kalmış ve 2 Nisan 1891'de Rumeli Hisarı'ndaki evinde ölmüş ve aynı yerdeki Kayalar mezarlığına gömülmüştür¹⁰⁹.

---

¹⁰⁵ Deny, J., "Ahmad Wafik Pasha", *EI²*, C.I, s.298; Süreyya, Mehmed, *Sicill-i Osmânî*, C.I, s.308.

¹⁰⁶ Ahmed Vefik Paşa ilk memuriyete tercüme odasında başlamış, bir süre sonra Londra elçiliği katipliğine atanmıştır. Londra elçiliği görevine getirilmiş (1842), daha sonra Macar mültecilerle ilgilenmek üzere Sırbistan'a gönderilmiştir. 1851'de Encümen-i Dâniş üyeliğine ve aynı yıl Tahran sefirliğinde görevlendirilmiş, 1854'e kadar bu görevde kalmıştır. 1855'ten sonra Abdülmecid dönemindeki bazı kurullarda yer almış, Tanzimat'ın eğitim ve hukuk programlarının hazırlanmasında önemli rol oynamıştır. Laurent, "Bir Tiyatro Amatörü: Ahmed Vefik Paşa ve 19.Yüzyılın Son Çeyreğinde Bursa'nın Yeniden Biçimlenmesi", **Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri**, ed.Paul Dumont-François Georgeon, 2.baskı, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1999, s.80,81; Davison, Roderic, **Reform in the Ottoman Empire (1856-1876)**, Princeton University Press, 1963, s.180.

¹⁰⁷ **BOA, Sadâret Umum Vilâyât Evrâkı**, Dosya No:519, Gömlek No: 80, 22 Cemâziye'l-Ahir 1278 (25 Aralık 1861).

¹⁰⁸ Aksoy, Necip, "Ahmed Vefik Paşa", **Uludağ**, C.III, Sayı 37, Bursa, 1941, s.20, 21; Laurent, Beatrice, St."Bir Tiyatro Aşığı: Ahmed Vefik Paşa ve XIX.Yüzyıl'da Bursa'nın Yeniden Biçimlendirilişi", çev.İsmail Yerguz, **Bir Masaldı Bursa**, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 1996, s.105 vd.

¹⁰⁹ Deny, **a.g.m.**, s.298.

Ahmed Vefik Paşa 1846'da ilk Osmanlı yıllığının Salnâme-i Devlet-i Osmaniye'nin hazırlanmasında çalışmış, Şinasi ile Tasvir-i Efkâr gazetesini çıkartmaya başlamıştır (1876). Ayrıca 16 komediyi, özellikle Moliere'den, tercüme ve adaptasyon olarak Türk tiyatrosuna kazandırmıştır. En sevdiği eserlerden biri Fenelon'un Telemaq'ıdır¹¹⁰. Ahmed Vefik Paşa batılı kurumların Osmanlı imparatorluğunun yaşadığı sorunlara çare olabileceğini düşünmekle birlikte, temeldeki muhafazakarlığı onu II.Abdülhamid'le birleşmeye ve meşrutiyete karşı çıkmaya yöneltmiştir¹¹¹.

Fransa'nın Bursa Konsolos Vekili Dutemple Paşa'yı şöyle tanımlamaktadır: “*Ahmed Vefik Paşa Fransızca'yı sadece bilmez, aynı zamanda bir Parisli gibi konuşur. Dışarıdan bakanlar onu biraz otoriter görür, ancak Türkiye'de böyle olması gerekir. Aslında o gerçek bir entellektüel ve fanatizmden uzak bir yurtseverdir. Bana göre dürüstlüğü onun en önemli erdemlerinden birisidir*”¹¹².

Ahmed Vefik Paşa'nın iki kez kentte valilik yaptığı dönemde de, onun kişiliğindeki bu doğu-batı çatışması görünmektedir. Öyle ki, Paşa'nın valiliği döneminde belediye, hastane, postane gibi köken olarak batılı kurumlar inşa edilirken Osmanlı mimari, yapı ve malzemeleri başarılı şekilde kullanılmıştır.

2.1.İdari Yapılar

Tüm Osmanlı kentlerinde olduğu gibi Bursa'da da Tanzimat ve sonrasındaki yeniden yapılanma sürecinden önce, kadı, sancakbeyi ya da subaşı gibi kentte devlet görevlisi ve yönetici konumundaki kişilerin, bu görevleri yerine getirdikleri devlet daireleri yoktu. Örneğin, kentteki en üst düzey yönetici konumundaki kadılar işlerini özel konutlarında ya da cami de gerçekleştirmekteydiler. Bu açıdan incelenen dönemde kentte devlet yapılarının bulunduğu yönetici bir merkez bulunmamaktaydı. Kentsel kurumlar üzerinde

¹¹⁰ Tansel, F., Abdullah, “Ahmed Vefik Paşa'nın Eserleri”, **Belleten**, C.XXVIII, Sayı 110, Ankara, 1964, s.250.

¹¹¹ Davison, **Reform in the Ottoman Empire**, s.173.

¹¹² Dutemple, Edmond, **En Turquie d'Asie; Notes de Voyage en Anatolie**, Paris, 1883, s.39.

yapılan düzenlemelerle bağlantılı olarak, yönetim yapılarının Bursa kent dokusuna eklendiği görülmektedir. Öncelikle Ahmed Vefik Paşa'nın ilk valiliği sırasında, kentin doğusundaki Eski Mevlevi Tekkesi'nin bulunduğu yerde, dikdörtgen planlı, üç katlı, tuğla, taş ve yalancı mermerden yeni bir Hükümet Konağı inşa edilmişti. Valiliğin zemin kat ve birinci katı yargı mensuplarına (kadınlara), ikinci kat dönemin Valisi Ahmed Vefik Paşa'ya tahsis edilmişti. Aynı yıl, Hisar'dan gelip, Setbaşı'na kadar uzanan Saray Caddesi'ne "Hükümet Caddesi" olarak yeni bir işlev verilmişti¹¹³. Modernleşme sürecinin ilk kamusal yapısı olması nedeniyle, Bursa'nın kentsel gelişimi açısından önemli bir yere sahip olan bu Hükümet Konağı günümüze kadar varlığını devam ettirememiştir.

Ahmed Vefik Paşa'nın yaklaşık 3.5 yıl görev yaptığı ikinci Bursa valiliği sırasında kentsel dokuya kazandırdığı diğer bir yapı Belediye Binası'dır. Daha önce de belirtildiği gibi Bursa kentinde belediye örgütü 1867 yılında oluşturulmasına karşın, kentteki belediye binası 1879 (1297) yılında inşa edilmiştir¹¹⁴. Geçen 12 yıllık süre içinde belediye işlerinin nerede ve nasıl gerçekleştirildiği konusunda kaynaklarda aydınlatıcı bir bilgi bulunmamaktadır. Bu durum imparatorluğun pek çok yerinde olduğu gibi Bursa'da da belediye seçimlerinin çok uzun süre yapılamamasından dolayı belediyenin işlerlik kazanmaması ve bu yüzden işlevini yerine getirmesinin geciktiğini düşündürmektedir.

Günümüzde de kullanılan Bursa Belediyesi binasının, mimarı Kütahyalı Şehbender'dir. Bu yapı 1902 yılında genişletilerek büyük salonu eklenmiştir¹¹⁵.

Ahmed Vefik Paşa'nın inşa ettirdiği belediye binasının, yer seçimi geleneksel ile modernin, dünyevilik ile uhrevîliğin bir arada bulunması açısından önemli mesajlar vermektedir. Bina, Ulu Câmi, hanlar bölgesi ve Orhan Cami'nin hemen yakınına inşa edilmişti. Kentin geleneksel ticari ve dini merkezi olan bu bölge, artık aynı zamanda yönetsel işlevleri de yüklenen yeni

---

¹¹³ Tansel, F., Abdullah, "Ahmed Vefik Paşa", **Bulleten**, Sayı 109, Ankara, 1964, s.130.

¹¹⁴ **Bursa Vilâyeti Salnâmesi, 1927**, s.396.

¹¹⁵ **Bursa Vilâyeti Salnâmesi, 1927**, s.397; Baykal, **Bursa ve Anıtları**, s.102.

bir konuma gelmiştir. Osmanlı modernleşme süreci açısından simgesel bir anlam taşımakla birlikte, insanların alış veriş ve ibadet için kentin bu alanına sık sık gelmeleri yüzünden belediyenin kentin bu bölgesinde yapılması işlevsel bir özellik taşımaktadır.

Fotoğraf 2: Bursa Belediye Binası

Fotoğraf Zeynep Dörtok-Abacı

Fotoğraf 2’de bugünkü hali görülen, belediye binası 28x22 m boyutlarında dikdörtgen planlı olarak inşa edilmiştir. Saçakları iki metre genişlikte, duvarları direkler arasına sarı taş ya da has tuğla ile doldurulmuş ve yapı kırmızıya boyanmıştır. Yukarıdaki fotoğrafta da görülen doğudaki ana giriş, birinci kattaki üstü örtülü revaka çıkan büyük bir merdivene açılmaktaydı¹¹⁶. Çifte taş merdivenle içine girildiğinde tavanında avize asılı ve tabanı muşamba ile örtülü geniş bir salon ve iki yanda üçer oda bulunmaktaydı. Yapının batı tarafında ikinci bir giriş daha vardı.

¹¹⁶ Laurent, ”Bir Tiyatro Aşığı: Ahmed Vefik Paşa .....”, s.113, 114.

Üst kat boştu, elçilerle önemli misafirlerin kabulü ve ziyafetler için ayrılmıştı¹¹⁷. Resmî günlerde merasimlerin, girişteki geniş salonda yapılması sadece Bursa’da görülen özel bir durumdu¹¹⁸.

Belediye binasının iç planı geleneksel Osmanlı ev ve konak niteliklerini taşımaktaydı. Pencereler ahşap çerçevesi ve kemerlidir, çatı kiremitlerle örtülmüş olup, oldukça büyük saçaklar bulunmaktaydı¹¹⁹.

Bursa Belediye binası, kökeni tamamen Batılı bir kurum olmasına karşın, bir Osmanlı konağı gibi inşa edilmişti. Ayrıca bu yapının 18.yüzyıl Barok dönemine özgü nitelikler taşıması, Tanzimat ve sonrası dönemde Osmanlı toplumsal örgütlenmesinin her alanında karşımıza çıkan doğu-batı sentezi ya da çatışmasının bir yansıması olarak da değerlendirilebilir.

2.2.Modern Eğitim Kurumları

Eğitim olgusu bir bakıma toplumda kültür, ideoloji gibi değerler bütününe aktarımı ve yeniden üretimini sağlayan araçlardan biridir. 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun geçirdiği ekonomik, siyasi ve sosyal dönüşüm sonucu oluşan yeni toplumsal yapının, değişimi yerine getirebilmesi için, eğitim sisteminin de yeniden yapılandırılmasını gerekmişti.

Osmanlı İmparatorluğu’nda dil çeşitliliği çok fazlaydı. Halkın konuştuğu, ticarete, yazışmalarda, dini konularda kullanılan dil farklılık gösteriyordu. Bu açıdan eğitim devletin müdahale ve gözetiminden bağımsız olarak dini topluluk ve kurumların inisiyatifine bırakılmıştı¹²⁰.

19. yüzyıl ortalarına kadar klasik Osmanlı eğitim sisteminin ilk basamağını sıbyan mektepleri, ikinci basamağını da medreseler oluşturmaktaydı. Aileler erkek ve kız çocuklarını hemen her cami yanında bulunan (genellikle tek katlı ve tek odalı, taştan inşa edilmiş), çoğunluğu vakıf

---

¹¹⁷ Mağmumi, a.g.e., s.40.

¹¹⁸ Ziya, Mehmet, **Bursa’dan Konya’ya Seyahat**, Vatan Matbaası, İstanbul, 1328, s.113.

¹¹⁹ Baykal, Kazım, **2000 Yıllık Bursa’nın Belediyesi**, s.127.

¹²⁰ Clarke, Hyde, “On Public Instruction in Turkey”, **Journal of the Statistical of London**, C.XXX, Sayı 4, 1867, s.503.

olan sıbyan mekteplerine göndermekteydi¹²¹. Sıbyan mekteplerinde, hemen her mahallede bulunduğu için bu okullara “mahalle mektebi” de denilirdi. Elifbe, Kur’an-ı Kerim, tecvid (Kur’an-ı Kerim’i doğru okuma), Türkçe ahlak risaleleri ve hat (güzel yazı) gibi dersler okutulmaktaydı. Kız ve erkek çocukların mektepleri ayrıydı. Eğitim ve öğretim sabahtan başlar kısa bir öğle arası dışında ikindiye kadar sürerdi. Çocuğun okula başlaması halk arasında “Âmin Alayı” denen törenle gerçekleşir, bu tören ailelerin maddi durumuna göre farklılık gösterirdi¹²².

Sıbyan mekteplerinde, önceleri medrese diploması olan kişiler hocalık yaparken, daha sonra bir mahalle ya da cami imamı ya da müezzini olmak sıbyan mektebi hocalığı için yeterli kabul edilmeye başlanmıştır.

Klasik Osmanlı eğitim sisteminin ikinci aşamasındaki medreseler de vardı. İlk medrese Orhan Gazi tarafından 1330 tarihinde İznik’te kurulmuş, daha sonra Bursa ve ardından Edirne’nin başkent yapılmasıyla beyliğin devlet ve ilim merkezi sırasıyla bu kentlere kaymıştı¹²³.

Fatih Sultan Mehmed 1453 yılında İstanbul’u aldıktan sonra, kentteki sekiz kiliseyi eğitim ve öğretimi düzenli hale getirmek için medreseye çevirmiş, “sahnı seman” adı verilen bu medreselerin dışında, “tetimme” denen küçük ve kubbesiz sekiz medrese daha inşa ettirerek, bu medreselerde ders vermek üzere devrin ünlü bilginlerini İstanbul’a getirmişti. Fatih’in kurduğu bu medreselerde, fıkıh, kelam, tefsir, hadis gibi dini ilimlerin yanı sıra, dilbilgisi, edebiyat, aritmetik, geometri, astronomi, felsefe, mantık ve tarih gibi akli bilimlerde okutulmaktaydı¹²⁴.

Bu kurum, hizmet bakımından, İslami ve İslam dünyasına sonradan giren ilimlerin öğretildiği, kadı, müderris ve müftü yetiştirmeyi amaçlayan umûmi

---

¹²¹ Kodaman, Bayram, **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, TTK Yay., Ankara, 1991, s.100.

¹²² Tutsak, Sadiye, **İzmir’de Eğitim ve Eğitimeçiler (1850-1950)**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2002, s.2, 3.

¹²³ Uzunçarşılı, İsmail, Hakkı, **Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı**, TTK Yay., Ankara, 1984, s.2; Gül, Ahmed, **Osmanlı Medreselerinde Eğitim-Öğretim ve Bunlar Arasında Dâru’l-Hadislerin Yeri**, TTK Yay., Ankara, 1997, s.34.

¹²⁴ Kazıcı, Ziya, **Osmanlı’da Eğitim Öğretim**, Bilge Yay., İstanbul, 2004, s.68.

medreseler ile Darülhadis, Darülkur'a ve Tıp medreseleri gibi bir alanda eğitim veren ihtisas medreseleri olarak ikiye ayrılmaktaydı¹²⁵. Bu okulların ortak özelliği belirli bir ders programı ve eğitim süresinin bulunmayışıydı¹²⁶.

16. yüzyılın sonlarına doğru medreselerde öğretilen, düşünce ve araştırmaya yönelik aklî bilimlerin yerini tamamen dini ilimlere bırakması¹²⁷, öğrencilerin ders görmeden para ve rüşvetle müderris olmaları, iyi medrese eğitimi gören kişiler yerine iltimaslı kişilerin göreve getirilmesi, medrese öğrencilerinin öğrencilik niteliklerini kaybederek disiplinsiz, zaman zaman ayaklanma çıkararak kalabalıklar haline gelmesi, medrese sisteminin bozulmasına ve toplumun gereksinimlerini karşılayamaz hale gelmesine neden olmuştu¹²⁸.

Osmanlı eğitim sisteminde sıbyan mektepleri ve medreselerin dışında, yönetici kadroları yani bürokratları yetiştirmeye yönelik saray eğitim kurumu niteliğinde enderun, esnaf ve zanatkârları eğitmeye yönelik lonca eğitimi ve tasavvufî eğitim yapıldığı tekke ve dergâhlar bulunmaktaydı. Tüm bu eğitim kurumlarının genel özelliği dine ve geleceğe bağlı olması ve merkezi bir eğitim örgütünün bulunmamasıydı. Devletin resmi eğitim politikasının temel özelliği, kitlelerin eğitiminden çok askerler ve sivil bürokratların eğitilmesine yönelik olmasıydı.

Askeri sınıfın aldıkları eğitim, savaş alanlarında sürekli sınandığı ve başarısızlıkları sürekli olduğu için Tanzimat dönemine kadar açılan yeni okullar genellikle askeri kurumlar olmuştu¹²⁹. III.Mustafa döneminde, Mühendishâne-i Berr-i Hümayun (1773), ardından III.Selim döneminde Mühendishâne-i Bahr-i Hümayun (1793) açıldı. Bu okullarda yabancı öğretmenlere görev verildi.

---

¹²⁵ Hızlı, Mefail, **Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Dönemi Bursa Medreselerinde Eğitim-Öğretim**, E.F.K. Yay., Bursa, 1997, s.30.

¹²⁶ Tutsak, **a.g.e.**, s.4

¹²⁷ Bahadır, Osman, **Osmanlılarda Bilim**, Sarmal Yay., İstanbul, 1996, s.22.

¹²⁸ Saydam, Abdullah, **Osmanlı Medeniyeti Tarihi**, Derya Kitabevi, Trabzon, 1999, s.454, 456.

¹²⁹ Tekeli, İlhan, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Sistemindeki Değişimler", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C.II, İstanbul, 1985, s.465.

Fransızca ve İngilizce gibi Batı dilleri de ilk kez ders programlarına girdi¹³⁰. Tanzimat öncesinde ise Tıphâne-i Âmire ve Cerrahhâne-i Mâmûre (1827), Mekteb-i Fünûn-ı Harbiye (1834), Mızıka-i Hümâyun (1834) askeri amaçlarla açılmışlardı. Ancak bu okulların yaygınlaşması ve ordunun modern anlamda eğitilmesindeki başarıları oldukça sınırlı kaldı. Yine de Batı teknolojisinin askeri alandaki üstünlüğünü kabul ederek, benzer askeri okulların açılması, Osmanlı'nın batılılaşma çabalarına hız kazandıran önemli bir gelişme olarak değerlendirilebilir¹³¹.

Eğitim alanındaki düzenlemeler Sultan II.Mahmud döneminde de sürdü. Yeniçeri Ocağı kaldırdıktan (1826) sonra, Evkâf-ı Hümâyun Nezâreti kurularak vakıflara bağlı okulların tümü tek yönetim altına girdi. Ardından, 1838 yılında ekonomik kalkınmanın temelinde eğitim ve bayındırlığın bulunduğu fikrinden hareketle, eğitim, yararlı faaliyetlerden biri kabul edilerek Meclis-i Umûr-ı Nâfi'a'ya (Bayındırlık İşleri Meclisi) bağlandı¹³².

Açılan yeni askeri okullara öğrenci yetiştirebilecek eğitim kurumlarına da ihtiyaç duyulmaktaydı. Bu bağlamda, sıbyan mekteplerinin yeniden düzenlenmesi, rüştiyelerin açılarak yaygınlaştırılması, bir dârü'l-fünûn kurulması ve sürekli bir maarif meclisinin oluşturulması gündeme geldi¹³³. 1846'da "Meclis-i Maarif-i Umûmiye" ve Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti kuruldu¹³⁴. Bu ikili örgütlenmeden beklenen, sıbyan mekteplerinin ıslah edilmesi ve rüştiye mekteplerinin sayısının artırılmasıydı.

Islahat Fermanı (1856) Osmanlı Devleti'ne gayri müslimlerin eğitim hakkına yönelik yükümlülük de getirmişti. Gayri müslim çocuklara askeri ve mülki okullarda okuma ve onlar için ait özel okullar açma hakkı verilmiştir¹³⁵. Islahat fermanın ilanından sonra gayri müslimlere eğitim alanında verilen

---

¹³⁰ Akyüz, Yahya, **Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1988'e)**. Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yay., Ankara, 1989, s.163, 168.

¹³¹ İrbeç, **a.g.m.**, s.128.

¹³² Berkes, **a.g.e.**, s.176.

¹³³ Çadircı, **a.g.e.**, s.284, 285.

¹³⁴ Kodaman, **a.g.e.**, s.36.

¹³⁵ Başaran, İbrahim, Ethem, **Türkiye Eğitim Sistemi**, Gül Yay., Ankara, 1993, s.13.

ayrıcalıkların sürekli genişletilmesi yeni düzenlemelerin yapılmasına neden olmuştur. Bu bağlamda “Maarif-i Umumiye Heyeti” kurularak, 1 Eylül 1869 tarihli Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi ile eğitim yapısı yeniden örgütlenmiştir. Bu yönetmeliğin en belirgin özelliği Osmanlı eğitim sistemine örgütlenme ve müfredat açısından “Batılılaşma” anlayışını getirmiş olmasıdır. İlkokuldan, üniversiteye kadar bir okullar hiyerarşisi düzenlenmiş, her aşama için ayrı ayrı akılcı müfredatlar hazırlanmış ve sonrasında gerçekleştirilen revizyonlara karşın bu anlayışa uyulmaya çalışılmıştır¹³⁶.

1869 nizamnâmesiyle oluşturulan taşradaki maarif teşkilatı, her vilâyette bir maarif müdürü, maarif meclisi ve maarif müfettişleri bulunmasını öngörmüştür¹³⁷. Ayrıca bu nizamnâmede kız ve erkek çocuklara ilköğretimin zorunlu hale getirilmesi yer almıştır.

Alınan bu kararlar çerçevesinde, önceleri sıbyan mekteplerinin bir üst sınıfı gibi düşünülerek açılan rüştiyeler , daha sonra orta öğretiminin en alt basamağı haline getirilmiş¹³⁸, Anadolu kentlerinde rüştiyelerin açılması ve sayılarının artırılması için çalışmalar başlatılmıştır. Fotoğraf 3’te de Bursa Askeri Rüştiyesi binası ve öğrencileri yer almaktadır.

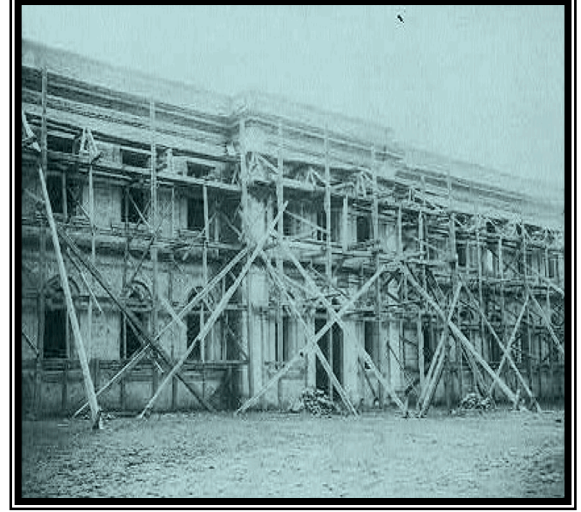
---

¹³⁶ Davison, Roderic, “Westernized Education in Ottoman Turkey”, **Middle East Journal**, C.XV, Sayı 3, 1961, s.297.

¹³⁷ **Düstûr**, C.II, Tertib-i Evvel, 1289, s.205-208. Burada Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesinin tam metni bulunmaktadır.

¹³⁸ Akyüz, **a.g.e.**, s.170.

Fotoğraf 3: (Bursa Askeri Rüştîyesi ve Öğrencileri) ¹³⁹

Bu çalışmalar kapsamında, Bursa'da ilk rüştiye, (ortaokul), Mahkeme Mahallesi'ndeki Mahkeme Hamamı karşısında inşa edilmişti. 1854'te askeri rüştiye olarak inşaatına başlanan okul, 17 Temmuz 1860 tarihinde (bu günkü Kız Lisesi'nin bulunduğu yerde) ulema, tekke şeyhleri ve vilâyet meclisi üyelerinin katılımıyla düzenlenen bir törenle açıldı¹⁴⁰. 1892'de Mekteb-i İdadi-i Mülkî ile birleştirilen rüştiye yeni binasına taşınmış, eski bina Kız Rüştiyesi olmuştur.

Bursa Askeri Rüştiyesi'nde eğitim süresi dört yıldır. Okulda, din ilimlerine giriş, Türkçe, Arapça, Farsça, hesap, tarih, coğrafya, geometri ve Fransızca dersleri okutulmaktaydı. Okuldaki öğrenci sayısına ilişkin ilk bilgiler 1873 yılına aittir. Bu tarihte Bursa Askeri Rüştiyesi'nde 95 öğrenci vardı. Yedi yıl sonra bu sayı 140'a çıkmıştı¹⁴¹. 1886 yılında ise Bursa Askeri Rüştiyesi'nde

¹³⁹ Fotoğraflar, II.Abdülhamid Fotoğraf Albümünden alınmıştır. Fotoğrafta, iki öğrencinin başlarının üst kısmında yer alan çerçeveli yazıda "Padişahım Çok Yaşa" yazmaktadır.

¹⁴⁰ 26 Eylül 1949'da bugünkü Kız Lisesi olmuştur. Baykal, **Bursa ve Anıtları**, s.85, 86.

¹⁴¹ **Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi, 1290 (1873)**, s.114, **1294 (1877)**, s.108, **1297 (1880)**, s.121.

birinci sınıfta 10, ikinci sınıfta 23, üçüncü sınıfta 63 ve dördüncü sınıfta 54 olmak üzere toplam 150 öğrenci öğrenim görmekteydi¹⁴².

Bursa Askeri Rüştîyesi öğrencilerinin sık sık akşamları tiyatroya giderek oyun izlemesi, gerekçe gösterilmeden yasaklanmış (1894), öğrencilerin bunun yerine okulda kalarak ders çalışmaları önerilmişti¹⁴³.

Batılılaşma yönündeki girişimler sonucunda, 1845’de Bursa Askeri İdadisi (lisesi) açıldı. Bu yeni okul önce Hükümet Caddesi’ndeki bir konakta eğitime başlamıştı. Bu yapı, 1855 depreminde büyük zarar gördüğü için, 1893’te yapımı tamamlanan Işıklar’daki (bugünkü Işıklar Askeri Lisesi¹⁴⁴) yeni yerine taşınmıştır. Bursa Askeri İdadisi’nde 1880-1890 yılları sayıları 65-135 arasında değişen öğrenci öğrenim görmekteydi¹⁴⁵.

Bursa askeri idâdisi ve rüştiyesine öğrenciler sınavla kabul edilmekteydi. Bu okullarda oluşturulan komisyonlar, pazar, pazartesi ve cumartesi olmak üzere haftada üç gün akşam saat dörde kadar, kabul edilecek öğrencileri seçme işini yürütüyorlardı. Okula öğrenci kabulü bugün askeri okullarda olduğu gibi sınavla gerçekleştirilmekteydi¹⁴⁶.

İncelenen dönemde Bursa’da lise düzeyinde memur, teknik eleman ve tarım uzmanı yetiştirecek yeni okullar açıldı. Bu bağlamda, 1883’te Mekteb-i İdadi-i Mülki eğitime başladı (Veli Şemseddin Mahallesi’nde, bugünkü Erkek Lisesi). Bir yıl sonra Islahhane (sonradan Hamidiye Sanayi Mektebi, bugünkü Tophane Endüstri Meslek Lisesi) ve 1891’de Hüdâvendigâr Numûne Çiftliği Ziraat Mektebi (Hamitler Köyü’nde) açıldı.

---

¹⁴² **Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi, 1303 (1886)**, s.121. Kaynaklardan okuldaki öğrenci sayısının 1889’da 372, 1900’de 170 ve 1905 yılında 160 olduğu anlaşılmaktadır. 1889 yılından sonra öğrenci sayısında görülen azalmanın nedeni, 13 Haziran 1892 yılında rüştiye mekteplerinin programının gözden geçirilerek öğrenim süresi üç yıla indirilmesidir. Bu tarihten önce rüştiyedeki öğrenci sayısı dört sınıfın toplamını ifade ederken, 1892’den itibaren üç sınıfı göstermeye başlamıştır.

¹⁴³ **Bursa Gazetesi**, No:141, 29 Rabiu’l-Evvel 1311 (10 Ekim 1893), s.3.

¹⁴⁴ Fotoğrafı için Bkz.EK 3, Fotoğraf 7.

¹⁴⁵ **Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi, 1297 (1880), 1303 (1886), 1306 (1889)**’den alınmıştır.

¹⁴⁶ **Bursa Gazetesi**, No:102, 7 Şevval 1310 (24 Nisan 1893), s.3.

Sayıları giderek artan bu okullar için öğretmen de yetiştirmek gerekiyordu. Dârü'l-muallimîn (bugünkü Çelebi Mehmet Lisesi), 1884 yılında erkek öğretmen okulu olarak eğitime başladı.

Bursa kentinde 1862 yılından sonra sıbyan mektepleri yerine “usûl-ı cedîd” (yeni usulde) eğitim yapan “iptidâ-i mektepler” (ilk okullar) açılmaya başlanmıştır¹⁴⁷. Ancak yeni usul ilkokulların Bursa’da yaygınlaştırılmadığı görülmektedir. 1886 yılında kentte Cami-i Kebir (Ulu Câmî), Manastır ve Reyhan Paşa gibi kent merkezine yakın mahallelerde açılan iptidai mekteplerinde toplam 236 öğrenci bulunurken, din eğitimini sürdüren toplam 80 kız ve erkek sıbyan mektebinde, 2350 öğrenci eğitim görmekteydi¹⁴⁸. Bu durum kentteki toplumsal yapının modernleşme olgusu ile ne kadar örtüşüğünün sorgulanması gerektiğini düşündürmektedir.

Bursa’daki bu gelişmeler İstanbul’daki yöneticiler kadar, taşranın da eğitimin önemini anladığı ve geliştirmeye çalıştığını göstermektedir¹⁴⁹. Ancak eğitim faaliyetlerinin geliştirilmesi ve yürütülmesinde mali kaynak yetersizliği temel sorun olarak görünmektedir. 1907 yılında Bursa Valisi Mehmet Tevfik Bey İstanbul’a yazdığı bir resmi yazıda, Hüdâvendigâr Vilâyeti’nin merkezi olan Bursa’nın ticaret açısından sahip olduğu öneme ve nüfusunun yoğunluğuna karşın, okul sayısının yetersiz ve var olan okulların da harap durumda olduğunu belirtmekteydi. Sürdürülen eğitimin niteliğine de vurgu yapan vali, bilgili ve işinde ehil öğretmenler çalıştırılmaması nedeniyle kaliteli eğitim verilemediğini eklemekteydi. Mehmed Tevfik Bey yazısında kentte özellikle yeni ibtidâi (ilkokul) okullarının açılabilmesi için gerekli mali kaynağı sağlamak üzere, zebhiye resminin (hayvan kesim vergisi) tahsis edilmesini talep etmekteydi¹⁵⁰.

¹⁴⁷ Tekeli, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Eğitim Sistemindeki Değişimler”, s.468.

¹⁴⁸ Sıbyan mektepleri, Oruç Bey, Zindan Kapı, Muradiye, Alâadin, Altıparmak, Veled-i Saray, Hamza Bey, Başçı İbrahim, Timurtaş, Molla Hüsam, Mecnun Dede, Daye Hatun, Kiremidçi, Şerafeddin, Emir Sultan, Meydancık, Nalbantoğlu, Molla Arap, Şeker Hoca ve Mecidiye gibi mahallelerde bulunmaktadır. **Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi, 1303 (1886)**, s.137.

¹⁴⁹ **Nilüfer Dergisi**, İkinci Sene No:9, 1 Receb 1305 (14 Mart 1888), s.1-3. Burada İstanbul’dan eğitim ve maarifin geliştirilmesinin önemini anlatan bir yazı yer almaktadır.

¹⁵⁰ **BOA, Yıldız Mütenevvia Evrakı**, Dosya No:297, Gömlek No: 83, 18 Rabi’u-l Evvel, 1325 (1 Mayıs 1907).

Bursa kenti 19. yüzyıl sonlarında kapasiteleri kent ve çevre nüfusu için yeterli olmasa da modern eğitim kurumlarına büyük ölçüde kavuşmuş görünmektedir. Ancak, okullarda verilen eğitim düzeyinin yükseltilmesi için gerekli mali kaynakların sağlanması önemli bir sorun olarak ortaya çıkmıştır. Ayrıca bu modern eğitim kurumlarının yanı sıra, aynı dönemde kentteki otuz dokuz medresede klasik eğitime devam edilmekteydi. Bu açıdan eğitim alanında, ikili bir yapı varlığını sürdürmekteydi. Modern okullarda, tek tek öğrencilerin eğitilmesi amaçlanırken, eski usül okullarda sadece dini bilimler toplu halde kavratılmaya çalışılıyordu. Modernleşme sürecinde Osmanlı toplumsal organizasyonunun hemen her alanında olduğu gibi modern ile geleneksel birbirine zıt, ama aynı zamanda bir arada bulunuyordu. Ayrıca halkın genel görüşü okuma-yazma bilmenin, hesap yapmanın, memurların, ulemânın ve ticaretle uğraşanların taşıması gereken bir özellik olduğu yönündeydi. Okur-yazarlık konusunda sağlıklı istatistiksel veriler bulunmamakla birlikte, bahsedilen bu genel tutum halk ve özellikle kadınlar arasında okuma yazma bilenlerin sayısının oldukça az olduğuna vurgu yapmaktadır¹⁵¹. Buna karşın kentteki gayri müslim nüfus ile eğitim aldıkları okul sayısı karşılaştırıldığında, okur yazarlık oranının çok daha yüksek olduğu anlaşılmaktadır.

2.2.1. Azınlık ve yabancı okulları

1 Eylül 1869 tarihli “Maarif-i Umumiye Nizamnâmesi”nden önce gayri müslimlerin ruhani reislerinin denetimdeki cemaat okulları ile yabancı hükümetlere bağlı yabancı misyoner okulları bulunmaktaydı. Gayri müslim cemaat okulları önceleri dini nitelikte eğitimin yapıldığı vakıf okulları niteliği gösterirken daha sonra milli nitelikler kazanmaya başladı. Gayri müslimlerin azınlık okullarının kökenleri Fatih Sultan Mehmed’in Rum patrikhânesine

---

¹⁵¹ Clarke, a.g.m., s.511.

tanıdığı imtiyazlara dayanmaktaydı. Daha sonraları tüm Hristiyan ve Musevi topluluklara eğitim ayrıcalıkları yaygınlaştırılmıştı¹⁵².

Islahat Fermanı'nda eğitime özel bir yer ayrılarak, kent kasaba ve köylerde, mektep, hastane ve mezarlık gibi yapıların inşası ya da onarımı gerektiğinde cemaat reislerinin İstanbul'a başvurmaları halinde, bu faaliyetlerin sorunsuz gerçekleştirilebileceği taahhüt edilmekte, azınlıkların haklarının korunacağı belirtilmekteydi¹⁵³.

1869 düzenlemesi sonucu, Osmanlı ülkesindeki okullar yapımı ve idaresi devlete ait umumi okullar ile denetimi devlete yapım ve idaresi kişi ya da cemaatlara ait özel okullar olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Beş yüz haneyi geçen her kasaba ve kentte, yaşayanların hepsi Müslüman ise sadece Müslüman, Hristiyan ise sadece Hristiyan rüştiyesi açılacaktı. Müslüman, Hristiyan ya da Museviler karışık halde yaşıyorsa, okul açabilmeleri için en az yüz hane olmaları gerekiyordu. İdadi ve sultani düzeyindeki okullarda ise Müslümanlarla gayri müslim azınlıkların birlikte eğitim yapması öngörülüyordu¹⁵⁴.

Maarif Nizamnâmesi'nin 129.maddesinde özel öğretim kurumları tanımlanarak, yabancıların da özel okul açmalarına izin verilmişti. Müslümanların ya da azınlık ve yabancıların açacakları özel okulların belirli koşulları sağlamaları beklenmekteydi. Özel okullarda öğretmenlik yapacak kişilerin öncelikle Maarif Nezareti'nden onaylanmış belgelerinin olması, okullarda genel ahlaka ve siyasete aykırı derslerin okutulmaması, okutulacak ders kitaplarının Maarif Nezareti'nce görülmüş ve onaylanmış olması gerekmektedir¹⁵⁵. Ayrıca özel okulların açılabilmesi için İstanbul'daki Maarif

---

¹⁵² Vahapoğlu, Hidayet, **Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları (Yönetimleri Açısından)**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara, 1990, s.57, 58.

¹⁵³ Koçak, Cemil, "Tanzimat'tan Sonra Özel ve Yabancı Okullar", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C.II, İstanbul, 1985, s.485.

¹⁵⁴ 1 Eylül 1869 tarihli Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi, **Düstûr**, C.II, Tertib-i Evvel, 1289, 3, 18, 33 ve 42. maddeler.

¹⁵⁵ Haydaroğlu, İlknur, Polat, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar**, Ocak Yay., Ankara, 1993, s.22-31.

Nezaretî dışında, okulun açılacağı vilâyetin valiliğinden de ruhsat alınması koşulu getirilmişti¹⁵⁶.

Bu yeni kararlar çerçevesinde 1899 yılına gelindiğinde, Bursa’da 5 Rum (800 öğrenci), 2 Ermeni (1200 öğrenci) ve 1 Yahudi okulu (250 öğrenci) bulunmaktaydı. Okullar bu grupların yaşadığı mahallelerde açılmışlardı.

Örneğin, Ermeni Mektebi, Ermeniler’in yaşadığı Setbaşı Mahallesi’nde yer almaktaydı. Bu okulda Osmanlıca da zorunlu olarak öğretilmekte, bu dersin sınavı her yıl Haziran ayı içinde yapılmaktaydı¹⁵⁷.

Kentteki Amerikan Okulu, zaman zaman kent yararına faaliyetlerde bulunuyordu. 16 Nisan 1896 Cuma akşamı Amerikan Kız Okulu’nda geliri Bursa “fukarâ ve biçâregânı” için olmak üzere, oyun ve eğlenceler düzenlenmiş bu faaliyet kent yöneticileri tarafından çok beğenilmiş ve takdir toplamıştı¹⁵⁸.

Molla Arap Mahallesi’nde bulunan Protestan Eytam Mektebi, Çocuklar Bağçesi olarak da anılıyordu¹⁵⁹.

Tablo 6: 1902 Yılında Bursa’da Gayrı Müslim Ve Yabancılara Ait Okullar ve Öğrenci Sayıları

OKUL ADI	TÜRÜ	ERKEK ÖĞRENCİ SAYISI	KIZ ÖĞRENCİ SAYISI	YAPILIŞ TARİHİ	RUHSAT TARİHİ
Rum Mektebi	Lise	74	-	1871	1892
Rum Mektebi	Ortaokul	70	61	1829	1892
Rum Mektebi	Ortaokul	-	218	1876	1892
Rum Mektebi	Lise	100	-	-	1894
Rum Mektebi	Ortaokul	-	47	-	1894
Rum Mektebi	Ortaokul	100	-	1847	1892
Rum Mektebi	Ortaokul	175	-	1838	1894
Rum Mektebi	Ortaokul	105	-	1838	1894

¹⁵⁶ Bu konuda etkin bir teftiş sisteminin mevcut olmadığı anlaşılmaktadır.

¹⁵⁷ **Bursa Gazetesi**, No:126, 4 Zilhicce 1310 (19 Haziran 1893), s.4.

¹⁵⁸ **Bursa Gazetesi**, No:119, 14 Şevval 1310 (1 Mayıs 1893), s.5.

¹⁵⁹ **Bursa Gazetesi**, No:129, 3 Muharrem 1311 (17 Temmuz 1893), s.5.

Ermeni Mektebi	Ortaokul	260	-	1822	1894
Ermeni Mektebi	Ortaokul	-	160	1822	1894
Amerikan Mektebi	Ortaokul	-	123	1878	1891
Amerikan Mektebi	Ortaokul	62	-	1878	1891
Fransız Mektebi	İlkokul	54	18	1892	1892
Sıbyan Bahçesi (Protestan)	İlkokul	51	27	1887	1892

Kaynak: Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi (1320) 1902.

Tablo 6’da belirtilen Bursa’daki yabancı okulları, gayrı müslim azınlıkların Batı kültürünü öğrenmelerini sağlarken, aynı zamanda bu grupların Osmanlı düzenine yabancılaşmasına neden oluyordu. Örneğin, Hoca Alizâde Mahallesi’nde bulunan Fransız Okulu’na Rum, Ermeni ve Katolik-Ermeni öğrenciler devam etmekteydi. Okulda, öğrencilere özel üniforma ve şapka giydiriliyor, bando çalışmaları düzenleniyor, haftanın bazı günleri bayrak töreni yaptırılıyordu. Ancak öğrencilerin kılık kıyafeti ve düzenlenen törenler kent yöneticilerinin dikkatini çekmiş ve durum hâriciye nezâretine bildirilmişti. Bakanlıktan gönderilen yazıda, İstanbul’daki okullarda da böyle uygulamaların olduğu ve endişe edilmemesi gerektiği belirtilmiş ve okul faaliyetine devam etmişti (1897)¹⁶⁰. Fransız Okulu ders programı ve genel uygulamalar açısından modern bir eğitim kurumu niteliği taşımaktaydı. Ancak yabancı okullar, gayrı müslim öğelerin yüzünü Batı’ya çevirmesine ve azınlıkların kendilerine ait etnik-ulusal kimliklerini Avrupalı devletlerin kullanmalarına neden oluyor, onların Osmanlı toplumunun bir parçası oldukları bilincini ortadan kaldırıyor. Kilise-okul ortaklığıyla yürütülen yabancı ve azınlık okullarında, açıkça din propagandası yapılarak, bu grupları Müslüman toplumdaki özelliklerinden ayıran özelliklerin altı çiziliyordu.

2.2.2.Bursa Harir Dârü’t-talimi

1881 yılında Osmanlı genelinde Duyûn-ı Umûmiye İdaresi kurulmuş ve ardından Bursa’da da örgütlenmişti. Bu yapılanma Bursa ekonomisinin can

¹⁶⁰ BOA, Sadâret Mühimme Kalemî Evrâkı, Dosya No:655, Gömlek No:29, 11 Recep 1314 (16 Aralık 1896).

damarı olan ipek üretiminin geleceği bakımından çok önemli bir aşamayı simgelemektedir. Duyûn-ı Umûmiye İdaresi gelirlerini artırmak için kentte ipek böceği üretimi çalışmalarına başladı. Bu bağlamda ipekböceği tohumu üretilmesi ve Bursa’da bir Harir Darü’t-talimi açılması kararlaştırıldı¹⁶¹.

Fotoğraf 4: İpekçilik Senti’nde Açılan Harir Darü’t-talimi (1894)

Fotoğraf Yılmaz Akkılıç Arşivi’nden sağlanmıştır.

Duyûn-u Umûmiye’nin etkisi ve müdahalesiyle hükümet tarafından 1883’te Fransa’daki Montpellier Ziraat Okulu’na eğitim için gönderilen Kevork Torkomyan böcekçilik enstitüsünü kurmakla görevlendirildi¹⁶². Torkomyan Efendi 1888 yılında Bursa’ya geldi. İlk böcekçilik eğitimi faaliyetlerini Şhreküstü Mahallesi’nde 2 Nisan 1888 tarihinde Ahmed Gazzaz Efendi’den kiralanan binada gerçekleştirdi¹⁶³. Bu okulda böcek besleyenlere gereken bilgilerin verilmesinin yanı sıra tohum çıkaranlara fenni yöntemle nasıl tohum çıkartacakları öğretiliyordu¹⁶⁴.

¹⁶¹ Yetmen, Tahir, “İpekböcekçiliği”, **Uludağ**, C.II, Sayı 20, Bursa, 1939, s.53.

¹⁶² Quataert, “The Silk Industry of Bursa, 1880-1914”, s.290.

¹⁶³ “İpekböcekçiliği”, **Bursa Ansiklopedisi**, haz.Yılmaz Akkılıç, C.III, Bursa, 2002, s.932.

¹⁶⁴ Dalsar, **a.g.e.**, s.429.

Bursa'dan çok sayıda gencin Pasteur yöntemiyle ipekböceği tohumu yetiştirmeyi öğrenme konusundaki yoğun ilgisi sonucunda, Duyûn-u Umûmiye yetkilileri kentte yeni ve daha geniş bir ipekböcekçiliği okulu açılmasına karar vermiş, aynı zamanda Duyûn-u Umûmiye Ziraat Şubesi Fen Müsteşarı da olan yine aynı kişi Torkomyan Efendi bu amaçla görevlendirilmişti(1893) ¹⁶⁵.

Aradan bir yıl geçtikten sonra okul, 1894'te İpekçilik Caddesi'nin bitimindeki binasına 20 öğrenci ile faaliyetine başlamıştı. Kevork Torkomyan'a öğretim görevinde yine bir Osmanlı Ermenisi olan Yervant Beyazyan yardım etmekteydi. 1905 yılına kadar Harir Darü't-talimi'nde toplam 1234 kişi eğitim gördü. Mezunların içinde Hüdâvendigâr Vilâyeti dışından gelerek, böcekçilik konusunda eğitim görenler de vardı. Bu tarihte okulda 150 öğrenci bulunuyordu¹⁶⁶. Kevork Torkomyan, 1918 yılına kadar görevine devam ederek 2032 civarında öğrenci yetiştirdi¹⁶⁷.

Harir Dârü't-talimi pebrine hastalığının ortadan kaldırılması ve ipek böcekçiliğinin geliştirilmesine katkıda bulunmuştur¹⁶⁸. Ancak, okulun dolaylı olarak ipek öşrü vergisini Osmanlı Devleti'nin borçlarına karşılık el koyan Duyûn-u Umûmiye'nin çıkarlarına da hizmet etmiştir.

2.3.Gurebâ (Garipler) Hastanesi

Ahmed Vefik Paşa Bursa'daki ilk görevi sırasında, 1864 yılında Damad Efendi Konağı'nı satın alıp Gurebâ Hastanesini yaptırmak istemiş, ancak İstanbul'a geri çağırılınca bu iş onun ikinci Bursa valiliği dönemine kalmıştır. Ahmed Vefik Paşa, daha sonra 1879 yılında 60 yataklı olarak hastaneyi yaptırabilmiştir (1879)¹⁶⁹.

Bu sağlık kurumunun verdiği hizmetin etkinliğini devam ettirmek amacıyla bir vakıf kuruldu. Ayrıca İstanbul ile yaptığı yazışmalar sonucu, 1871

¹⁶⁵ **Bursa Gazetesi**, No:120, 21 Şevval 1310 (8 Mayıs 1893), s.4.

¹⁶⁶ **Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi, 1323 (1905)**, s.342.

¹⁶⁷ Dalsar, **a.g.e.**, s.429.

¹⁶⁸ Laurent, "Bir Tiyatro Amatörü: Ahmed Vefik Paşa....."s.81.

¹⁶⁹ Baykal, **Bursa ve Anıtları**, s.71.

(1288) yılında İnegöl'ün Çitli Köyü'nde bulunan suyun (kaynak suyu), kullanım hakkının kiralanmasından elde edilen yıllık 10.000 kuruşun hastaneye tahsisi sağlandı (1871)¹⁷⁰.

Ayrıca, tiyatrodan sahnelenen oyunlarından sağlanan gelirler de hastaneye tahsis edilmişti. Ahmed Vefik Paşa döneminde başlanan bu uygulamanın ondan sonra da devam ettiği anlaşılmaktadır. Örneğin, 8 Şevval 1310 Salı günü Osmanlı Dram Kumpanyası tarafından sahnelenen oyun sonucunda elde edilen 40 liralık hasılat, hastaneye ayrılmıştı¹⁷¹.

Gurebâ hastanesi, Hisar'ın batı ucunda kente hakim bir yükseklikte inşa edilmişti. Bu yer seçimi bir bakıma, Osmanlı kentleşme geleneğinin bir sonucuydu. Muradiye, Yeşil, Yıldırım gibi kente yeni mahalle ve birimlerin katılımını sağlayan külliye her, kente hakim tepelerde kurulmuştu. Hastane de aynı şekilde, Hisar'da, kente dışarıdan gelen kişilerin ilk göreceği yapılardan biri olacak şekilde inşa edilmişti. Hastaneler, bulaşıcı hastalık tehlikesi nedeniyle genellikle Avrupa'da kent dışında inşa edilirken, Bursa'daki bu yeni sağlık kurumu kentin içinde ancak göreceli olarak daha havadar bir yerde konumlandırılmıştı. Bu yerin tercihinde halk için ulaşım kaygısı da düşünülmüş olmalıydı.

1893 yılına kadar hastanenin mali işlerini hastane müdürü yürütmüştür. Ancak hastane müdürü İzzet Efendi'nin işini hafife aldığı ve görevinin önemini farkına varamadığı neden gösterilerek 1893 yılında, hastaneye bir sandık emini atanarak mali sorumluluk bu memura devredilmiştir. Zaten mali

---

¹⁷⁰ **BOA, Yıldız Esas Evrâkı**, Dosya No:9, Gömlek No:19, 5 Zilhicce 1304 (28 Ağustos 1887). Belgede ayrıca, Ahmed Vefik Paşa'nın valiliğinden sonraki dönemde, 1887 yılında Çitli Suyun'dan hastaneye teslim edilecek meblağın temininde sorun yaşandığı belirtilmektedir. Belgenin devamında Ahmed Vefik Paşa'nın İstanbul'da Rumeli Hisar'ı yakınlarında bulunan evini 8-10 kişilik bir hastane haline getirmek için devletten izin istemektedir. Bu anlamda Paşa hastane yapma ve işletme konusunda oldukça istekli görünmektedir.

¹⁷¹ **Bursa Gazetesi**, No:119, 14 Şevval 1310 (1 Mayıs 1893), s.4.

merkeziyetçiliğin gerçekleştirilmeye çalışıldığı bir dönemde, hastanenin daha önceki yönetiminin uzun süre devam etmesi mümkün görünmemektedir¹⁷².

1895 yılında Bursa'ya gelen ve kendisi de bir doktor olan Şerafettin Mağmumi, hastaneye demir bir kapıdan girildiğini, sağ tarafta kiler ve mutfakla yeni gelen hastaların bir gece yatmalarına ayrılan karantina koğuşunun bulunduğunu anlatır. Solda hekimler odası ve eczane yer almaktadır. Bütün bunlar ayrı binalar halindedir¹⁷³. Mağmumi, dökme karyolalar, pamuk şilteler, duvara asılan fenerler ve diğer araç gereçlerin noksansız ve kaliteli olarak sağlandığını belirtir. Ayrıca hastanenin idari işlerinde ve sağlık hekimlik hizmetlerinde beklenen özenin mevcut olmadığını anlatmaktadır. Özellikle, hastaların başucunda bulunması gereken hasta kartlarının tutulmaması ve yaraların kokmasını engelleyen yeni yöntemlerle temizlenmemesinin önemli eksiklikler olduğunu vurgulamaktadır¹⁷⁴.

Tıp bilgisine sahip bir doktorun gözünden Gurebâ Hastanesi'nde tedavi teknik ve yöntemleri açısından önemli eksikler olduğu aktarılmakla birlikte, hastanenin yürüttüğü sağlık hizmetlerinin, kent sakinleri tarafından büyük bir memnuniyetle karşılandığı gazete haberlerinden anlaşılabilir. Örneğin 1893 tarihinde Bursa Vilâyet Matbaası'nda görev yapan Kadri adlı kişinin eşi daha önce Bilecik'te memuriyet görevi sırasında hastalanmış, çift çok sayıda doktora gitmelerine karşın hastalığa çare bulunamamış ve kadının hayatından ümit kesilmişti. Son olarak Gurebâ hastanesine getirilen kadın burada Doktor Mümtaz Bey tarafından tedavi edilerek sağlığına kavuşmuştu¹⁷⁵. Hastaneyle ilgili bu ve benzeri gazete haberlerine, sözlü kültürün etkin olduğu Osmanlı toplumunda bazı olayların insanlar arasında abartılarak adeta efsaneye dönüşebilmesi ihtimaline karşı temkinle yaklaşılması gerekirse de, 19. yüzyıl sonlarında bir Osmanlı kentinde sağlık hizmetlerini yerine getirecek, gerçek

---

¹⁷² **Bursa Gazetesi**, No:116, 16 Ramazan 1310 (3 Nisan 1893), s.2.

¹⁷³ Mağmumi, **a.g.e.**, s.37.

¹⁷⁴ Mağmumi, **a.g.e.**, s.38.

¹⁷⁵ **Bursa Gazetesi**, No:103, 14 Cemaziye'l-Ahir 1310 (3 Ocak 1893), s.3.

anlamıyla bir hastanenin bulunması, kent sakinleri açısından memnuniyet vericiydi.

Bursa örneğinden de anlaşılacağı gibi, 19. yüzyıl ortalarında Osmanlı yönetim sağlık hizmetlerini devletin yükümlülüğü olarak görmemektedir. Bu sosyal görev, halen devlet ve hayır yapmak isteyen varlıklı kişilerin çabalarıyla gerçekleştirilmektedir.

2.4.Bursa Kent Mekanına Eklenen Modern Yapılar (Postane, Bankalar, Tiyatro ve Oteller)

19. yüzyılın ikinci yarısında, gelişen ticaret hacmi ile kredi gereksinimi kentsel iktisadi yapıyı etkiledi. Depolama-konaklama gereksinimleri ve devam eden uzun savaşlar, ulaşım, haberleşme ve finans alanlarında yeni bir örgütlenme biçimini zorunlu hale getirmişti. Bu zorunluluk sonucunda, bankaların, demiryollarının ve telgrafın aynı dönemde kullanılmaya başlandığı görülmektedir.

Osmanlı Devleti'ni telgrafla ilk olarak Amerikalılar tanıştırmıştı. 1839'da Amerikalı Mr.Chamberlain'in ve sonra bir coğrafyacı olan Profesör J.Lawrence'in telgraf konusundaki girişimleri başarısız olmuştu¹⁷⁶. Ardından Robert Kolej'in müdürü Cyrus Hamlin ve İstanbul Amerikan elçiliği sekreteri J.P.Brown Smith'in girişimleriyle, padişah ve üst düzey yöneticiler telgrafın yararlılığı konusunda bilgilendirildiler¹⁷⁷. Sultan Abdülmecid İstanbul-Edirne telgraf hattının yapımı konusunda ferman çıkardıysa da, bu hat ancak Avrupa ülkelerinden mali kaynak sağlanarak yedi yıl sonra açılabilirdi.

Kırım Savaşı sırasında Osmanlı, İngiliz ve Fransız askeri birliklerinin koordinasyonu için gerekli haberleşme sisteminin eksikliği ortaya çıkmıştı. İlk telgraf hattı, daha önce Sultan Abdülmecid'in düşündüğü gibi İstanbul-Edirne arasında değil, Kırım Savaşı nedeniyle, Karadeniz'de, Kırım'ı Bulgaristan

---

¹⁷⁶ Shahvar, Soli, "Concession Hunting in the Age of Reform:British Companies and the Search for Government Guarantees; Telegraph Concession Through Ottoman Territories, 1855-58", **Middle Eastern Studies**, C.XXXVIII, Sayı 4, 2002, s.169.

¹⁷⁷ Hamlin, Cyrus, **Among the Turks**, Newyork, 1878, s.184, 185.

kıyılarındaki Varna ile birleştiren deniz telgraf hattı kuruldu (1853). Kısa süre sonra da İngilizler, o zamanlar dünyanın en uzun denizaltı telgraf hattı olarak 340 millik kabloyu Varna'dan İstanbul'a döşediler(1854)¹⁷⁸.

Sultan Abdülaziz (1861-1876) ve özellikle Sultan Abdülhamid'in (1876-1909) saltanatı süresince Osmanlı telgraf şebekesi gelişmeye devam etti. Telgraf hatları Hicaz ve Yemen'den, Ege ve Akdeniz'deki adalara kadar yaygınlaştırıldı. Bu arada Mors işaretleri Osmanlıca'ya uyarlanmış Avrupa'dan en gelişmiş telgraf makineleri getirilmiş, telgrafçılık öğrenimi için Fransa'ya öğrenciler gönderilmiş, kurslar açılmıştır. Telgraf özellikle, Sultan Abdülhamid döneminde, rejime sadakatle hizmet eden en önemli araçlardan biri olmuştur¹⁷⁹.

1863 yılında Bursa kentine telgraf hattı çekilmesi konusu gündeme geldikten sonra yapılan çalışmalar sonucunda¹⁸⁰, 1870 yılından itibaren kentte telgraf kullanılmaya başlanmıştır¹⁸¹. Kentte postahâne-telgrafhâne Ahmed Vefik Paşa'nın ikinci Bursa valiliği sırasında 1879 tarihinden sonra inşa edilmiştir. İçinde telgraf ünitesinin de bulunduğu ilk postane binası, Ahmed Vefik Paşa Tiyatrosunun yanında yer almakta ve daha çok Osmanlı nitelikleri taşımaktaydı¹⁸².

Bursa postahânesinde 1893 yılında yapılan düzenlemelerle mektup ve telgrafların sahiplerine daha kısa sürede ulaşması sağlanmıştır. Daha önce geceleri telgrafhanede kavâs (emir çavuşu), mübâşir, muhafaza memuru ve muvazzi' (dağıtıcı) bulunmazken, bu düzenleme sonrasında postahânedeki her gece 2 kavâs ve 1 muvazzi' bulundurulmaya başlanmıştır¹⁸³.

---

¹⁷⁸ Davison, Roderic, **Osmanlı-Türk Tarihi (1774-1923)**, çev.Mehmet Moralı, Alkım Yay., İstanbul, 2004, s.195; Adams, J.M., "Development of the Anglo-Indian Telegraph", **Engineering Science and Education Journal**, Ağustos 1997, s.141.

¹⁷⁹ Berkes, a.g.e., s.334

¹⁸⁰ **BOA, Sadâret Mühimme Kalemi Evrâkı**, Dosya No:264, Gömlek No:53, 07 Zilhicce 1279 (26 Mayıs 1863), Telgraf örneği için Bkz.EK 5, Belge 2.

¹⁸¹ **Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi 1287 (1870)**, s.132. Salnamede, 1870 yılında Hüdâvendigâr Vilâyeti'nden Suriye'ye 20 kelimelik bir telgraf çekmenin ücreti 40 kuruş olarak belirtilmiştir.

¹⁸² Laurent, "Bir Tiyatro Amatörü: Ahmed Vefik Paşa.....", s.96.

¹⁸³ **Bursa Gazetesi**, No:127, 16 Zilhicce 1310 (1 Temmuz 1893), s.4.

Telgraf geleneksel karakterli Osmanlı toplumsal yapısında iletişim olanaklarını geliştirdiğinden değişim için önemlidir. Bu yüzden, zihinsel ve kültürel dönüşümleri sağlayacak araçlardan biri olarak değerlendirilebilir. Çünkü, Osmanlı'da dünya ve zaman kavramını, insanların kendilerine dair düşünceleri ve toplumsal ilişkilerin bütünü belirlemekteydi. Geleneksel Osmanlı toplumunda yaşayan insanların haber-bilgi alma ve uzakta olup bitenleri anlayabilme olanakları oldukça sınırlıydı. İnsanlar arası iletişimi sağlayacak kanallar genellikle, işleri gereği dolaşan tüccarlar ile , gezginler ve askerler olmaktaydı¹⁸⁴. Bu özellik haber ve iletişim ortamında doğal olarak erkekleri egemen kılıyordu. Kadınların iletişim araçları çok daha sınırlıydı. Anca yine de telgraf başlangıçta toplumsal yapıyı etkileyecek bir işleve sahip olamadı.

Bu açıdan Osmanlı Devleti'nde telgraf, devletin resmi ve bürokratik işlerinin yürütülmesinde bir araç olarak kullanılmış, halk arasında kullanımının yaygınlaştırılması uzun zaman almıştır.

Modernleşme sürecinde bilginin imparatorluk içinde dolaşımını sağlayan bir başka önemli araç, vilâyetlerde kurulan yerel matbaalar olmuştur. Bu matbaalarda basılan yayınlar ve çıkartılmaya başlanan yerel gazeteler, bilgi ve haberlerin daha geniş bir topluluğa ulaştırılmasını sağlamıştır.

Matbaa 18. yüzyılda İstanbul'da kullanılmaya başlanmasına karşın Müslümanlar arasında yaygınlaştırılmamıştır. Vilâyetlerin oluşturulması sürecinde her vilâyette bir matbaa kurulması düşünölmüştü. Valilik bünyesi içinde açılmaya başlanan matbaalarda, öncelikle kırtasiye işlerine ağırlık verilmiş, bunun yanı sıra salnâmeler (yıllıklar), takvimler, kitaplar ve resmi vilâyet gazeteleri de basılmıştır¹⁸⁵. Bursa'da ilk olarak Vilâyet Matbaası (resmi) Süreyya Paşa'nın valiliği sırasında 1283 (1868) yılında açılmıştır¹⁸⁶. Bu resmi

---

¹⁸⁴ Faroğhi, Suraiya, **Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam**, çev.Elif Kılıç, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1997, s.69.

¹⁸⁵ Varlık, Bülent, "Yerel Basının Öncüsü: Vilâyet Gazeteleri", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C.I, İstanbul, 1985, s.99.

¹⁸⁶ Abdölkadir, a.g.e., s.300.

matbaa dışında kentte, Ferâizcizâde Mehmet Şakir tarafından işletilen (1874) Ferâizcizâde Matbaası (Alaca Mescit Mahallesi) ve Murat Emri tarafından 1889'da Geyve Hanı içinde açılan Emri matbaası olarak iki özel matbaa daha bulunmaktaydı¹⁸⁷.

Dünya ekonomisine eklemlenen Bursa kentinde finansal ihtiyaçları karşılayabilmek için bankalar da değişen mekandaki yerini almıştı. Ziraat Bankası şubesi¹⁸⁸ Duyûn-u Umûmiye'nin kentteki temsilciliği İpek Hanı'nda bulunuyordu¹⁸⁹. Bu konumlanma kent merkezindeki hanların değişen işlevlerini göstermesi açısından önemliydi. Hanlar, içinde tüccarların konakladığı malların dağıtımının ve satışının yapıldığı mekanlarken, artık içinde ofislerin bulunduğu, ithal malların satıldığı işyerleri durumuna gelmişlerdi. Örneğin İpek Hanı'nın, 26 Numaralı dükkanında Mois Efendi, her çeşit saat, bilezik, yüzük gibi malları (veresiye olarak da) satarken, Rusya'dan özel olarak getirdiği çayları da müşterilerin beğenisine sunmaktaydı¹⁹⁰. Yine saatçi ve yaldızcı Mehmet, halis Amerikan singer dikiş makinelerini, Kuyumcular Çarşısı'nın 159 No'lu dükkanda satıyordu. Yine Uzunçarşı'da Reji İdaresi ve askeri depolar bulunmaktaydı¹⁹¹.

Bursa'nın ticaret merkezinde ithal malların satıldığı işyerlerinin, büyük şirketlerin temsilciliklerinin yer alması, aynı zamanda Osmanlı topraklarının pazar haline gelişinin birer simgesi olarak nitelendirilebilir. Kent bir yandan Avrupa'ya ham ipek ihrac ederken diğer taraftan dışarıdan gelen lüks mallara da açık hale gelmekteydi. Kentte yaşayan insanların lüks mallarla tanışması, yüzyıllar boyu devam edecek "tüketim" alışkanlığının başlangıcı olmuştur.

Bursa'da modernleşme süreci öncesinde, hem fiziksel hem de işlevsel olarak yer almayan yapılardan biri de otellerdir. Yolcuların barınma

---

¹⁸⁷ Abdülkadir, **a.g.e.**, s.300.

¹⁸⁸ 1905'te Ziraat Bankası yanı sıra Alman Orient Bankası'nın da bir şubesi İpek Hanı'nda bulunuyordu. Pınar, , "Yüzyılın Başındaki Bursa", s.166.

¹⁸⁹ **Bursa Gazetesi**, No:102, 7 Cemâziye'l-Ahir 1310 (27 Aralık 1892), s.8.

¹⁹⁰ **Bursa Gazetesi**, No:102, 7 Cemâziye'l-Ahir 1310 (27 Aralık 1892), s.9.

¹⁹¹ **Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi 1310 (1893)**, s.313.

gereksinimlerini daha önceleri hanlar ve kervansaraylar karşılamaktadır. Kente gelen yabancı sayısının sürekli artması, onların barınma gereksinimi için yeni mekanlar inşa edilmesini zorunlu hale getirmişti. Tanzimat'ın ilanından sonra dışarıdan gelenlerin Bursa'da kalabileceği misafirhane ve kiralık odaların sayısının artırılması konusunda düzenlemeler yapılmaya başlanmıştı. Önceleri misafirhane ve kiralık odalarda süregelen geleneğin devamı olarak yemek hizmetinin de verilmesi düşünülmüşse de, bunun uygun olmadığı anlaşılmıştı üzerine vazgeçilmişti (1840)¹⁹².

Ancak, Bursa kentinin İstanbul'a yakın ve ulaşım olanaklarının o dönemin koşullarına göre rahat olması, kentteki geceleme süresini kısaltıyordu. Bursa'daki oteller daha çok Çekirge civarında yoğunlaşmıştı. Çekirge'de kentin ünlü kaplıca ve banyolarından faydalanmak olanağı da bulunduğundan yabancılar bu tarafı tercih etmekteydiler. Özellikle Mayıs ve Ekim aylarında, İstanbul ve Pera'nın seçkin aileleri kaplıcalara gelir ve kentte bir süre kalırlardı¹⁹³. Bursa'da 1893'de sekiz olan otel sayısı , 1907 yılında 21'e çıkmıştı. Toplam 345 odalık bir kapasite vardı¹⁹⁴.

Her yıl Mayıs ayında ve sonbaharda Bursa kaplıcaları yoğun ilgi gördüğünden, kaplıcalar çevresindeki otellerde yer bulunamıyor bu nedenle oda fiyatları yükseliyordu¹⁹⁵.

Dönemin Bursa otelleri arasında en ünlüleri, Yahudilik Mahallesi'ndeki Hotel Bellevue (gecelik fiyatı 1905'te 9-12 frank arasındadır)¹⁹⁶, Çekirge'de Ermeniler tarafından işletilen Splendid Oteli, aynı zamanda ipek fabrikası olan Madam Brotte'nin sahibi olduğu Hotel D'Anatolie (gecelik fiyatı 15 franktır, uzun süre kalınırsa fiyatta indirim yapılmaktadır), I.Murad külliyesi

¹⁹² BOA, Meclis-i Vâlâ, Dosya No:1, Gömlek No:8, 21 Muharrem 1256 (25 Mart 1840).

¹⁹³ Kaplıcalar sayesinde kent her yıl 15.000 liralık gelir sağlamaktaydı. Dutemple, a.g.e., s.48.

¹⁹⁴ Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi 1324 (1907), s.281; Abdülkadir, Bursa Tarihi Kılavuzu, Bursa Vilâyet Matbaası, Bursa, 1327, s.8.

¹⁹⁵ Bursa Gazetesi, No:123, 13 Zilkâde 1310 (29 Mayıs 1893), s.2.

¹⁹⁶ Otel Bellevue, kentin önde gelen otellerindendir. Bursa'ya gelen yabancı ülke temsilcileri çoğunlukla burada kalmaktadır. Örneğin, 1893 yılında kente gelen İran sefiri bu otelde ikamet etmiştir. Bursa Gazetesi, No:125, 27 Zilkade 1310 (12 Haziran 1893), s.3.

yakınlarındaki Ada Palas, Şifa Oteli, Atlas Oteli, Demirci Oteli, Özhayat Oteli, yine Çekirge’de Servinaz Hamamı civarındaki Hotel Continental, ve Setbaşı’ndaki Nuriye otelleridir¹⁹⁷. Kentteki otel ve misafir odaları Çekirge ve çevresinde yoğunlaşmıştır¹⁹⁸.

Bursa’da Altıparmak Mahallesi’nde yer alan Tuna Oteli’nin Müdürü Hayri Bey müşteri sayısını artırmak için verdiği reklamda, otelinin özelliklerini şöyle sıralamaktadır: “gerek ecnebiye (yabancı) gerekse Memâlik-i Osmâniye’den gelen misafirlerimizi en iyi şekilde ağırlamaktayız. Bizde yemek ve sâirenin fiyatı daha ucuzdur ve otelimiz kaplıcalara yakındır. Binanın içi ve dışı yeniden tefriş olunmuştur. Alt katımızda bilardo ve oyunlar bulunmaktadır”. Bursa kaplıcalarına gelen kişiler için, kalacakları yerin kaplıcalar bölgesine yakın olmasının tercih edildiği bu ilandan da anlaşılmaktadır¹⁹⁹.

Yine, kent mekanında yerini alan ve bir sosyalleşme alanı olarak ortaya çıkan tiyatro, dünyevi bir yapı ve kurum olarak kent sakinlerine sahnesinde yeni dünyalar ve hayatlar sunmaya başlamıştı. Batılılaşma sürecinde sultanlar ve saray çevresi Batı tiyatrosuna ilgi duymuşlardı. Öyle ki padişahlığı döneminde sansür ve baskıcı yönetimiyle ün kazanmış, Sultan II.Abdülhamid bile tiyatroyu çok severdi.

1839 yılında İstanbul’da dört tiyatro binası bulunuyordu ve bunlardan ikisi yabancı sirk topluluklarının gösterimleri içindi. Gerçek anlamda ilk tiyatro oyunu İbrahim Şinasi Efendi tarafından 1859’da Dolmabahçe Saray Tiyatrosu için yazılan Şair Evlenmesi’ydi²⁰⁰.

Saray ve çevresinin tiyatroya gösterdiği ilgiyi, yabancı ülkelerdeki Osmanlı elçi ve sefirlerinin raporlarında sıklıkla Batı tiyatrosundan söz etmeleri

---

¹⁹⁷ Dostoğlu, Türkün, Neslihan, **Osmanlı Döneminde Bursa, 19.Yüzyıl Ortalarından 20.Yüzyıla Bursa Fotoğrafları**, AKMED Yay., Antalya, 2001, s.316-330, Pınar, İlhan, “Yüzyılın Başındaki Bursa”, **Bursa**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1996, s.166.

¹⁹⁸ **Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi 1310 (1893)**, s.316.

¹⁹⁹ **Bursa Gazetesi**, No:121, 28 Şevval 1310 (15 Mayıs 1893), s.4.

²⁰⁰ And, Metin, **Osmanlı Tiyatrosu**, Dost Kitabevi, Ankara, 1999, s.20.

arttırmıştır. Yurt dışında eğitim almış devlet görevlileri ve Türk elçilerinin yanı sıra gelişmekte olan basın da tiyatronun tanınmasını sağlamıştır²⁰¹. Ayrıca, azınlıklar ve yabancı elçilikler için İstanbul'a gelen tiyatro ve opera topluluklarının yarattığı merak ve heyecan da etkili olmuştur²⁰².

Tiyatroya duyulan bu yoğun ilgi sonucu, Osmanlı Tiyatrosu ilk Türkçe gösterimini 1868 yılında gerçekleştirdi. Tiyatro yöneticilerinden Tomas (Thomas) Fasülyeciyan ile Güllü Agop arasındaki anlaşmazlık bu anlamda Bursa için bir fırsat yarattı. Bu sırada iki tiyatro severin, Bursa Valisi olan Ahmed Vefik Paşa ile Fasülyeciyan'ın yollarının kesişmesi, kentte tiyatro kurma çabalarının başlaması için yeterli oldu. Ahmed Vefik Paşa, Hükümet Konağı Caddesi'nin (bugünkü Ünlü Cadde) karşı tarafında yer alan kahvehanenin bahçesinde (bugünkü Ziraat Bankası'nın bulunduğu yerdir) tiyatro binasını inşa ettirdi (1879). Bu yapının yarısı ahşap, yarısı kargirdi. Beyaz cephesi sıra sıra sütunlarla son buluyordu²⁰³. Binanın sağ ve solunda demirden dış kapıları vardı. Salon yuvarlak olup çevresinde yarı yuvarlak localar yer almaktaydı²⁰⁴. Seyircilerin oturacağı sıralar tahtadan yapılmıştı. Orkestra çukuru beş kişiyi alabilecek genişlikteydi. Aydınlatma kandil ve gazyağı lambalarıyla yapılmaktaydı. Tiyatronun içi Fransız taşra tiyatrolarına benzemekteydi²⁰⁵.

Ahmed Vefik Paşa'nın valiliği döneminde tiyatro binası faal olarak kullanılmaya devam etti. Tiyatro dokuz ay açık, yaz aylarında kapalıydı. Haftanın üç günü verilen temsillerin bazı günleri yalnızca kadınlara ayrılmıştı. Ahmed Vefik Paşa tarafından Türkçe'ye çevrilen *Le Malade Imaginaire*

---

²⁰¹ And, Metin, "Tanzimat ve Meşrutiyet Tiyatrosu", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C.VI, İstanbul, 1985, s.1609.

²⁰² Menemencioglu, Nermin, "The Ottoman Theatre 1839-1923", **Bulletin (British Society for Middle Eastern Studies)**, C.X, Sayı 1, 1983, s.49.

²⁰³ Laurent, "Bir Tiyatro Aşığı: Ahmed Vefik Paşa.....", s.113; "Tiyatro", **Bursa Ansiklopedisi**, haz.Yılmaz Akkılıç, C.IV, Bursa, 2002, s.1608.

²⁰⁴ Bora, Oğuz, **Ferâizcizâde Mehmed Şakir ve Bursa Tiyatrosu**, Devlet Tiyatroları Genel Müdürlüğü Yay., Ankara, 1987, s.66. Mağmumi, **a.g.e.**, s.40, 41. Ahmed Vefik Paşa'nın yaptırdığı Bursa Tiyatrosu'nun çatısı 1916 yılında kar nedeniyle çökmüş, I.Dünya Savaşı yılları olduğu için onarılamamış ve zamlan yok olmuştur.

²⁰⁵ Dutemple, **a.g.e.**, s.40.

(Meraki) adlı eser tiyatronun ilk oyunuydu. Bursa Tiyatrosu'nda ayrıca Moliere'in Türkçe'ye çevrilen otuz dört piyesi oynanmış, yanı sıra başka çeviri oyunlar ve Türk tiyatro yapıtları da sergilenmiştir²⁰⁶.

Bursa Tiyatrosu'nun müdürlüğünü Tomas Fasülyeciyan yapıyor, İstanbul tiyatrosundan gelen Ermeni oyuncular da yer alıyorlardı. Ahmed Vefik Paşa izleyici sayısını artırmak için temsilleri organize ediyor, oyunların broşür ve biletlerini vilâyet matbaasında bastırıyordu. Ancak paşanın izin almadan yaptığı bu uygulama kentteki tutucu kesimin karşı çıkışlarına yol açmış, kısa süre sonra İstanbul'un da tepkisi gelmiş ve Ahmed Vefik Paşa başkente geri çağırılmıştır.

Kayıtlardan, Bursa Tiyatrosu'nun Ahmed Vefik Paşa'nın İstanbul'a geri çağırılmasından sonraki yıllarda iki yıl kadar kapalı kaldığı 1890 yılında tekrar açıldığı anlaşılmaktadır. Ancak, tiyatrodaki oynanan oyunlar İstanbul tarafından sıkı sıkıya izlenmektedir. 03 Nisan 1890 Perşembe günü Yıldız Sarayı'ndan Hüdâvendigâr Vilâyetine gönderilen şifreli telgrafnâmede, ilk olarak "padişahın kulu olan bir kişinin valisi olduğu vilâyet tiyatrosunda, padişah hazretleri, devlet ve millet aleyhinde bir takım sözler söylendiği, ikinci olarak sahneye Müslüman kadınların çıkarıldığına dair söylentiler olduğu, bunun üzerine yapılan araştırma sonucunda bunların doğru olmadığı zaten böyle şeylerin Osmanlı ülkesinin hiç bir yerinde yapılmasının mümkün olamayacağı"²⁰⁷ belirtilmektedir. Bu belgeden de anlaşılacağı gibi Bursa tiyatrosundaki oyunların içeriği ve sahnelenme biçimi İstanbul yönetiminin çizdiği sınırlar içinde olmak zorundaydı. Bu açıdan tiyatrodaki sergilenen oyunların izleyenler için daha çok bir eğlence ve vakit geçirme aracı olması istenmekteydi. Tiyatroya gelen seyirciler belirli kurallara uymak zorundaydı. Seyircilerin salona, silah, değnek ve şemsiyeyle ya da sarhoş olarak gelmeleri ve sigara içmeleri yasaktı. Ayrıca yanlarında küçük çocuk getirenler, çocukların aykırı davranışlarından sorumlu tutulmaktaydı. Bağırıp gürültü edenler, ıslık çalanlar, görgüye aykırı davranışlarda bulunanlar ve oyunlardaki perde aralarında

²⁰⁶ Tansel, "Ahmed Vefik Paşa'nın Eserleri", s.256.

²⁰⁷ BOA, Yıldız Umûmi Evrâkı, Dosya No:16, Gömlek No:63, 13 Şaban 1307 (4 Nisan 1890).

localara giden yollarda, geçitlerde eğlenenler, tiyatrodan gerekirse kolluk kuvvetleri yardımıyla atılmaktaydı²⁰⁸. İnsanların toplu olarak kapalı bir alanda oyunları izleyebilmesi ve eğlenebilmeleri için uymaları gereken kuralları benimsemeleri zaman aldığı için, başlangıçta zor kullanmak durumunda kalınmıştır. Osmanlı toplumunun genel zihniyetinden kaynaklanan eğlence de dahil olmak üzere her şeyin sukünet ve itidal içinde yapılması eğilimi burada da kendini göstermektedir.

Sonraki dönemde, Bursa tiyatrosunda, İstanbul'dan gelen Osmanlı Tiyatrosu da zaman zaman oyunlar sergilemiştir. Örneğin, 1310 (1893) yılında Aleksian Efendi yönetiminde kente gelen Osmanlı Dram Kumpanyası'nın oynadığı Nedâmet-i Hakîkiye (Gerçek Suçluluk Duygusu), Peçeli Kadın ve Bir Kadının On Senelik Hayatı adlı oyunlar, kentteki tiyatro izleyicilerinin beğenisini kazanmıştı²⁰⁹.

Bursa kentinde halkın ve yöneticilerin tiyatro ve oyunculara yoğun ilgi gösterdiği ve onların isteklerini geri çevirmedikleri de kayıtlardan anlaşılmaktadır. 1310 (1893) yılının ramazan ayı başlarında Bursa'ya gelen Osmanlı Dram Kumpanyası oyuncularının istekleri (istirhamları) üzerine tiyatronun, belediye tarafında dört loca inşa edilmiş, ayrıca sahne perdeleri yenilenerek tiyatro genel bir bakımdan geçirilmiştir²¹⁰.

1904 yılına gelindiğinde kentte tiyatro işlerini ayarlayan ve Bursa'da oturan Salih Reis adlı bir organizatör çıkmıştır. Salih Reis önemli kumpanyaları kente davet eder, oyuncularla para konusunda anlaşır, onların oyun salonu ve otellerini ayarlar hatta onlara kadrolarını güçlendirmek için yeni oyuncular bulurdu. Salih Reis sayesinde bu dönemde, Bursa Tiyatrosu'na gelen oyunların sayısı ve çeşitliliği artmıştı. Ayrıca aynı tarihlerde İstanbul Belediye Reisi Rıdvan Paşa, oğlunun tiyatro düşkünlüğüne kızarak İstanbul içinde Türkçe

---

²⁰⁸ And, a.g.m., s.1611.

²⁰⁹ **Bursa Gazetesi**, No:101, 3 Cemaziye'l-Evvel 1310 (23 Kasım 1892), s.3. Osmanlı Tiyatro Kumpanyası'nın Bursa'daki oyunları ve halkın ilgisi konusunda Bkz. **Bursa Gazetesi**, No:111, 10 Şaban 1310 (27 Şubat 1893), s.5.

²¹⁰ **Bursa Gazetesi**, No:114, 2 Ramazan, 1310 (20 Mart 1893), s.4.

piyes oynanmasını yasaklaması, tiyatrocuların taşraya yönelmesine neden olmuştu²¹¹.

Sonraki yıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nun uzun bir savaş sürecine girmesi (Balkan Savaşları (1912), I.Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı) nedeniyle tiyatronun kapanmış ve adeta kaderine terk edilmiştir.

Avrupa pazarlarıyla kurulan ticari ilişkiler, yeniden yapılandırılan idari sistem, gelişen ulaşım ve iletişim hizmetleri sonrasında, bir taraftan mekanda var olan yapıların bazılarının işlevleri değişirken, diğer taraftan daha önce benzeri görülmeyen, bankalar, oteller ve tiyatro gibi öğeler kent mekanına eklenmiştir.

3.AÇILAN YOLLAR VE KENT İÇİ ULAŞIMI

19. yüzyıl öncesinde Bursa kentinin sosyo-ekonomik yapısına uygun olarak sokaklar yalnızca insanların ve taşıt olarak kullanılan binek hayvanlarının geçeceği genişlikte yapılmıştı. Ayrıca sokak ve yollar sık sık çıkmazlarla son bulmaktaydı. Bu açıdan kentte planlı ve birbirine bağlanan sokak ve caddelerden bahsetmek mümkün değildi.

Kent içi ulaşımını kolaylaştırmak için ilk olarak, Abdülaziz'in 1861'deki Bursa ziyareti sırasında Kaplıca Çekirge yolu genişletildi ve doğuya doğru beş kilometre daha Kütahya yoluna kadar uzatıldı. Daha sonra Ahmed Vefik Paşa'nın valiliği sırasında Bursa-Gemlik yolu genişletildi (1865)²¹².

Ahmed Vefik Paşa Çekirge'yi Bursa kent yerleşim alanının bir parçası haline getiren Çekirge-Bursa yolunu yaptırdı. Kent içinde de Deveciler Mezarlığı'nı ikiye ayırarak, doğu-batı yönündeki caddeyle birleşen Gemlik Caddesi açıldı. Kent genelinde ana sokaklar genişletilip, çıkmazlar kaldırılarak geleneksel Osmanlı dokusunda değişiklikler meydana geldi²¹³.

---

²¹¹ Oğuz, **a.g.e.**, s.79, 80.

²¹² Laurent, "Bir Tiyatro Amatörü: Ahmed Vefik Paşa.....", s.86.

²¹³ **A.g.m.**, s.87.

Daha sonra Bursa Valisi Nazif Paşa(1883-1885) tarafından Uludağ ve Mudanya yolları genişletilerek Geçit Köprüsü inşa edilmiştir. Vali Celaleddin Paşa (1889-1891) Acemler'den Karacabey'e giden yolu açmıştır. Vali Ahmed Münir Paşa da (1891-1897) Maksem Caddesi'nin yapımına başlamış ayrıca Ahmed Vefik Paşa döneminde başlanan ancak yarım kalan yolları tamamlamıştır. Bugün de yoğun şekilde kullanılan ulaşım aksları Fevzi Çakmak-Santral Garaj bağlantısı, Cumhuriyet Caddesi, Çakırhamam Stadyum arasındaki yollar Vali Mümtaz Paşa (1903-1906) döneminde yapılmıştır²¹⁴.

1862 Suphi Bey'in hazırladığı harita ile 1907 yılı haritası karşılaştırıldığında kent mekanına yapılan müdahaleler ve açılan yollar açıkça görünmektedir²¹⁵. Kuzey-güney ve doğu-batı yönlerinde birbirini kesecek şekilde açılan yollar kentin geleneksel dokusunu adeta parçalayarak birbirine bağlamaktadır. Yeşil-Setbaşı, İpekçilik ve Kayhan Çarşısı gibi yangınlar nedeniyle neredeyse yok olan mahalleler ızgara planlı olarak tekrar düzenlenmiştir.

Yeni yolların açılması, var olan yolların genişletilmesi ve çıkmaz sokakların büyük ölçüde kaldırılması kent içi ulaşımını kolaylaştırarak, insanların mahalle ölçeği üzerinde, kent ölçeğinde bütünleşmesini sağlamıştır.

1893 yılında Setbaşı Köprüsü'nden Çekirge'ye kadar 5 km'lik tramvay hattı inşası için, Cemil Bey belediyeden imtiyaz talebinde bulunmuş, ancak hattın inşası konusunda mukâvelenâmenin bazı şartlarında anlaşılammış ve proje hayata geçirilememiştir²¹⁶.

Kentin farklı mahallelerinden, Bursa ve Acemler tren istasyonuna ve semtler arasında arabaların çalışması, kent içi trafiğin giderek yoğunlaşmasına neden olmuştur.

---

²¹⁴ Batkan, Önder, "Bursa Kentsel Gelişim ve Planlama Süreci", **Bir Masaldı Bursa**, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 1996, s.249.

²¹⁵ Bkz.EK 8 ve EK 9 haritalar.

²¹⁶ **Bursa Gazetesi**, No:123, 13 Zilkâde 1310 (29 Mayıs 1893), s.3.

Tablo 7: 1893 Yılında Bursa’da Atlı Arabaların Şehir İçi Güzergahları

MAHALLE ADI	GİDECEĞİ YER	ÜCRET
Çelebi Sultan Mehmed-Ermeni Kilisesi-Hoca Alizâde	Büyük İstasyon	Tek Atlı, 3 Kuruş Çift Atlı, 6 Kuruş Landon 10 Kuruş
Ibrahim Paşa-Veled-i Habib-Reyhan-Balık Pazarı	Büyük İstasyon	Tek Atlı, 3 Kuruş Çift Atlı, 6 Kuruş Landon 10 Kuruş
Çarşı ve alt tarafındaki mevki	Büyük İstasyon	Tek Atlı, 3 Kuruş Çift Atlı, 6 Kuruş Landon 10 Kuruş
Emir Sultan-Namazgah-Aşıklar-Molla Arap-Karaağaç	Büyük İstasyon	Tek Atlı, 5 Kuruş Çift Atlı, 8 Kuruş Landon 15 Kuruş
Kükürtlü-Kaplıcalar-Muradiye-Hamzabey-Çınarönü-Ulu Cami	Bekleme İstasyonu	Tek Atlı, 3 Kuruş Çift Atlı, 5 Kuruş Landon 10 Kuruş
Demirkapı-Hisar içi-Molla Arap-Işıklar	Bekleme İstasyonu	Tek Atlı, 5 Kuruş Çift Atlı, 8 Kuruş Landon 15 Kuruş
Çekirge-Kükürtlü-Balık Pazarı	Acemler İstasyonu	Tek Atlı, 3 Kuruş Çift Atlı, 5 Kuruş Landon 10 Kuruş
Hisar içi-Ulucami-Setbaşı ve civarı	Acemler İstasyonu	Tek Atlı, 5 Kuruş Çift Atlı, 8 Kuruş Landon 15 Kuruş
Emir Sultan-Aşıklar	Acemler İstasyonu	Tek Atlı, 6 Kuruş Çift Atlı, 12 Kuruş Landon 20 Kuruş

Kaynak: Bursa Gazetesi, No:123, 13 Zilkâde 1310 (29 Mayıs 1893), s.3.

Tablo 7’de belirtilen kent içi ulaşım güzergahları ve ücretleri dışında, tek ve çift atlı arabalarla, landonlar özel olarak kent içi ulaşım için saat ücreti ödenerek de kiralanabiliyordu²¹⁷.

Belediye kalabalık olan Kaygan ve Uzun Çarşı gibi yerlerde, yolları kapattığı için köylülerin alış veriş yaparken at, eşek gibi hayvanlarını dükkan önlerine bağlamalarını yasaklamıştı²¹⁸.

3.1. Bursa-Mudanya Demiryolu

Avrupa sermayesi 1860-1870 yılları arasında altın çağını yaşarken sermaye ihracını, doğrudan banka sermayesi aktarımı ya da sermaye yatırımı

²¹⁷ Bursa Gazetesi, No:124, 20 Zilkâde 1310 (5 Haziran 1893), s.3, 4.

²¹⁸ Bursa Gazetesi, No:134, 8 Safer 1311 (21 Ağustos 1893), s.5.

yöntemleriyle gerçekleştirmeye çalışmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda özellikle, yol, liman ve kamu hizmetlerinde yatırıma acilen gereksinim duyulduğundan, Avrupalı yatırımcılar bu alanlara yönelmişlerdir. Bu dönemde yabancı sermayenin yatırım konusunda en istekli olduğu alan, Rumeli ve Anadolu'da demiryolu yapma ve işletme hakkı olmuştur²¹⁹. Demiryollarının yapımından önce geleneksel yöntemlerle yapılan nakliyat, Anadolu'nun iç kesimlerindeki tarım ürünleri ve ham maddenin hızlı bir şekilde kentlere ve oradan da Avrupa'ya götürülmesini sağlayacak nitelikte değildir²²⁰.

Bu nedenle, öncelikle İngiltere, daha sonra Fransa ile imzalanan ticaret anlaşmalarının ardından, Osmanlı iç pazarını ele geçirmek için, emperyalistler arası rekabet ortaya çıkmıştır. 1854 Kırım Savaşı'nda Rusya'ya karşı, İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı Devleti'nin yanında yer alması, bu iki devletin Osmanlı demiryollarına yatırım yapmaları için uygun bir ortam sağlamıştır²²¹.

Arazi ve işçi ücretlerinin düşük, rayların yapımı için gerekli hammaddenin bol olması nedeniyle demiryollarının inşası ve işletilmesi yüksek kâr sağlayabilecek yatırımlardır. Bunun yanı sıra, Avrupa endüstrinin gereksinim duyduğu hammaddenin taşınması, yeni pazarların yaratılması, sermaye ve teknoloji ihracının gerçekleştirilmesi de demiryollarını cazip hale getirmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nda yabancı sermaye yatırımlarının %52-66'sının demiryollarına yapılması, demiryolu işletmeciliğinin Avrupa için ne kadar kârlı bir yatırım olduğunu göstermektedir²²².

Demiryollarının finansmanında dış kaynakların kullanılması için Osmanlı Devleti'ne sürekli baskı yapılmış, Osmanlı Devleti de, demiryolu

---

²¹⁹ Varlık, Bülent, **19.Yüzyılda Emperyalizmin Batı Anadolu'da Yayılması**, İktisatçılar Birliği Yay., Ankara, 1976, s.13, 14.

²²⁰ Akyıldız, Ali, **Anka'nın Sonbaharı, Osmanlı'da İktisadî Modernleşme ve Uluslararası Sermaye**, İletişim Yay., İstanbul, 2005, s.47.

²²¹ Onur, Ahmed, **Türkiye Demiryolları Tarihi (1860-1953)**, İstanbul Askeri Basımevi, İstanbul, 1953, s.10.

²²² Varlık, **a.g.e.**,s.20.

imtiyazlarını, genellikle en çok borç alabileceği ülkeye vermiştir. İlk yıllarda demiryolu imtiyazı alan şirketlere kilometre tazminatı da ödenmiştir²²³.

Osmanlı Devleti ilk demiryolu imtiyazlarını İngiliz şirketlerine vermiş, bu şirketler tarafından, 4 Ekim 1860'da Köstence-Çernova (bugünkü Romanya'da)²²⁴, 1863 tarihinde ise İzmir-Aydın ve Rusçuk-Varna demiryolu hatları işletmeye açılmıştır. İzmir-Kasaba hattı imtiyazı da Edward Price adlı İngiliz'e verilmiş, demiryolu 10 Ocak 1866'da tamamlanmıştır.

Anadolu'da ilk inşa edilen İzmir-Aydın ve İzmir-Kasaba demiryolu hatları Batı Anadolu'nun tarım ürünleri ve madenlerinin İzmir'e, oradan da Avrupa'ya taşınmasını sağlamıştır.

1867-1875 yılları arasında Osmanlı Devleti, demiryolu inşa faaliyetlerine kendisi de girmek istemiş, Rumeli alanında ve Anadolu-Bağdat arasında demiryolu hattını inşa etmek için çalışmalara başlanmıştır. Osmanlı yöneticileri Rumeli demiryolları sayesinde Avrupa'daki gelişmelerden haberdar olmayı ve Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki topraklarına daha hızlı asker sevk etmeyi planlamaktaydı. Anadolu-Bağdat demiryolu hattının yapımından da aynı faydalar beklenmekteydi. Ayrıca Arap aşiretlerinin hareketliliği ve bu bölgede İngilizlerin faaliyetleri Osmanlılar için Hicaz demiryolunun inşaatını gündeme getirmişti. Ancak imparatorluğun içinde bulunduğu ekonomik dar boğaz devletin kendi imkanlarıyla bu demiryollarını inşa edemeyeceğini açıkça göstermekteydi.

1881 Muharrem Kararnâmesi ile Duyûn-u Umûmiye'nin kurulmasının ardından, demiryollarının inşası ve işletmesi konusunda Osmanlı Devleti'ne en fazla borç verdiği için, Fransız sermayedarlar öncelik kazandı. Bu ayrıcalıklar verilirken, demiryollarından iç güvenliğin sağlanması için de yararlanılması düşünülmüştür. Merkezi devletin gücünün ülkenin her yerine ulaştırılması,

---

²²³ Onur, **a.g.e.**, s.11.

²²⁴ Bu hat Truder Barkle adlı İngiliz'e 1856'da 99 yıl süreyle kilometre garantisi sağlanmadan verilmiştir. Yıldırım, İsmail, **Cumhuriyet Döneminde Demiryolları (1923-1950)**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 2001, s.10.

savaş dönemlerinde asker ve malzeme sevkiyatının kolayca yapılması, vergilerin etkin bir şekilde toplanması, iç ve dış pazarlarla kurulacak ilişkiler sonucunda ticaret ve üretimin artırılması demiryollarından beklenen faydalardı²²⁵. Ayrıca Osmanlı yöneticileri demiryollarını Avrupa ile ekonomik ve siyasi ilişkilerin bağlayıcısı olarak görüyorlardı.

Demiryollarının dünya ekonomisi açısından yarattığı en önemli sonuç, kolay ve hızlı taşımacılık sayesinde tarım ürünleri ve hammadde üretimindeki artışla birlikte, dış ticaretin gelişmesi, orta ve büyük ölçekteki Osmanlı kentlerinin (İzmir, Selanik ve Bursa gibi) ekonomik açıdan daha da canlanması olmuştur²²⁶. Demiryolları Osmanlı Devleti açısından, tarımda sağlanan teknik gelişmeler sonrasında tarımsal üretimin artması ve bu ürünlerin pazarlama oranının yükselmesini sağlamıştır²²⁷. Öyle ki, demiryollarının geçtiği yerler ve çevresinde gözlenen ekonomik gelişme dolayısıyla, çeşitli yerlerden Anadolu'ya gelen göçmenlerin bir bölümü demiryolları boylarında, gelişen yeni tarım alanlarında iskan edilmiştir²²⁸.

Osmanlı İmparatorluğu içinde gittikçe yayılan demiryolu ağı yanında, Bursa-Mudanya demiryolu, Anadolu demiryolu ağı ile birleşmeyen, sadece hammadde aktarımı fonksiyonunu yerine getiren bir hat niteliği taşımaktadır. Bursa-Mudanya demiryolu 1872-1873 (H.1290-1291) yıllarında bir metre açıklığında dar hat olarak inşa edilmişse de²²⁹ işletilememiş yaklaşık 18 yıl atıl durumda kalarak, ancak 12 Receb 1308 (22 Şubat 1891) tarihli bir ferman ile

---

²²⁵ Açıba Sait, **Osmanlı Devleti'nin Dış Borçlanması (1854-1914)**, Afyon Kocatepe Üniversitesi Yay., Afyon, 1995, s.100.

²²⁶ Okyay, Vildan, "Batı Anadolu Bölgesinde Ulaşım Sistemindeki Değişikliğin Merkezler Kademelenmesi Üzerindeki Etkileri (1844-1914)", **ODTÜ Gelişme Dergisi**, C.VIII, Sayı 3-4, s.651.

²²⁷ Keyder, Çağlar, "Osmanlı Ekonomisi ve Osmanlı Maliyesi", **Toplum ve Bilim**, Sayı 8, 1978, s.37.

²²⁸ Ouataert, Donald, "19.yy'da Osmanlı İmparatorluğu'nda Demiryolları", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C.VI, İstanbul, 1985, s.1631.

²²⁹ 3 Ağustos 1873 (1290) tarihli Nafia Nezaretine gönderilen bir yazıda, Bursa demiryolunun 20.km'sinden sonraki kısmının yapım işinin yabancı bir şirkete verilmesinin uygun görüldüğü bildirilmekte, ancak şirketin adı ya da hangi devletten olduğu belirtilmemektedir. **BOA, Sadâret Mühimme Kalemi Evrâkı**, Dosya No:462, Gömlek No:60, 07 Şevval 1290 (28 Kasım 1873).

hattın onarılarak yeniden düzenlenmesi buyurulmuştur. Fermanda hazineye 30.000 Osmanlı altını vermek koşuluyla demiryolunun işletme hakkının 99 yıllığına Mösyö Jorj (George) Nagelmakers'ın şirketine verildiği belirtilmiştir. Mösyö Jorj (George) Nagelmakers daha sonra, Mudanya, Bursa Bandırma ve Konya şimendifer hatlarının tümünün imtiyazına sahip olmuştur²³⁰.

Fotoğraf: 5, Bursa-Mudanya Demiryolu'nun Açılış Töreni (9 Temmuz 1892)

Fotoğraf Yılmaz Akkılıç Arşivi'nden sağlanmıştır.

Bu anlaşma çerçevesinde 26 Mayıs 1307 (8 Haziran 1891) tarihinde başlayan onarım çalışmaları 5 Haziran 1308'de (17 Haziran 1892) tamamlanmış ve Bursa- Mudanya demiryolu hattı, fotoğraf 5'te de görülen törenle hizmete açılmıştır²³¹.

Bursa-Mudanya demiryolunun resmi açılışı Sultan II.Abdülhamit tarafından yapılmıştır. Padişah Bingazi vapuru ile İstanbul'dan Mudanya'ya oradan da trenle Bursa istasyonuna gelmiş, burada vali, vilayet erkânı, eşraftan bazı kimseler ve halk tarafından “padişahım çok yaşa” sesleri içinde coşkuyla karşılanmış ve açılış gerçekleştirilmiştir. Daha sonra lokomotif ambarında 120

²³⁰ BOA, Yıldız Perâkende Başkitâbet Dâiresi Maruzâtı, Dosya No:25, Gömlek No:7, 10 10 Rebiu'l-Evvel 1309 (14 Ekim 1891).

²³¹ Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi 1324 (1906), s.202.

kişilik olarak hazırlanan yemek salonuna geçilmiş, burada Osmanlı Bankası Müdürü Mösyö Navil, Nâfia Nâzırı Tevfik Paşa ve Fransız Sefiri Mösyö Kabnon'un konuşmalarının ardından yemek yenmiştir²³².

Bursa-Mudanya demiryolu daha planlama aşamasındayken, karşılaşılabilecek sorunları tartışan ve çözümler öneren 1869 tarihli Hüdâvendigâr gazetesindeki bir yazıda, büyük paralar harcanarak yapılan demiryollarının daha sonra atıl durumda bırakıldığı ve devlet kaynaklarının boşa harcandığı belirtilmektedir. Bu aşamada Bursa-Mudanya demiryolu inşa edilirken ekonomi bilimi gereğince, biraz daha fazla para ödenerek Avrupa'dan bu işi iyi bilen mühendislerin getirilmesi, Islahhâne'de bulunan hendese (matematik) hocalarının demiryolu inşaatında çalışacak gençlere haftada bir kaç saat ders vererek onları bu işe hazırlaması önerilmekte, demiryolu yapıldıktan sonra mutlaka aralıksız işletilmesi gerektiği salık verilmektedir²³³.

Gelecekte olabilecekleri daha önceden tahmin ederek yöneticileri uyaran bu yazının, ne kadar dikkate alındığı bilinemez, ancak gerçek olan Bursa-Mudanya demiryolunun yapıldıktan sonra 18 yıl kadar işletilemediğidir.

Bursa-Mudanya demiryolunun uzunluğu 41.780 km, işletmenin tümüyle kapladığı alan 27 hektardır. Mudanya'da deniz seviyesinden 2.40m'den başlayarak, 10.416 km uzaklıktaki Yörüklü (Yörük Ali) mevkiine kadar giderek yükselmekte, burada deniz seviyesinden 217 m'ye ulaşmaktaydı. Bu noktadan 22 km sonra, Koru mevkiine kadar alçalarak yükseklik 68.22 m'ye inmekte, daha sonra az bir eğimle yeniden yükselerek 31.km'de hat deniz seviyesinden 126.30 m yükseklikte yer almaktaydı. Mudanya'dan 36.km uzaklıktaki Acemler İstasyonu'nda 100 m'ye alçalan demiryolu hattı, 38.648'inci km'deki Bursa

---

²³² **BOA, Yıldız Serkurenalık Evrâkı**, Dosya No:3, Gömlek No:42, 23 Zilkâde 1309 (19 Haziran 1892) s.1-3. Açılış yemeğinde konuklara, çerez, Keşiş Dağı'nın alabalığı ve levrek, tavuklu pilav, sığır ızgara ve filetosu, hindi kanadı, kuş konmaz, piyaz ve meyve sunulmuştu. Bursa-Mudanya demiryolu hattının resmi açılış yemeği davetiyesi için bkz. EK 4, Belge 1.

²³³ **Hüdâvendigâr Gazetesi**, No:30, 28 Safer 1286 (9 Haziran 1869), s.117, 118.

Bekleme istasyonu ve 41.112'inci km'deki Bursa İstasyonu'nda son bulmaktaydı²³⁴.

Harita 1: 1892 (H.1308) Yılında Bursa-Mudanya Demiryolu Ve İstasyonları²³⁵

Kaynak: BOA, Yıldız Perakende Serkurenalık Evrâkı, 23 Zilkade 1309 (19 Haziran 1892).

Demiryolunun yapımında çelik rayların her metresinin ağırlığı 25 kg'dı. Hat boyunca ikisi büyük, 13'ü küçük olmak üzere 15 madeni ve 14 kârgir köprü ile 92 menfez ve 6 istasyon inşa edilmişti²³⁶. Harita 2'de Bursa-Mudanya yolu ilk açıldığında istasyonları yer almaktadır.

²³⁴ Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi 1324 (1906), s.203.

²³⁵ BOA, Yıldız Perakende Serkurenalık Evrâkı, 23 Zilkade 1309 (19 Haziran 1892), s.1. Harita üzerinde, demiryolu hattı belirginleştirilerek, istasyon ve bazı yerlerin isimleri Osmanlıca'dan Türkçe'ye transkribe edilmiştir.

²³⁶ Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi 1324 (1906), s.204.

Bursa-Mudanya demiryolu hattında işleyen trenlerde, 10 lokomotif, 14 yolcu ve 50 adet yük vagonu bulunmakta, ancak lokomotiflerden, 6'sı kullanılabilmekteydi.

Tablo 8: 15 Haziran 1892'den 1905'e Kadar Bursa-Mudanya Demiryolunun Hasılâtı ve Taşınan Yolcu Sayısı

YIL	GELİR (FRANK)	YOLCU SAYISI ²³⁷
1892	126.677	-
1893	241.680.	-
1894	223.782	-
1895	216.315	-
1896	217.712	-
1897	212.940	-
1898	251.535	-
1899	273.745	-
1900	254.241	64.942
1901	280.813	60.722
1902	291.878	57.991
1903	312.140	57.971
1904	319.619	68.910
1905	332.410	62.109

Kaynak: Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi 1324 (1906), s.204, 205.

Tablo 8'deki verilerde 1892'den sonra 13 yıllık demiryolu gelirleri incelendiğinde, gelirlerin ilk yıl iki kat artmasına karşın, sonraki yıllarda önemli bir yükseliş olmadığı görülmektedir. Yolcu sayısının az, elde edilen gelirin yüksek olduğu yıllar, taşıma ücretlerinde artış yapıldığını düşündürmektedir²³⁸.

Dönemin kaynaklarında 1310 yılının Ramazan ayında daha önceki, iki aya oranla Mudanya-Bursa gelirlerinin %40 oranında artış gösterdiği belirtilmektedir. Buradan, yılın belirli aylarında demiryolu taşımacılığının daha

²³⁷ Yolcu sayısı ile ilgili veriler 1900 yılından itibaren başlamaktadır.

²³⁸ Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi 1324 (1906), s.204, 205.

yoğun olduğu ve taşımacılık gelirlerinin aylar arasında da dalgalı bir seyir izlediği anlaşılmaktadır²³⁹.

Daha önce de belirtildiği gibi, Mösyö Jorj Nagelmakers'ın sahip olduğu Belçikalı şirketin, inşa ettiği ve işletme hakkına (99 yıllığına) sahip olduğu Bursa-Mudanya demiryolu seferlerinde sık sık gecikme ve aksaklıklar yaşanmaktaydı. Örneğin 13 Cemaziye'l-Ahir 1310 (2 Ocak 1893) günü Bursa'dan yola çıkan Mudanya treni yolda arızalanınca 2 saat gecikmeyle Mudanya'ya varabilmişti²⁴⁰. Tren seferlerindeki bu tür aksaklıklar nedeniyle Osmanlı hükümeti işletmeci şirkete ihtarda bulunmak zorunda kalmıştı²⁴¹.

1900'lü yılların başında Mudanya'ya ve oradan demiryolu ile Bursa'ya gelen gezgin Richard Davey ahşap olarak inşa edilen Mudanya istasyonunun, Fransa'da her küçük kasabada bulunan basit ama sevimli tren istasyonlarına benzediğini, istasyonda, bir gazete bayi ve büfe bulunduğunu, ayrıca çeşitli ilanların da asılı olduğunu belirtir. R.Davey, sıkıntılı bir yolculuk geçirdiği için Osmanlı Devleti'nin eski başkenti olan Bursa'ya, tren yerine at ya da deve ile gitmeyi tercih edebileceğini kaydetmektedir²⁴².

Bursa-Mudanya demiryolunun Avrupa Devletleri açısından en önemli işlevi, öncelikli olarak Bursa ve çevresinde üretilen, ham ipek ve (koza, ipekböceği tohumu gibi) yan ürünlerinin Mudanya Limanı'ndan Fransa'nın hatta Avrupa ipek piyasasının merkezi olan Lyon ve Marsilya limanlarına akıtılmasını sağlamak olmuştur. Aynı zamanda krom ve borsit madeninin ve diğer ihrac ürünlerinin taşınması amacıyla yönelik olarak inşa edilen Bursa-Mudanya demiryolunun, inşa edilmesi planlanan Balıkesir-Bandırma, Bandırma-Karacabey ve Karacabey Bursa demiryolu hatlarına bağlanması düşünülmüşse de bu gerçekleştirilememiştir.

---

²³⁹ **Bursa Gazetesi**, No:115, 9 Ramazan 1310, (27 Mart 1893), s.1.

²⁴⁰ **Bursa Gazetesi**, No:102, 13 Cemaziye'l-Ahir 1310 (2 Ocak 1893), s.3.

²⁴¹ **Bursa Gazetesi**, No:114, 2 Ramazan 1310 (20 Mart 1893), s.4.

²⁴² Davey, Richard, **The Sultan and His Subjects**, London, 1907, s.408.

Bursa-Mudanya demiryolu, Bursa'nın, bölgesel bir merkez haline gelmesinde ve diğer kentler ve ülkeler arasındaki ekonomik, sosyal ve kültürel ilişkilerin bir parçası olmasında bağlayıcı bir rol oynamıştır.

3.2.Denizyolu Ulaşımı

Bursa ile İstanbul ve Avrupa'daki limanlar arasında denizyolu ulaşımının sağlanması, kentten ve kırsal ard bölgesinden tarım ürünleri ile özellikle ipek ipliği ve kozanın taşınması için büyük önem taşımaktaydı.

Bursa'nın iki önemli iskelesi Mudanya ve Gemlik ile İstanbul arasında düzenli vapur seferleri 1865 yılından sonra başlamıştır. Kentte ipek üretiminin artması ve yabancı tüccarlar ile kurulan ekonomik ilişkiler, İstanbul'dan Bursa'ya vapur seferlerinin yapılmasını zorunlu hale getirmişti. Bu amaçla başlangıçta Gemlik-İstanbul arasında olmak üzere yolcu ve yük taşımak için, hisseleri halka da açık olan "Gemlik Körfezi Vapur Şirketi" (daha sonra Şirketi Mahsusa) kuruldu. Şirketin başlangıçta 8250 Osmanlı altını sermayesi bulunmakta ve toplam 250 adet hisse senedi 33 Osmanlı lirasına satılmaktaydı. Yabancı (Fransız) sermaye ile kurulan şirketin yöneticiliğini Mösyö Goriero Pavlo yapmaktaydı. Bursa ile İstanbul arasında deniz yolu ulaşımının başlamasında Anadolu Sağ Kol Müfettişi görevi ile kentte bulunan Ahmed Vefik Paşa'nın çabaları etkili olmuştu. Ahmed Vefik Paşa 1864 yılında İstanbul'a gönderdiği tezkirede, kentte çok sayıda ipek fabrikası olmasına karşın bu malın ticaretinin istenilen düzeyde gerçekleşmediğini belirtmekteydi. Paşa bu durumun en önemli sebebi olarak ipeğin taşınabilmesi için kentin iskelelerinden gerekli vapur seferlerinin halen yapılamamasını göstermekteydi. Ayrıca, Bursa'daki Müslüman ve gayri müslim tüccarların bu konuda istekli olduğunu hatta kendi aralarında uygun iskelelerden vapur seferlerinin başlatılabilmesi için 7000 altın topladıklarını eklemekteydi²⁴³.

Ahmed Vefik Paşa'nın bu arzından 1 yıl sonra Gemlik'ten İstanbul'a vapur seferlerinin yapılmaya başlanması, onun bu konudaki ikna ediciliği

---

²⁴³ BOA, Meclis-i Vâlâ, Vesika No:22714, 26 Şaban 1280 (5 Şubat 1864).

sonucu gerçekleşebilmiştir. Ayrıca, Gemlik Körfezi Vapur Şirketi vapurlarının Gemlik'ten hemen sonra Bursa'nın diğer limanı Mudanya'dan da taşımacılık yapmasının öngörülmesi ipek ticareti için deniz yolu ulaşımının gerekliliği konusunun Osmanlı yönetimi tarafından anlaşıldığını göstermektedir²⁴⁴.

Mudanya ile İstanbul arasında vapur seferleri ancak 1871 yılında başlayabilmişti. Her hafta cuma ve salı günleri İstanbul'dan sabah kalkan vapur beş saat sonra Mudanya İskelesi'ne ulaşıyor, yolcu ve yükünü boşalttıktan sonra akşam üzeri Gemlik İskelesi'ne gidiyor ertesi gün (dolayısıyla pazar ve perşembe günleri), buradan yolcu ve yükünü aldıktan sonra tekrar Mudanya İskelesi'ne uğruyor ve İstanbul'a geri dönüyordu²⁴⁵.

1893 yılından itibaren artan yolcu trafiği nedeniyle, Şirket-i Mahsusla vapurları çarşamba günleri dışında, her gün İstanbul'dan Mudanya'ya, cuma günü dışında da Mudanya'dan İstanbul'a (Dersaâdet), sefer yapmaya başlamıştı²⁴⁶.

Yüzyılın başlarında üretilen ipeği taşımak amacıyla Mudanya ile Lyon'un Limanı olan Marsilya arasında vapur seferleri yapılırken²⁴⁷, sonraki yıllarda kozalarda görülen pebrine hastalığının koza ve ipek üretiminde yarattığı ani düşüş, muhtemelen vapur seferlerinin kaldırılmasına neden olmuştu.

Paul Fesch, 1903 yılında Bursa'nın ihracat limanı olan Mudanya ile Fransa arasında deniz ulaşımı olmamasına karşın 1902'de Alman şirketi olan Deutsche Levant Linie'nin, Mudanya ile Hamburg arasında (düzensiz) seferlere başladığını belirtmektedir. Hatta bu Alman şirketinin, Fransa içinde bile Marsilya merkezli Fransız denizcilik şirketleriyle rekabete girdiğinden söz

---

²⁴⁴ BOA, Meclis-i Vâlâ, Vesika No:23811, 18 Zilkâde 1281 (14 Nisan 1865), s.1-4. Ayrıca şirketin hisse senedi örneği için Bkz. EK 6, Belge 3.

²⁴⁵ Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi 1288 (1871), s.107.

²⁴⁶ Bursa Gazetesi, No:120, 21 Şevval 1310 (8 Mayıs 1893), s.3.

²⁴⁷ Aktar, Ayhan, "Bursa'da Devlet ve Ekonomi", Bir Masaldı Bursa, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 1996, s.133.

etmektedir. 1904 yılında Fraissinet adlı Fransız şirketi Mudanya ile Marsilya arasında deniz yolu taşımacılığına tekrar başlamıştır²⁴⁸.

Bursa'nın başkent İstanbul, Avrupa'daki Marsilya ve Hamburg limanlarına denizyolu ulaşımı ile bağlanması, kentin dünya ekonomisiyle eklemlenmesinin göstergesi niteliğindedir. Öyle ki, denizyolu ulaşımı ipek ve koza ihracatındaki dalgalanmalara göre bazı kesintiler göstermektedir.

4.FARKLILAŞAN KONUT TİPLERİ

İnsanların içinde yaşadığı evler, bir bakıma onların yaşam biçimini de yansıtır. Klasik Osmanlı düzeninde, konutlar zamanlarının büyük bir kısmını evde geçiren kadınların kullanımına uygun şekilde inşa edilmiştir.

Bursa sicillerinde yer alan çok sayıdaki satış hücceti evlerin fiziki durumuna ilişkin bilgiler içermektedir. Bursa evleri genellikle iki katlı ve mümkün olduğunca arazi eğiminden faydalanacak şekilde inşa edilmiştir. Kentte nadir olarak tek katlı evlere rastlanmaktadır. İki katlı evlerde zemin kat çoğunlukla kârgir (taş vella tuğla) olup üst kat dolma (ahşap ve kerpiç ya da tuğla karışık) olarak inşa edilmiştir²⁴⁹. Evin içinin dışarıdan görülmemesi için zemin katlarda yola doğru pencere açılmamıştır. Bu nedenle ışısız ve güneşsiz olan bu kesim genellikle ikâmete ayrılmamış, oturmak için üst katlar tercih edilmiştir²⁵⁰. Evlerin üst katlarında mümkün olduğunca çok sayıda pencere açılarak güneş ışığından fazlasıyla yararlanmaya çalışılmış, böylece hareket alanları dar olan kadınlar için buradan dışarıyı görme olanağı sağlanmıştır.

Bursa evlerinde içinde yaşayan insanların kullanımını açısından çeşitli alanlar yaratılmıştır. Sofa, aile ortamının mahremiyeti nedeniyle evin erkeğinin misafirlerini kabul ettiği selamlık (en azından bir oda), ailenin ikamet ettiği

---

²⁴⁸ Fesch, Paul, **Constantinople Aux Derniers Jours d'Abdul-Hamid**, Paris, 1907, s.532.

²⁴⁹ Tomsu, Leman, **Bursa Evleri**, İstanbul Matbaacılık, İstanbul, 1950, s.19.

²⁵⁰ Mahkeme kayıtlarında da ev satışları ve vakıf evlerin onarımı ile ilgili belgelerde Bursa evlerinin özellikleri detaylı olarak anlatılmaktadır. Örneğin 3 Ağustos 1647 tarihli bir ev satış belgesinde Kanber Mahallesinde bulunan bir ev, tek katlı (beyti suflî) sofa ve tuvaletli ayrıca meyve veren ve meyvesi olmayan ağaçlardan oluşan avlulu, su tesisatlı olarak tanımlanmaktadır.

harem, gelir durumuna göre hizmetçi odaları, genellikle bahçede yer alan mutfak, kiler ve tuvaletten oluşmaktadır²⁵¹. Evlerin sokağa açılan pencereleri, evin içini göstermeyecek biçimde kafeslerle örtülmüştür. Aynı şekilde açık sofalarda da, korkuluklar üzerine kafesler konmuştur.

Evlerde odaların her biri sofa, hayat ya da sergi denilen bir koridora veya ortak kullanılan bir odaya açılıyordu. Modern öncesi Avrupa evlerinden farklı olarak, Osmanlı evlerinde odalardan birbirine geçiş mümkün değildi. Ayrıca evler çok esnek bir yapıdaydı. Gereksinim halinde yeni odalar eklenebilmekte binanın bitişiğinde yeni yapılar inşa edilebilmekteydi²⁵².

19. yüzyıldaki İstanbul kaynaklı Barok etkisine kadar, bu evlerin en belirgin özelliklerinin, sofalar, taşan katlar, geniş saçaklar ve cumbalar olduğu söylenebilir. Ayrıca evler genellikle büyükçe bir bahçenin içinde yer almaktadır.

19. yüzyıl ortalarından itibaren cam kullanımının yaygınlaşmasıyla, Bursa evlerinde açık sofaları camlarla kapatma eğilimi artmıştır²⁵³. I, L,U biçimindeki ev planı tiplerinden en çok L tipi tercih edilir hale gelmiştir. Zamanla dış sofa iç sofaya dönüşmüş, alt katlar kerpiç ya da taş duvarlarla, üst katlar ahşap karkas, dikey düşmelerin arası tuğla dolgulu olarak inşa edilmeye başlanmıştır. Yine bu dönemde evlerin dışının tamamen sıvanması farklı bir ev tipolojisi ortaya çıkarmıştır²⁵⁴. Evler özellikle, sarı, aşı kırmızısı, çivit mavisi ve yeşil gibi canlı renklere boyanmıştır.

Fransa'nın Bursa Konsolos Vekili Edmond Dutemple (1880-1883 yılları arasında Bursa'da bulunmuştur) Bursa evlerinin genel özelliklerini şöyle sıralamaktadır: *"bu kentte evler dayanıksız malzemeden yapılmıştır. Sağa, sola ya da aşağıya doğru meyilli evler, mucizevi şekilde yıkılmadan ayakta*

---

²⁵¹ Tomsu, a.g.e., s.26.

²⁵² Duben, Alan, **Kent, Aile, Tarih**, çev.Leyla Şimşek, İletişim Yay., İstanbul, 2002, s.112, 113.

²⁵³ Sözen, Metin-Erzun, Cengiz vd., **Türklerde Ev Kültürü**, Doğan Kitapçılık, İstanbul, 2001, s.97.

²⁵⁴ Kırayoğlu, Mithat, "Bursa Evleri", **Bursa Defteri**, Sayı 2, Bursa, 1999, s.44.

durmaktadır. Her evde bolca kafesli pencere bulunur”²⁵⁵. Dutemple’ın da ilgisini çeken kafesli pencereler, kadınların evin içinden dışarıyı görmesini sağlarken, dışarıdakilerin onları görmesine engel olmaktadır. Kafesli pencereler bu açıdan, Osmanlı mahremiyet anlayışının sınırlarını da göstermektedir.

19. yüzyılda Bursa evlerinin fiziksel özelliklerinde olduğu kadar, mekanın kullanımını açısından da bazı farklılıklar ortaya çıkmıştır. Genel olarak Türk evlerinde evin erkeğinin konuklarını kabul ettiği misafir odası dışında, odalar, yemek odası, yatak odası, oturma odası gibi ayrı üniteler yoktur. Her oda, hem oturma, hem yatma hem de yemek yemek için kullanılmaktadır. Bu durum 19. yüzyılda halen çoğunlukla bu şekilde devam etmekle birlikte, özellikle üst gelir grubunda yer alan insanların oturduğu evlerde odaların, işlevlerine göre bahsedilen şekilde ayrılması, oda sayısının artmasına neden olmuş böylece evler yatay olarak büyümüştür²⁵⁶.

Örneğin, 1893 yılında Veled-i Vezir Mahallesi’nde karakol yakınında bir yalı “3 oda, 2 sofa, tahtâni (alt katta) iki oda 1 sofa, 1 mutfak, 1 kiler, 1 ahır ve arabalık, bahçe, 2 akarsu (su sistemi kastedilmektedir) sahibi elinden satılığa çıkartılmıştı²⁵⁷. Büyük, görkemli ev ve konaklar genellikle üst gelir grubunun oturduğu İpekçilik bölgesinde yoğunlaşmasına karşın, kentin farklı semtlerinde de bu türden yapılara rastlamak mümkündür.

Kentte evlerin ısıtılmasında sobadan çok mangalların kullanıldığı terekelerdeki kayıtlardan anlaşılmaktadır. Ölen insanların malları arasında çok sayıda mangala rastlanırken, soba sayısı oldukça düşük kalmaktadır. Mangal hafif ve taşınabilir olduğu için gerektiğinde bir odadan diğerine kolaylıkla taşınabilmekte, ayrıca üzerinde çay-kahve gibi içecekler rahatlıkla hazırlanabilmekteydi²⁵⁸.

---

²⁵⁵ Dutemple, Edmond, **a.g.e.**, s.30.

²⁵⁶ Quataert, Donald, **Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922**, çev.Ayşe Berktaş, 2.baskı, İletişim Yay., İstanbul, 2003, s.226.

²⁵⁷ **Bursa Gazetesi**, No:126, 4 Zilhicce 1310 (19 Haziran 1893), s.6.

²⁵⁸ Aynı dönemde İzmir kentinde de ısınmak için mangal kullanılmaktadır. Bkz.Beyru, Rauf, **19.Yüzyılda İzmir’de Yaşam**, Literatür Yay., İstanbul, 2000.

Evler aynı zamanda toplumsal yeniliklerin öncelikli sınanma alanları olarak da özel bir önem taşımaktaydı. Ancak beklenildiği gibi, bu yenilikleri ilk olarak varlıklı aileler deneme fırsatı bulmaktaydı. Daha önceleri ev içi eşyaları, duvar kenarı ve cam önünde yer alan divanlar, sedirler minderlerden ibaretti. Yerlerde halı ya da hasır ve minderler bulunur, yemek yemek için yerden yükseltilmiş sinilerin çevresinde toplanılırdı. 19. yüzyıldan itibaren ev içi kullanım eşyalarının niteliğinde de değişmeler meydana geldi. Avrupa'dan gelen çatal, bıçak, masa, iskemle takımları evlerde kullanılmaya başlandıkça, ayrı yatak ve yemek odaları ortaya çıkmıştı.

Görüldüğü gibi, Tanzimat Fermanı ile başlayan Osmanlı Devleti'nin neredeyse tüm alanlarda gerçekleştirmeye çalıştığı reformlar döneminde, 1839 yılından itibaren kentte çok sayıda fabrika açılarak Avrupa'ya ipek ipliği ve koza ihracatı gerçekleştirilmiş, belediye, hükümet konağı, tiyatro, postane ve banka binaları gibi yapılar inşa edilmiş, Bursa-Mudanya demiryolu faaliyete geçmiştir. Bursa bu mekansal özellikleriyle, artık sanayi öncesi bir Türk-İslam kenti olmaktan çıkarak, sanayileşmeye ve modernleşmeye başlayan bir kent nitelikleri göstermeye başlamıştır. Çıkmaz sokakların kaldırılması ve kent merkezinin yeni işlevler üstlenmesiyle, geleneksel mahalle ölçeği dışında kentli olma bilincinin oluşumunun ilk adımları atılmıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EKONOMİK VE MEKANSAL DEĞİŞİMİN SOSYAL SÜREÇLERLE BİRLİKTE DEĞERLENDİRİLMESİ

Birinci ve ikinci bölümde Bursa'nın tarihsel gelişimi, klasik dönemde ekonomik ve sosyal yapının mekana yansması sonucu ortaya çıkan fiziksel öğeler, Tanzimat ve devam eden süreçte modernleşme çabaları sonrasında kentin yönetimi, ipek üretimindeki makineleşme ve sanayileşmenin başlaması sonrasında, mekanın yeniden biçimlendirilmesi ayrıntılı olarak ele alınmıştı. Bu bölümde, öncelikle Bursa kentinin genel toplumsal yapısı, bu yapıyı etkileyen göçler hakkında bilgi verilecek daha sonra, sosyal ve mekansal yapı birlikte değerlendirilerek özellikle değişen tüketim alışkanlıklarına vurgu yapılacaktır.

1.KENTİN NÜFUS BİLEŞENLERİ

Osmanlı klasik dönemi için yapılacak demografik ve istatistiksel çalışmalarda kullanılabilir temel kaynak tahrir defterleridir¹. Sanayi öncesi tarım toplumlarında, ülkenin vergi ve vergi veren nüfus potansiyelini belirlemek amacıyla sayımlar yapılmaktadır. Bu eğilim Osmanlı Devleti'nde de görülür². Devletin vergi verebilecek mükelleflerini belirlemesi, kaynaklarını rasyonel şekilde kullanabilmesi ve nüfus-toprak ilişkisini en iyi şekilde kurabilmesi için tahrir yapılması gerekmektedir³.

Osmanlı klasik devri denilen 15. ve 16. yüzyıllarda tahrir defterleri, vergi mükelleflerine ait bilgileri, bunların yaşadıkları yerlerden toplanması beklenen vergileri, bu vergilerin hangi kişi ya da kurumun tasarrufunda

---

¹ Gerber, Haim, **Economy and Society in an Ottoman City, Bursa, 1600-1700**, Hebrew University Press, Jerusalem, 1988, s.5.

² Öz, Mehmet, "XVI.Yüzyıl Anadolu'sunda Köylülerin Vergi Yüğü ve Geçim Durumu Hakkında Bir Araştırma", **Osmanlı Araştırmaları**, Sayı 17, İstanbul, 1997, s.77.

³ Barkan, Ömer, Lütfi, "Türkiye'de İmparatorluk Devirleri'nin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri", **İ.Ü.İktisat Fakültesi Mecmuası**, C.II, İstanbul, 1941, s.22. "Nüfus ve Arazi Tahrirleri", olarak kısaltılacaktır.

bulduğunu tespit eden, sancak esasına göre düzenlenmiş resmi belgelerdir⁴. Bu defterlerden demografik araştırmalarda, kent, kasaba, köy ve mezraalarda yaşayan cemaatlerin nüfusları, yerleşim birimlerinin büyüklükleri, müslim ve gayr-ı müslimlerin nüfus oranları gibi konularda bilgiler elde edilebilir. Ayrıca üretimin hesaplanması açısından ekilebilir toprak miktarının bilinmesi ve nüfus-toprak-üretim arasındaki ilişkinin anlaşılması açısından da bu defterler önemlidir.

Padişahlar tahta geçtiğinde, her türlü berat ve tezkire sahiplerinin ellerindeki dirlik beratları ile vakıfnâme ve mülknâmelerini yenilemeleri ve padişahtan mukararnâme almaları gerekmektedir. Padişahın bahsedilen bu mukarrernâmeleri adil olarak verebilmesi için yolsuzluk ve haksızlık yapıp yapılmadığını denetletmesi zorunluluğu vardır. Tahrirler padişahın bu denetlemeyi yaptırıp haksız vergi alımı, vergi ve resimlerin belirlenen miktarlarda ve düzenli olarak toplanıp toplanmadığı gibi konularda ülkenin durumunu anlamasını sağlamaktadır⁵.

Tahrir defterlerinde kullanılan ve temel vergi birimini ifade eden hâne terimine dönem dönem farklı anlamlar yüklenmiştir. 1600'lü yıllara kadar hâne ev, aile anlamına gelmektedir. Hâne yani ailenin, kadın-erkek-çocuk ve ebeveynlerden meydana geldiği diğer akrabaların ise ayrı oturduğu kabul edilmektedir. Hânenin kaç nüfusluk bir topluluğu ifade ettiği konusu ise tartışmalıdır. Demografik araştırmalarda hâneyi 3,5, hatta 7 katsayısına göre kullananlar vardır⁶. 17. yüzyıl ve sonrasında hânenin kaç vergi mükellefine karşılık geldiği kesin olarak belli değildir. Bu dönemde sistematik tahrirler sona ermiş başlangıçta geçici bir vergi iken sonradan sürekli hale dönüşen avâız vergisi için yapılan tahrirler eski tahrirlerin yerini almıştır. Artık bu dönemde hâne kelimesi ile kastedilen ev ya da aile değil "Avâız Hânesi" yani vergi

---

⁴ Öz, Mehmet, "Tahrir Defterlerindeki Sayısal Veriler", **Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik**, T.C.Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayını, Ankara, 2000, s.17, 18.

⁵ Barkan, "Nüfus ve Arazi Tahrirleri", s.35, 36.

⁶ Göyünç, Nejat, "Hâne Deyimi Hakkında", **İ.Ü.Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, C.XXXII, İstanbul, 1979, s.331, 332.

matrahıdır. Bu durum nüfusla ilgili olarak yapılacak araştırmalarda nüfusun tahmin edilebilmesini daha da güçleştirir.

Ayrıca bahsedildiği gibi bir gerçek hânenin kaç kişiden oluştuğu da belirsizdir. Genel olarak Osmanlı tarihinde demografik araştırmalarla ilgili olarak karşılaşılan bu sorunlar kentlerin nüfuslarının belirlenmesinde de karşımıza çıkar. Tüm bu gelişmeler ilk nüfus sayımının yapıldığı 19. yüzyıldan önceki dönemlerde Bursa'nın nüfusunun belirlenmesinde sorunlara neden olmaktadır.

Bu bağlamda Bursa kentinin Osmanlı dönemindeki nüfus verileri de çoğu zaman tahmini ve yaklaşık rakamlardır. Kent nüfusuyla ilgili ilk olarak, Halil İnalçık 15. yüzyılda Bursa'da 5000 avârız hânesi bulunduğundan hareketle, nüfusun 40-50 bin olabileceği tahmininde bulunur⁷. Başka bir araştırmacı Özer Ergenç ise 16. yüzyılda Bursa'nın nüfusunu 1530-31 tarihli Hüdâvendigâr Livâsı Mufassal Tahrîr Defterine dayanarak 35-40 bin olarak belirtmektedir⁸. Albert Gabriel ise Bursa'da 1573'de 12.852 hâne (burada kastedilen gerçek hânedir) olduğundan yola çıkarak kentin nüfusunu 64.260 olarak hesaplamaktadır⁹.

Evliya Çelebi 1640'da Bursa'ya geldiğinde Bursa'da 176 Müslüman, 7 Ermeni, 9 Rum, 6 Musevî, 1 Kıpti (Çingene) ve 1 Miskin (cüzamlılar) olmak üzere toplam 198 mahalle bulunduğunu söylemektedir¹⁰.

Bursa kentinde 16. yüzyılda gayr-ı müslim sayısında artış gerçekleşmiştir. Bursa'nın önemli limanları olan Mudanya ve Gemlik'te Rum nüfus yoğun olarak yaşamaktadır.

17. yüzyılda gelindiğinde Anadolu'daki karışıklıklar nedeniyle kale kentlere göçler artmış, Celâli isyanları sırasında kırsal kesimde yaşayan halk

---

⁷ İnalçık, "XV.Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", s.203.

⁸ Ergenç, **a.g.tz.**, s.108, 109.

⁹ Gabriel, Albert, **Une Capitale Turque Brousse**, Paris, 1958, s.3.

¹⁰ Çelebi Evliyâ, **Seyahatnâme II**, s.15.

güvenli olan surlarla çevrili kentlere göç etmeye başlamıştır¹¹. Bu dönemde kentlerde “kâr ve kisb etmek üzere” (ticaret yapmak amacıyla) gelen Ermeni ve Yahudi nüfus da yerini almaya başlamıştır. Özellikle Bursa, Kayseri, Ankara ve Edirne gibi kentlerde nüfus yoğunluğu artmıştır¹². Haim Gerber 17. yüzyılda Bursa nüfusunu, 1631’de 19.714, 1640’da 23.927, 1670’de 39.225 ve 1696’da 27.241 olarak tahmin etmektedir. Kentin Celâli isyanları nedeniyle nüfusunun arttığı düşünülürse, yukarıda belirtilen araştırmacıların tahminleriyle Gerber’in verdiği rakamlar örtüşmemektedir. 17. yüzyılda 1640 yılında Bursa’ya gelen Evliya Çelebi iç kalede 2000, kale dışında 23000 olmak üzere 25000 ev saymaktadır. Her evde yaklaşık olarak 5 kişi olduğu varsayılırsa ortaya 125.000¹³ gibi bir rakam çıkmaktadır ki bu sayı oldukça abartılı görünmektedir. Yine 1670’lerde Bursa’ya gelen gezgin George Wheler kentin nüfusunu 50 bin kişi olarak kaydetmektedir¹⁴. Bu bağlamda, nüfus sayımının yapılmadığı dönemde Osmanlı toplumunun nüfusunu ve özelde de Bursa’nın nüfusunun belirlenmesi sorunlu bir konudur. Bu nedenle yapılan nüfus tahminleri de birbirinden farklıdır. Ancak kesin olan kentin Osmanlı egemenliğine girmesinden sonra, kalabalıklaştığı ve nüfusunun arttığıdır. Yukarıda belirtilen 15, 16 ve 17. yüzyıllardaki nüfus tahminleri sanayi öncesi kentleri için öngörülen miktardan oldukça yüksektir.

19. yüzyıla gelindiğinde Bursa kentinin nüfusu hakkında daha sağlıklı bilgilere ulaşmak mümkündür. Ancak idari yapılanmanın sürekli olarak değiştiği bu reformlar yüzyılında, bir kent ya da bölge ile ilgili nüfus değerlendirmesi yapılırken imparatorluğun idari durumunu sürekli göz önünde bulundurmak gerekir.

Osmanlı Devleti’nde ilk nüfus sayımı, II. Mahmut döneminde 1831 yılında, yeniçeri ocağının kaldırılmasının ardından, yeni vergi kaynaklarının ve

---

¹¹ Faroqhi, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Kentler ve Kentliler**, s.337.

¹² Orhonlu, Cengiz, “Şehir Mimarları”, **Osmanlı Araştırmaları** , C.II, İstanbul, 1981, s.4. “Mimarlar” , olarak kısaltılacaktır.

¹³ Çelebi, Evliya, **a.g.e.**, s.14.

¹⁴ Wheler, George, **A Journey into Greece**, London 1682, s.215.

askerlik yapabilecek kişi sayısının belirlenmesi amacıyla yapılmıştır¹⁵. Sayım devletin şer'î memurları aracılığıyla gerçekleştirilmiş, sadece erkekler sayılmış ve nüfus bileşenlerini ayırmada genellikle din göz önünde bulundurulmuştur.

1831 sayımı yapıldığı sırada Osmanlı toprakları kendi içinde sancaklara ayrılan 29 eyalete bölünmüştü. Hüdâvendigâr (Bursa) Anadolu eyaletinin 15 sancağından biriydi¹⁶.

İlk nüfus sayımı verilerinde Bursa kentinde (nefs-i Bursa olarak ifade edilmektedir) 16.138 vergi verebilen erkek sayılmıştır. Bu dönemde aynı oranda kadın ve ek olarak çocuklar da göz önünde bulundurulursa, kentte tahmini olarak 75-80.000 kişinin yaşadığı söylenebilir¹⁷. İlk nüfus sayımından sonra 1844 yılında ikinci nüfus sayımı yapılmakla birlikte bu sayımın sonuçları Osmanlı idaresi tarafından yayınlanmamıştır.

1867-1868 Hüdâvendigâr Vilâyeti'nin oluşturulması ve Bursa'nın vilâyet merkezi olarak belirlenmesinden sonra kent nüfusuyla ilgili daha düzenli ve sürekli verilere ulaşılabilmektedir. Hüdâvendigâr Vilâyeti salnâmelerinden elde edilen nüfus bilgilerine de ihtiyatla yaklaşmak gerekir. Şöyle ki salnâmelerde 3-yıl ardı ardına kentin nüfusuyla ilgili tamamen aynı bilgiler bulunabilir, ya da cemaatlerin nüfus verileri toplandığında elde edilen sonuç, salnâmede yazılmış toplam nüfus ile örtüşmeyebilir. Osmanlı Devleti'nde nüfus konusunda güvenilir istatistikler olmadığı için belirtilen rakamların kesin olmadığı, yaklaşık sayıları içerdiği unutulmamalıdır.

Bursa kentinin 19. yüzyıldaki nüfusuna yukarıda bahsedilen kaynaklardan sağlanan veriler doğrultusunda bakıldığında, genel olarak, kentin toplam nüfusunun 1/4'ünü gayri müslimlerin oluşturduğu söylenebilir.

---

¹⁵ Karal, Enver, Ziya, **Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı 1831**, 2.baskı, TC Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yay., Ankara, 1997, s.10, Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı, olarak kısaltılacaktır; Karpat, Kemal, **Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri**, çev.Bahar Tırnakçı, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2003, s.45.

¹⁶ Baykara, Tuncer, **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I, Anadolu'nun İdari Taksimatı**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay. No:86, Ankara, 1988, s.116.

¹⁷ Karal, **Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı**, s.201.

Başlangıçta sadece erkekler sayıldığından, 1880'den sonraki nüfus verileri kadın-erkek-çocuk herkes sayıldığından daha güvenilir görünmektedir. 19. yüzyılın sonlarında Bursa kentinin nüfus bileşenleri kentin büyüklüğünü ve kentte yabancı akışını açıkça göstermektedir. Ancak 1900 yılından sonraki salnamelerin hiçbirinde yabancı sayısı belirtilmemiştir. Kentte yatırımları bulunan yabancıların bir anda şehirden ayrılması akla uygun görünmemektedir. Yabancıların sayısının yazılmasından vazgeçilmiş görünmektedir.

Tablo 9: 1870-1907 Yılları Arasında Bursa Kenti'nin Nüfusu

	MÜSLÜMAN	GAYRI MÜSLİM	RUM	ERMENİ	BULGAR	KATOLİK	YAHUDİ	PROTESTAN	LATİN	YABANCI	TOPLAM
1870*	22.836	12.883	-	-	-	-	-	-	-	-	35.719
1871*	22.836	12.883	-	-	-	-	-	-	-	-	35.719
1872*	22.836	12.883	-	-	-	-	-	-	-	-	35.719
1873*	22.826	12.882									35.708
1874*	22.826	12.882	-	-	-	-	-	-	-	-	35.708
1877*	29.380	12.668	-	-	-	-	-	-	-	-	42.048
1880*	32.892	11.852	8782	3070	-	-	-	-	-	-	44.744
1886 ¹⁸	178.144	76.827	43.427	23.454	381	312	2339	286	10	6618	254.685
1889	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	115.043
1894	91.129	32.819	21.494	6617	22	680	2712	231	-	1063	123.948
1895	88.664	32.645	21.492	5664	22	1336	2565	295	-	1271	121.309
1900	92.506	32.950	22.547	6372	25	758	2930	306	12	-	125.456
1902	101.180	35.052	24.329	6613	-	776	3009	313	12	-	136.232
1903	103.738	34.840	24248	6435	-	788	3040	317	12	-	138.578
1907	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	136.799

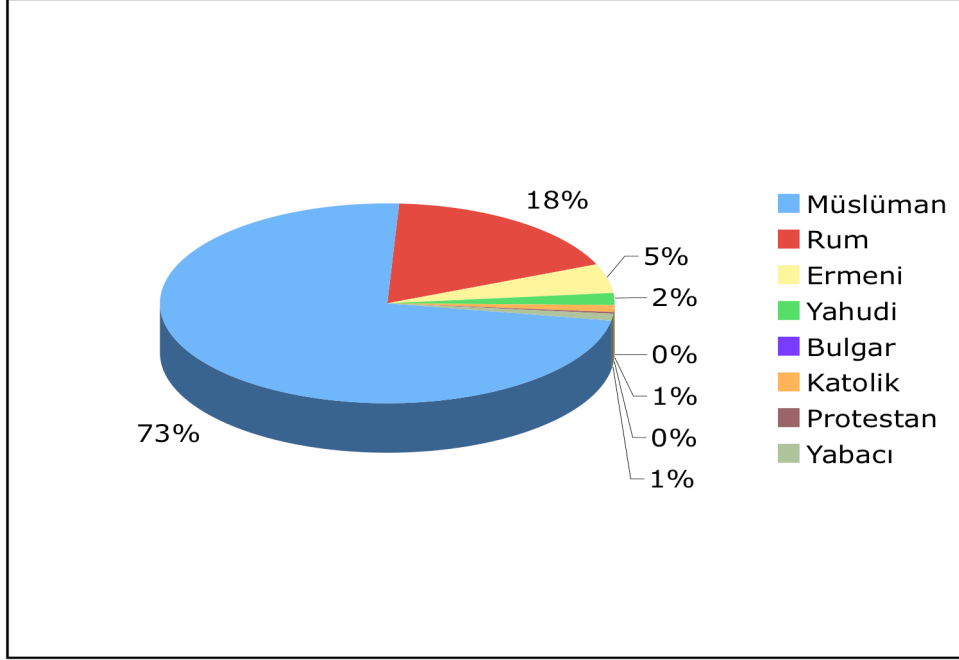
Kaynak: 1287 (1870) - 1324 (1907) Tarihleri Arasındaki Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmelerinde Yer Alan Nüfus Verilerinden Derlenmiştir.

* Sadece erkekler sayılmıştır. Kadın ve çocuk sayısı dahil edilmemiştir. Örneğin 1870 yılında erkek sayısı kadar da kadın olduğu düşünülür ve çocuklar da eklenirse kentin nüfusu 75-80 bin civarındadır.

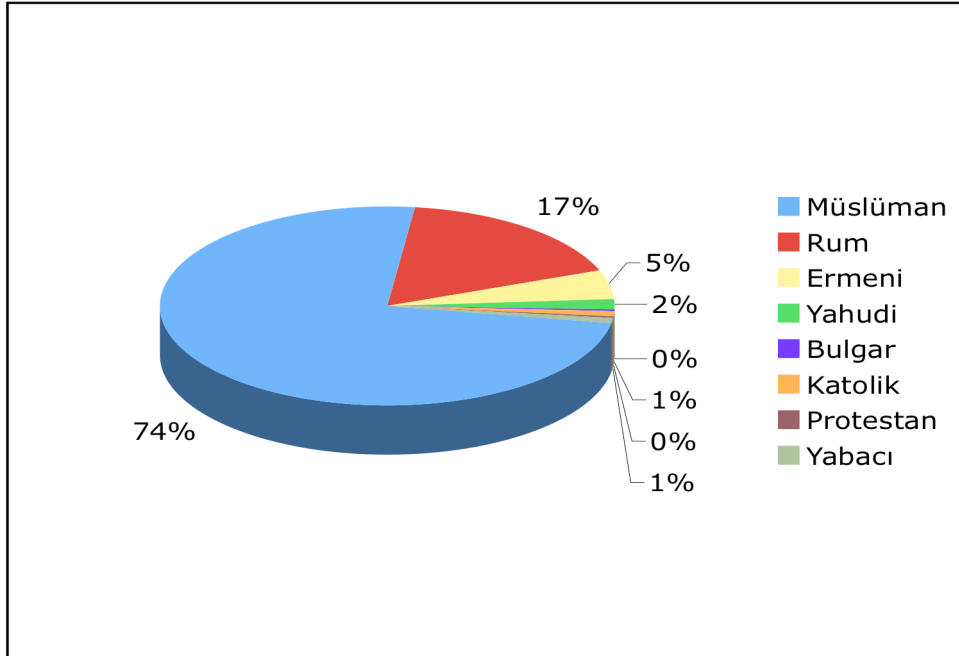
¹⁸ 1886 yılı nüfusunun içine Bursa Sancağı'nın tamamı dahil edilmiştir. (Mudanya, Gemlik, Mihaliç, Kirmastı ve Adranos sancak sınırları içindedir).

1895-1903 Yıllarında Bursa Kentinin Nüfus Bileşenleri

Grafik 1: 1895 YILI

Grafik 2: 1903 YILI

Tablo 9’da yer alan nüfus bilgileri doğrultusunda, 19. yüzyıl sonlarına gelindiğinde Bursa kentinin nüfusunun göçlerin de etkisiyle 121.590'a ulaştığı görülmektedir¹⁹. 1893’de tüm Osmanlı toprakları üzerinde 13.578.647 Müslüman, 4.776.738 gayr-ı müslim²⁰ yaşadığı göz önünde bulundurulduğunda, Bursa kentinin 121.590 nüfuslu büyük ve kalabalık bir kent olduğu görülmektedir. 20. yüzyıl başlarında Bursa kentinin, nüfusu 135.000’e ulaşmıştır.

Aynı dönemde benzer şekilde ekonomik kalkınmanın yaşandığı, sosyal ve mekansal değişimin hız kazandığı Selanik kentinin 1890 yılında nüfusu 98.938’di²¹. Önemli bir liman kenti olan İzmir’in aynı yılda nüfusu 200.000 civarındaydı ve bu sayının 52000’i Müslüman geri kalanı gayrı müslim ve yabancılardan oluşturmaktaydı²².

2.GÖÇLERİN BURSA’YA ETKİLERİ

Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmaya başlayarak, ulus devlete doğru ilerlediği, süreçte imparatorluk sınırları dışında kalmaya başlayan Müslüman nüfus Trakya ve Anadolu'ya doğru göç ettiği için yeni bir demografik yapı oluşmaya başlamıştır. Özellikle 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından Bursa yöresi yoğun bir göç almış ve göçmenler için kentte yeni mahalleler kurulmuştur.

Romanya, Bulgaristan, Kırım ve Kafkasya gibi bölgelerden gelen göçmenlerin bir kısmı Bursa’da yerleştirilmiştir²³. 1877-1878 Rus Savaşı sırasında olduğu gibi büyük göç dalgaları dışında göç ufak gruplar halinde

---

¹⁹ 1893 Tarihli nüfus sayımı verileri için Bkz. Karpat, Kemal, “Ottoman Population Records and The Census of 1881/82-1893”, **International Journal of Middle East Studies**, C.IX, 1978, s.263.

²⁰ Shaw, Stanford, "The Ottoman Census System and Population 1831-1914", **International Journal of Middle East Studies**, C.IX, 1978, s.334.

²¹ Anastassiadou, Meropi, **Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik**, çev. Işık Ergüden, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2001, s.89.

²² Beyru, a.g.e., s.53.

²³ İstanbul’dan 1861 tarihinde gönderilen resmi yazıda, Hüdâvendigâr Vilâyeti’ne dahil sancaklarda ziraat yapılmaya ve iskana elverişli boş arazilerin miktarının merkeze bildirilmesi istenmekteydi. **BOA, Sadâret Umum Vilâyât Evrâkı**, Dosya No:417, Gömlek No:58, 2 Safer 1277 (20 Ağustos 1860).

devam etmekteydi²⁴. Bursa'ya yapılan göçler konusunda özellikle 1889 tarihli salname ayrıntılı bilgiler vermektedir²⁵.

Tablo 10: 1889 (H.1306) Bursa'ya Göç Edenlerin Sayısı ve Yerleştirildikleri Mahalleler²⁶

GELDİĞİ YER	YERLEŞTİRİLEN YER	HANE	SAYI
Rumeli	Ruşçuk Mahallesi	61	232
Rumeli	Selimiye Mahallesi	202	703
Rumeli	Vidin Mahallesi	49	161
Rumeli	Timurtaş Mahallesi	61	234
Rumeli	Deveciler Mahallesi	37	143
Rumeli	Kanberler Mahallesi	19	62
Rumeli	Cuma-i Cedid Mahallesi	40	190
Batum ve Rumeli	Yıldırım Mahallesi	110	385
Tatar	Mecidiye Mahallesi	100	443
Tatar	Hıdırlık, Yeni Köstence Mahallesi	97	321
Tatar	Vakfiye Mahallesi	84	325
Tatar	Molla Arap Mahallesi	102	414
Tatar	Namazgah Mahallesi	60	255
Tatar	İhsaniye Mahallesi	17	72
Tatar	Alacahırka Mahallesi	15	65
Bursa'da Münferit Olarak Iskan Edilen			11.104
TOPLAM			15.109

Kaynak: Hüdâvendigar Vilâyeti Salnâmesi, 1306 (1889), s.77.

Tablo 10'da kente gelen göçmenlerle ilgili bilgiler göçlerin mekana yansımaları anlamada önemli ipuçları sağlamaktadır. Bursa'ya özellikle Rumeli ve Kırım'dan gelen kişiler yerleştirilmiştir. Öncelikle kent içinde görece daha tenha olan Yıldırım, Molla Arap, Namazgah gibi mahallelere yerleştirilmiştir. Bugün halen bu mahallelerde anılan gruplar yoğun olarak yaşamaya devam

²⁴ Örneğin 1861 yılında Kırım muhacirlerinden toplam 580 kişi olmak üzere 109 hane Bursa Sancağı ve karyelerinde yerleştirilmek üzere Bursa Mutasarrıflığına gönderilmişti. **BOA, Sadâret Mühimme Kalemi Evrâkı**, Dosya No:192, Gömlek No:78, 05 Safer 1277 (23 Ağustos 1860).

²⁵ **Hüdâvendigar Vilâyeti Salnâmesi, 1303 (1886)**, s.79,80.

²⁶ **Hüdâvendigar Vilâyeti Salnâmesi, 1306 (1889)**, s.77. Aynı tarihte Bursa'nın Fethiye, Nilüfer ve Geçit gibi köylerinde de 4130 kişi (932 hane) yerleştirilmişti.

etmektedir. Ayrıca, Çırpan, Rusçuk ve İntizam gibi yeni göçmen mahalleleri oluşturulmuştur²⁷. Bu mahalleler Ahmed Vefik Paşa döneminde açılan ve kent merkezine doğrudan ulaşan Gemlik Caddesi'ne yakın konumdadır. Yeni mahalleler bu cadde civarında oluşturularak kent merkezi ile bağlantı içinde olmaları düşünülmüş olmalıdır. Kent içindeki mahalleler dolduktan sonra, kentin batısındaki İhsaniye ve Fethiye gibi mahalleler kurularak gelenler buralara yerleştirilmiştir. Bu mahalleler de Vali Celaleddin Paşa (1891-1897) döneminde açılan Acemler-Karacabey yolu ile kente bağlanmışlardır.

Bursa kent yönetimi yaklaşık 20.000 kişilik bu yeni nüfusun, gıda ve giyecek gibi temel gereksinimleri ile onlara çadır ve kalıcı konutlar sağlama zorunluluğu ile karşı karşıya kalmıştır. Göçmenlerin, Osmanlı Devleti için mali açıdan bir yük olduğu ve zaten kötü olan ekonomiyi daha da zora soktukları şüphesizdir. Bu bağlamda oluşturulan Muhâcirûn Komisyonu'nun başlıca görevi, göçmenlerin temel gereksinimlerini karşılamak, onların yerleştirilmesini sağlamak ve uygun iş alanlarında istihdamını sağlamaktır²⁸.

Muhacirûn Komisyonu'na İstanbul'dan gönderilen 1861 tarihli talimatnâmede Bursa'da iskan edilmek üzere gönderilen muhacirlerin kış gelmeden uygun kasaba ve köylerde yerleştirilmesi ve muhacirlere gerekli her türlü yardımın eksiksiz olarak yapılması emredilmekteydi. Osmanlı yönetimi en başından itibaren Anadolu'ya gelen göçmenlerin mağdur olmaması için elindeki kaynaklar çerçevesinde gerekli çabayı göstermekteydi²⁹. Ancak Anadolu'ya yapılan göçlerin yoğunlaştığı ve kontrol edilebilir sınırları aştığı daha geç tarihlerde devletin bu konuda yetersiz kaldığı anlaşılmaktadır. Örneğin 1889 yılında İstanbul'dan ilgili yerel makamlara gönderilen yazıda, Bursa, İzmit, Balıkesir, Kütahya ve sâir yerlerde bulunan Bosna muhacirlerinin miktarı, ne kadarının iskan edildiği ve arazi sahibi olabildiğinin belirlenerek merkeze

---

²⁷ Mihçı, Esin v.d., **1/25000 Ölçekli Merkez Planlama Bölgesi Analitik Etüd Raporu**, Bursa Büyükşehir Belediyesi, Bursa, 1999, s.14.

²⁸ **Bursa Gazetesi**, No:136, 22 Safer 1311 (4 Eylül 1893), s.3.

²⁹ **BOA, Sadâret Mühimme Kalemi Evrâkı.**, Dosya No:210, Gömlek No:59, 21 Receb 1277 (2 Şubat 1861).

bildirilmesi istenmekteydi. Dolayısıyla iskan için anılan yerlere gönderilen göçmenlerin akıbeti konusunda bir belirsizlik söz konusuydu³⁰.

Kırım, Dağıstan ve Balkanlar'dan gelerek Bursa ve çevresine yerleştirilen göçmenlerin özellikle dul kalan eşleri ve geride bıraktıkları çocuklarının temel gereksinimlerinin karşılanması önemli bir sorun oluşturmaktaydı. Öncelikle, Osmanlı hükümeti göçmenlerin yer değiştirmeden iskan edildikleri yerlerde sabit tutulmasını sağlamaya çalışarak, doğabilecek karışıklıkların bu şekilde önüne geçmeyi düşünmüştü³¹. Anadolu'nun bir çok yerinden dul kadınlar çocuklarıyla birlikte başkente giderek, İstanbul'daki Dulhane kapısında yığılmakta ve yöneticileri zor durumda bırakmaktadırlar. Bu nedenle İç İşleri Bakanlığı Bursa'daki Muhâcirûn Komisyonu'na gönderdiği yazıda, dul kadınlar ve yetim çocukların buldukları yerden ayrılmalarına kesinlikle izin verilmemesi, bu insanların gereksinimlerinin devlet tarafından buldukları yerlerde karşılanacağı, ancak engellemelere karşın İstanbul'a gelmekte ısrar edenlerin akıbetlerinden endişe duyulduğu belirtilmektedir³².

Osmanlı yönetimi göçmenlere uygun yerlerde ev inşa etme ve tarımla uğraşmaları için arazi, hatta gerekli tohumu bile sağlamasına rağmen, karşılaşılan en önemli sorun göçmenlerin iskan edildikleri yerlerde sabit kalmamalarıdır³³.

Göçmenlerin iskan edildikleri yerler dışına gitmelerinin nedenleri, akraba ve hemşehrilerinden ayrılmak istememeleri ve gönderildikleri yerde çoğu kez "aç ve sefil" halde zor koşullarda yaşamak zorunda kalmalarıdır³⁴.

Bursa'da iskan edilen göçmenlerin, ormanları telafisi mümkün olmayacak ölçüde tahrip etmeleri, daha önce yerleştirilenler dışında, yeni gelenlerden hiç kimsenin ormanlık arazi içinde ev yapmasına izin

³⁰ BOA, Yıldız Komisyonlar Maruzâtı Dosya No:7, Gömlek No:45, 30 Zilkâde 1306 (28 Temmuz 1889).

³¹ Bursa Gazetesi, No:117, 23 Ramazan 1310 (10 Nisan 1893), s.5.

³² Bursa Gazetesi, No:117, 23 Ramazan 1310 (10 Nisan 1893), s.5,6.

³³ Bursa Gazetesi, No:137, 29 Safer 1311, s.4.

³⁴ BOA, Sadâret Umum Vilâyât Evrâkı, Dosya No:469, Gömlek No:63, 22 Cumaziye'l-Evvel 1277 (6 Aralık 1860).

verilmemesine neden olmuştur. Yeni gelen ailelere Muhâcirûn Komisyonu tarafından ziraate elverişli başka alanlar gösterilmesi uygun görülmüştür³⁵.

Bursa'ya gelen göçmenler beraberlerinde, sadece ağır ekonomik ve sosyal yükler getirmemişlerdi. Bu insanlar çeşitli alanlarda sahip oldukları bilgi, beceri ve ustalıklarını kısa sürede yeni geldikleri kentte de göstermeye başladılar. Rumeli'nden gelen göçmenler kentte araba yapımı ve arabalarla ulaşımın gelişmesini sağlamışlardır³⁶. Daha önce Edirne'de yapılan ya da dışarıdan ithal edilen arabalar artık Bursa kentinde yapılmaya başlanmıştır. Örneğin, 1902 yılında kentte 7 lando, 12 Körük, 800 tane de çift ve tek yaylı binek ve yük arabası imal edilmiştir³⁷. Araba üretimi genellikle Yeniyol, Tatarlar, Altıparmak, Karakadı, Tuz Pazarı ile Pirinç Hanı ve civarında yapılmaktadır.

Göçmenler öncelikle kentin görece olarak daha تنها olan Yıldırım Mahallesi ve çevresine yerleştirilmiş, daha sonra yeni mahalleler oluşturulması söz konusu olmuştur. Bu mahalleye Rumeli göçmenleri ve Gürcüler yerleştirilmiştir³⁸. Kentte göçmenler için Hoca Hasan, İntizam, Rusçuk ve Çırpan gibi yeni mahalleler oluşturulmuştur.

3.SOSYAL YAPI

Sosyal tabaka, kuvvet-otorite, servet, dini ve ahlaki niteliklerin getirdiği davranışlar, dil, giyim-kuşam ve yaşayış biçimi gibi nesnel ölçütlere göre benzer özellikler gösteren kişilerin tümü olarak nitelendirilebilir³⁹.

Osmanlı toplumsal örgütlenmesi, imparatorluk içinde doğabilecek toplumsal gerilimleri en aza indirmek için, çok esnek olmayan özel bir yapı ortaya çıkarmıştı. İmparatorlukta çok sayıda dini ve etnik grup bulunması, bu

³⁵ **Bursa Gazetesi**, No:140, 22 Rebiu'l-Evvel 1311 (3 Ekim 1893), s.5.

³⁶ Ziya, Mehmet, **Bursa'dan Konya'ya Seyahat**, Vatan Matbaası, İstanbul, 1328, s.16, 117.

³⁷ **Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi, 1324 (1907)**, s.279.

³⁸ Ziya, **a.g.e.**, s.39. Yıldırım Mahallesi'nin bugünkü nüfus bileşenleri içinde de Yunanistan ve Bulgaristan göçmenleri önemli yer kapsamaktadır.

³⁹ Sjoberg, **a.g.e.**, s.109.

gruplar arasındaki çatışmaları ortadan kaldıracak, dinsel ve cemaatsel ayrımla temellendirilen milletler sistemi oluşmuştu⁴⁰.

Toplumsal yapı, yatay ve dikey olarak iki yönde farklılaşma göstermekteydi. Millet olgusuna dayalı yatay farklılaşma Müslüman, Rum-Ortodoks- Ermeni ve Musevi milletlerini kapsamaktaydı Ayrıca her millet kendi içinde dikey hareketlilik içindeydi. Bu farklılaşmayı, askeri sınıfa dahil olma ya da olmama, tüccar ya da zanaatkar gibi üretici olup olmama ve kentli ya da köylü olma gibi statüler ortaya çıkarmıştı.

Osmanlı sosyal tabakalaşmasını anlamada temel belirleyicilerden biri vergi mükelleflidir. Bu noktada, iki ana sınıfın varlığından söz edilebilir: askerîler ve reâya. Askerî tanımlamasından fiilen askerlik görevi yapmanın ötesinde, padişahın verdiği özel bir beratla bir devlet hizmetine verilmiş ve böylece vergi bağışıklığı anlaşılmalıdır. Klasik Osmanlı düzeninde ehl-i berat olanlar (saray memurları, mülki memurlar, ulema ve vakıf mensupları) “askeri” statüsünü kazanmışlardı. Reaya kavramı vergi veren, ancak yönetime katılmayan bütün Müslüman ve Müslüman olmayan uyrukları içine alırdı. Askerî ve reâya da kendi içinde alt gruplara ayrılıyordu⁴¹. Askerî sınıfı meslek yaşamı açısından seyfiye (kılıç ehli), yönetici kadronun tımarlı sipahiler, kapıkulu askerleri gibi asker kanadını, ilmiye (ya da ulema) hukuk ve şeriatın uygulayıcısı kadı, müderris ve din adamlarını, kalemiye (kalem ehli) ise bürokratik işleri yürüten grubu oluşturmaktaydı⁴². Ulema ile seyfiyenin güç kaynakları farklıydı. Ulema gücünü İslam hukukunu yorumlama yetkisinden, seyfiye ise sayıca kalabalık ve silahlı olmasından alıyordu⁴³.

---

⁴⁰ Tekeli, İlhan, “Anadolu’da Kentsel Yaşantının Örgütlenmesinde Değişik Aşamalar”, **Toplum ve Bilim**, Sayı 9-10, Ankara, 1980, s.38.

⁴¹ İnalçık, Halil, “Osmanlı Fetih Yöntemleri”, **Osmanlı Özel Sayısı**, Sayı 19, 1999, s.121.

⁴² İnalçık, Halil, “Osmanlılarda Raiyyet Rûsûmu”, **Osmanlı İmparatorluğu Toplum Ve Ekonomi**, Eren Yay., İstanbul, 1996, s.49,50.

⁴³ Weiker, F., Walter, “The Ottoman Bureaucracy: Modernization and Reform”, **Administrative Science of Quaterly (Special Issue on Organization and Social Development)**, C.XIII, Sayı 3, 1968, s.455.

Askerî sınıf dışında bazı geçici görevleri nedeniyle vergiden muaf olanlar kişiler de vardır. Bu görevliler arasında, yasakçılar, altıbölük süvarileri, cizyedârlar, mukâtaa eminleri, muhtesipler ve muhızırlar sayılabilir⁴⁴. Bu ayırım sosyal yapıya da yansımış, devlet ve din sosyal mevki veren iki temel kaynak olmuştur. Servet sahibi olmak da sosyal statü açısından toplumsal tabakalaşmada üst konumda yer alabilmenin araçlarından biridir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda nüfusu oluşturan toplulukları ayırmada genel olarak din temel alınmakta reâya müslim ve gayr-ı müslim olarak ayrılmaktadır. Şüphesiz bu Osmanlı toplum yapısıyla ilgili çalışanların yaptığı bir ayırmadır. Toplum içinde Müslüman ya da gayr-ı müslim olmak vergi mükellefiyetindeki ayrılıklardan giyime kadar hayatın bir çok alanında farklılıkları beraberinde getirmektedir. Gayr-ı müslimleri de kendi aralarında Yahudiler, Rumlar ve Ermeniler olarak ayırmak mümkündür. Mahkeme kayıtlarında genellikle (bazen farklı olmakla birlikte) gayr-ı müslimler için “zımmî” ve onların mensub oldukları toplulukları belirtmek için de “tâife” ibaresi kullanılmıştır⁴⁵.

Buraya kadar anlatılanlardan Osmanlı toplumsal tabakalaşmasının, kendiliğinden ve toplumun iç dinamikleri sonucunda oluşmaktan çok, devletin denetleme ve artı ürüne el koyma faaliyetini en kolay şekilde gerçekleştirebileceği, yapay bir toplumsal yapı olarak ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Bu açıdan, Osmanlı toplumsal yapısı, devlete bağlılığın temelini oluşturan farklı, dini, etnik ve gruplar arasındaki dengeyi kurarken, merkezi ve yerel otoritelerin birbirine olan bağımlılığı, bu sosyal yapının devamını sağlamaktadır⁴⁶.

Osmanlı sosyal tabakalaşması çerçevesinde, kentlerin toplumsal yapısına da öncelikle yöneten ve yönetilen olma açısından bakmak gerekir. Bu açıdan

---

⁴⁴ Akdağ Mustafa, **Türkiye'nin İktisâdi ve İçtimâi Tarihi**, C.II, İstanbul, 1974, s.116. İçtimâi Tarih, olarak kısaltılacaktır.

⁴⁵ BŞS, B-60/8b, “Mahmiyye-i Bursa'da Koca Nâib Mahallesi sâkinlerinden Aslan veledi Yorgi nâm zımmî meclis-i ser'îye gelib”. B-60/11a, “Ermeni Tâifesinden Minos ve Behivan mahfel-i kazada Bâli veledi Nikola nâm Ermeni muvâhecesinde”.

⁴⁶ Karpat, Kemal, **Osmanlı Modernleşmesi, Toplumsal, Kuramsal Değişim ve Nüfus**, çev.Akile Zorlu-Kaan Durukan, İmge Kitabevi, Ankara, 2002, s.21.

klasik dönemde Osmanlı kentsel sınıflarından yönetenleri icrâi askeriler (maaşlılar, sipahiler ve zaimler) ve ulemâ (kadı, müderris vb), yönetilenleri ise, vergi mükellefi olma açısından lonca esnafı, tüccar ve sarraflardan oluşan reâya oluşturmaktadır⁴⁷. Yine kentte yaşayanlar Müslüman ve gayri müslim (Rumlar, Ermeniler, Yahudiler vb.) olarak “millet” esasına göre ayrılabilir. Kentteki toplumsal tabakalar şimdiye kadar genel olarak vergi mükellefi olma ve dinsel cemaate göre yapılmıştır. Şüphesiz kentte yaşayan insanlar, kadın/erkek, zengin/fakir gibi kendi içinde de farklılıklar ve geçişlilikler gösteren sınıflamalara da tabi tutulabilir.

Osmanlı toplumsal tabakalaşması Bursa’da mekana da büyük ölçüde yansımıştı. Aynı etnik ve dini grubu dahil olanlar aynı mahallede birlikte yaşamaktaydı. Bu gruplar birbirinden tamamen ayrılmıştı. Öyle ki Rumlar, Umurbey, Kayabaşı, Kırkmerdiven, Balıkpazarı, Kayhan ve Demirkapı, Ermeniler, Setbaşı, Namazgah ve Namazgah, Yahudiler ise Kuruçeşme ve Altıparmak mahallelerinde yaşamaktaydı⁴⁸. Dini ve etnik bu ayrıma karşın, kent mekanında yönetici elitin oturduğu merkez kesin olarak oluşmamıştı. Yine esnaf grupları meslektaşları ile aynı sokak üzerinde birlikte bulunurdu. Mekansal bir uzmanlaşma olmadığı gibi, ev ve işyeri ayrımı da yoktu. Bu sosyal ve mekansal yapı devletin vergi toplama ve kontrolü sağlama konusundaki hassasiyeti sonucunda yapay olarak oluşturulmuş, istenen bir durumdu.

19. yüzyıla kadar bu toplumsal dolayısıyla mekansal yapıda meydana gelen en önemli farklılık, 18. yüzyılda esnaf örgütlerinin içine yeniçerilerin sızması ve tımar sisteminin yerini alan iltizam sistemi sonucunda⁴⁹ ayanların

---

⁴⁷ Akşin, Sina, “Osmanlı-Türk Toplumundaki Sınıf Yapısı Üzerine Bir Deneme”, **Toplum ve Bilim**, Sayı 2, Ankara, 1977, s.34.

⁴⁸ Çetin, Osman, **Sicillere Göre Bursa’da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994, s.25-28.

⁴⁹ İltizam sistemi için bkz. Genç, Mehmet, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi**, Ötüken Yay., İstanbul, 2000, s.99-152.

kentlerde etkin birer güç haline gelmeleri olmuştu⁵⁰. Toplumsal yapıda belirli kırılmalar olmakla birlikte kökten bir değişim ortaya çıkmamıştı.

4.19.YÜZYILDA KENTİN TOPLUMSAL YAPISINDAKİ DEĞİŞİM VE MEKANA YANSIMALARI

Tanzimat ve sonrasındaki düzenlemeler sonucunda ilk olarak, kentteki yönetici sınıfın kendi içinde bir farklılaşma meydana gelmiştir. Daha önce hem komutan hem de idari görevleri birlikte yerine getiren yöneticilerin, yönetim işlevi önem kazanarak, askeri işlevler ile asayiş güçleri birbirinden ayrılarak, bürokratik kurumlar arasındaki iş bölümü artmıştır⁵¹. Kentte yeni bir zaptiye ve polis teşkilatı oluşturulmuştur.

Yönetimdeki uzmanlaşma ve işbölümünü yanı sıra, kentteki yönetici sınıf aldıkları eğitim ve geldikleri yer bakımından da farklılaştı. Medrese ve enderun geleneğinden gelen geleneksel-yöneticilerin yanı sıra Mekteb-i Mülkiye (1859), Mekteb-i Ulûm-ı İlmiye gibi modern eğitim kurumlarından mezun olan Batılı zihniyeti yakından tanıyan, aydın yeni bir mektepli-yönetici sınıfı ortaya çıktı⁵². Dolayısıyla geleneksel ve mektepli yöneticilerin amaçları, zihniyetleri ve yeniliklere bakışı da birbirinden farklıydı. Mektepli/alafranga yöneticilerin etkinliği, diğerlerinin aleyhine olarak gelişti. Özellikle 1908’te II.Meşrutiyet’in ilanı ile birlikte İttihat Terakki’nin bir Müslüman Türk burjuvazi yaratma ve devletin çağdaşlaştırılması çabaları, modern eğitim kurumlarında eğitim gören mektepli yöneticilerin sayısını ve etkinliğini daha da arttırdı.

Bursa kentindeki bu sosyal tabakalaşmanın bir sonucu olarak, kent yaşantısının kurucu ögesini mahalleler oluşturmaktaydı. Farklı, din, mezhep ya da inanış biçimlerine sahip gruplar birbirlerinden ayrı mahallelerde

---

⁵⁰ Gowen, Bruce Mc, “Ayanlar Çağı 1699-1812”, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, cev.Ayşe Berktaş, ed.H.İnalcık-D.Quataert, C.II, Eren Yay., İstanbul 2004, s.825.

⁵¹ Heper, Metin, **Modernleşme ve Bürokrasi**, Türk Sosyal Bilimler Derneği Yay., Ankara, 1973, s.50.

⁵² Akşin, **a.g.m.**, s.41.

yaşamaktaydı. Cami mahallenin sınırları içinde, kültürün ana eksenini ve mahallenin kurulmasında belirleyici aynı zamanda cemaat üzerinde kontrolü sağlayan dinsel-geleneksel mekanizmanın dayanak noktasıydı. Ancak 19.yüzyıl ortalarından itibaren kentteki nüfus artışı, devlet tarafından yeni göçmen mahallelerinin oluşturulması, Tanzimat ile birlikte iskan kısıtlamalarının kalkması, kent içi ulaşımın kolaylaşması, sivil yaşantıyı organize eden belediyelerin örgütlenmesi, modern okulların yaygınlaşması, otel, tiyatro gibi yeni yapı ve alanların ortaya çıkması, gündelik yaşamın mahalle sınırlarından çıkarak kent ölçeğinde bütünleşmesine neden olmuştur.

Bu değişim ekonomik alanda da kendini göstermiş, kentteki bazı geleneksel meslekler ortadan kalkarken, yeni bir grup olarak kadın işçiler ortaya çıkmıştır.

19. yüzyıla kadar Bursa kentinde şehrin ileri gelenlerinin oturduğu bir aristokrat mahallesine rastlanmaz. Bursa'da Müslümanlar, Gregoryen Rum ve Ermeniler, Katolik ve Protestan Ermeniler, Yahudiler ve Avrupa'dan gelen yabancılar birlikte yaşamaktadır⁵³. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki toplumsal yaşam, etnik ve dinsel çokluk çerçevesinde, İslam dini ve geleneklerinin esasları etrafında düzenlenmiştir. Bu İslami siyasal ve hukuki temeller bağlamında imparatorlukta yaşayan gayri müslimlere Müslümanlardan daha aşağı bir statüde kalmaları şartıyla, padişahın tebaası olarak yaşama hakkı tanınmıştır⁵⁴.

Dolayısıyla, Bursa dinsel hoşgörünün hakim olduğu kentlerden biridir. Her gayri müslim topluluk kilise ve okullara sahipti. Bu gruplar kendi aralarında nadiren anlaşabilirlerdi. Özellikle eski inançlardan etkilenen bazı Hristiyanlar, daha hoşgörüsüz davranışlarıyla, bir sorun odağına dönüşmüşlerdi⁵⁵.

---

⁵³ Dutemple, **a.g.e.**, s.28.

⁵⁴ Soykan, Tankut, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimler**, Ütopya Kitabevi, İstanbul, 1999, s.4, 5.

⁵⁵ Dutemple, **a.g.e.**, s.45.

Kentte yaşayan gayrı müslimler, vilayet ve sancak meclisinde görev alabiliyor, memur olarak devlet hizmetinde çalışabiliyorlardı. Örneğin 1877 yılında Bursa vilayeti içinde Ermenilerin önemli görevlerde bulduklarını görüyoruz. Bu tarihte Ermenilere, Vilâyet İdare Meclisi üyeliği, Osmanlı Meclis-i Mebûsanında Bursa Vilayeti Temsilciliği, Vilayet Temyiz Divânı üyeliği, Vilayet Muhasebe Kalemi, Vilayet Mektûbî Kalemi, Emlâk Komisyonu üyeliği, Vilayet Matbaasında çeşitli görevler, Ticaret Mahkemesi daimî ve geçici üyeliği, Belediye Meclisinde idarî ve teknik görevler, Defter-i Hakanî (Tapu) Dairesi'nde memuriyetler, telgraf ve vergi memurluğu gibi çeşitli görevler verilmişti⁵⁶. Meclislerde yer alan gayrı müslim üyeler Müslümanlarla herhangi bir konuda fikir ayrılığına düştüklerinde, düşüncelerini açıkça ifade etmekten çekinmekteydi. Ele alınan konu kendilerini ilgilendiriyorsa hemen savunma durumuna geçen ve bazen düşmanca tavır sergileyen gayrı müslim üyeler, sadece Müslümanları ilgilendiren konularda sessiz kalmayı tercih etmekteydi⁵⁷.

Ayrıca kentin gelişimi için çalışan herkes Müslüman ya da gayrı müslim olmasına bakılmaksızın takdir görüyor ve ödüllendiriliyordu. Örneğin 1862 yılında Tordesoğlu Bogos'a tarımsal gelişmeye yaptığı katkılardan dolayı "mecidiye nişanı" verilmişti.⁵⁸ Ayrıca Bursa'da Katolik Ermenilerin kilise yapmalarına izin verilmiş, bir sıbyan mektebi inşa etmeleri için vilayet ödeneğinden yardım yapılmıştı.

İpek üretimi Bursa'daki en önemli ekonomik faaliyet olmasının yanı sıra sosyal yaşamda da merkezi rol oynamaktaydı. Bursa ve çevresinde sohbetlerin daimi konusunu ipek ve kozacılık oluşturmaktaydı⁵⁹. Yazın ilk altı haftası boyunca ipekböcekleri "en nazik ve sınırlı" evresinden geçirdi. Bütün iklim değişiklikleri, gürültü, koku, nem ve özellikle fırtına böceklerin korkarak

⁵⁶ **Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi, 1294 (1877)**, s.23 vd. Ayrıca Bkz. **BOA, Yıldız Dâhiliye Nezâreti Marûzâtı**, Dosya No:6, Gömlek No: 89, 14 Şaban 1309 (14 Mart 1892).

⁵⁷ Dutemple, **a.g.e.**, s.90, 91.

⁵⁸ **BOA, Sadâret Bâb-ı Asâfi Mühimme Kalemi Belgeleri**, Dosya No:35, Gömlek No:92, 3 Şaban 1279 (24 Ocak 1863).

⁵⁹ Macfarlane, **a.g.e.**, s.95.

ölmesine neden olduğu için, herkes en ciddi ses tonu ile sürekli havadan bahseder, fırtına çıkmaması için dileklerde bulunur, bunun dışında bir konuda sohbet etmek mümkün olmazdı ⁶⁰.

4.1.Devlet Memurlarının Durumu

Devlet memuru olarak atamada aranan temel nitelik okuma-yazma bilmektir. Tanzimat sonrasında kentlerde okuma olanaklarının gelişmesine rağmen bürokratik uzun süre ulemâ ve âyândan oluşan elit bir grubun elinde kalmaya devam etmiştir.

Bürokrasideki uzmanlaşma ve işlevlerin parçalanmasından sonra, maaşlar kişiden çok işin durumuna göre belirlenmeye başlanmış, devlet memurları için özel giysiler, rütbeler, kıdemler, unvanlar getirilerek bürokratların toplumsal statüsü ve iş güvenliği artırılmaya çalışılmıştır⁶¹.

Devlet memurlarının toplumsal statülerini yükseltmek için yapılan çalışmaların Bursa kentinde başarılı olduğu görülmektedir. 1850 yılında Bursa'ya gelen Charles Macfarlane, alışveriş için çarşıya çıktığında resmi görevde bulunan küçük bir grubun giysileri ve davranışlarıyla diğer Müslümanlardan burada bile hemen ayırd edilebildiğini belirtmektedir⁶².

Tanzimata kadar yöneticilerin kentte bulunma zorunluluğu olmaması ve kadı, subaşı gibi devlet memurlarının genellikle evlerinde devlet işlerini görmesi yönetim merkezinin kentte fiziksel bir eleman olarak ortaya çıkmamasına neden olmuştur.

Teknik ve ulaşım ağı aracılığıyla Tanzimattan itibaren merkezîyetçiliğini arttırmaya çalışan Osmanlı yönetimi, önceleri eski otoritesini kaybetmekten korkan başta eşraf olmak üzere yerel güçlerin açık ve gizli tepkisi ile karşılaşmıştır.

---

⁶⁰ İpekböceği tohumu satın alırken yüksek meblağlar ödeyerek risk alan tüccarlar için bir saatlik fırtınalı bir hava tüm mahsulün perişan olması demektir. Walker, **a.g.e.**, s.172.

⁶¹ Weiker, **a.g.m.**, s.459.

⁶² Macfarlane, **a.g.e.**, s.89.

Ancak Osmanlı tarihinin daha önceki dönemlerinde olduğu gibi kentlinin gelenleri eşraf ve ayana yeni kurulan meclisler ve devlet memuriyetlerinde görev verilerek bu gruplar kontrol altına alınmıştır. Salnâmelerden kentlinin yönetimi ile ilgili sağlanan bilgiler değerlendirildiğinde, başlangıçta okur yazar medrese mensupları ve ayanların devlet görevlerinde kentte etkin olduğunu göstermektedir. Ancak daha sonraları yeni usul okullardan mezun olan mektepli kişilerin bürokrat olarak memuriyetlerde ağır bastığı görülmektedir.

4.2.Yeni Bir Azınlık Burjuvazisinin Oluşumu ve Yabancı Yatırımcılar

Bursa'da ipeğin fabrikalarda çekilmesi ile başlayan sanayileşme sürecinde, sermayeyi %20-40 oranında sarraf ya da tefecilerden sağlayabilen Osmanlı girişimcilerinden çok, Avrupa ülkelerinden aldıkları düşük faizli kredilerle yatırım yapan yabancı ve gayri müslim tüccarlar etkin olmuşlardır⁶³.

19. yüzyılın ortalarında Bursa'da üretime devam eden 41 fabrikadan sadece 10 tanesi Müslüman/Türk sermayedara aitti. Kentteki fabrika sahiplerinin çoğunluğunu Ermeni, Rum ya da Avrupalılar oluşturmaktaydı⁶⁴. Yabancılara ait ipek fabrikaları, Rum ve Ermenilerin sahip oldukları işletmelere göre çok daha büyük ölçekliydi⁶⁵.

Bu dönemde, kentte ipek fabrikası açmak isteyen gayri müslimlerin kendi cemaatleri içinde ve Müslüman halkla aralarında sık sık problemler ortaya çıkmaktaydı. 1862 yılında Bursa'da sahibi olduğu arsaya ipek fabrikası açmak için hükümetten izin alan ve bu konuda gerekli ön çalışmayı görevli mühendise yaptıran Yorgi veledi Nikola adlı Rum, fabrika inşaatı tamamlanmak üzere iken çevredeki diğer fabrika sahiplerinin engellemeleriyle karşılaşmıştı. Yorgi veledi Nikola'nın fabrikanın çalışması konusunda karşılaştığı engellemelerin kaldırılabilmesi için İstanbul'a gönderdiği arz üzerine, olayın

⁶³ Aktar, **a.g.m.**, s.123.

⁶⁴ Quataert, "The Silk Industry of Bursa 1880-1914", s.295. Örneğin, 1862 yılında Kayabaşı Mahallesi'nde Papas oğlu Hristo'nun (Rum) büyük bir ipek fabrikası bulunmaktaydı. **BOA, Sadâret Deâvi Evrâkı**, Dosya No:205, Gömlek No:63, 8 Rebiu'l-Evvel 1278 (3 Eylül 1861).

⁶⁵ Macfarlane, **a.g.e.**, s.95.

incelenmesi ve “fabrikanın işlettilirilmesine engel olunmaması” gerektiği Hüdavendigâr Vilayeti mutasarrıfına bildirilmiřti⁶⁶.

Yabancı tüccarlarla anlaşan ve ürettiği malın alıcıları hazır büyük ipek fabrikalarının yanında, daha küçük işletmelerin ayakta kalması zordu. 1858 yılında daha önce ipek tüccarlığı da yapan Çakıcıoğlu’nun (Rum) fabrikası iflas etmiş, anılan kişi devlete olan ipek öşrü yanında daha bir çok kişiye borçlu olarak ortadan kaybolmuřtu⁶⁷.

Bursa’daki ipek fabrikası sahipleri, kâr oranlarına göre belirlenen vergileri (temettüat vergisi), hükümete ödemede usulsüzlük yaptıkları ve bir kısmının vergileri zamanında ödememeleri nedeniyle uyarılmışlardı (1868)⁶⁸. Anlaşılan fabrika sahipleri kanunsuz yollara baş vurarak elde ettikleri kazançtan devlete mümkün olduğunca az vergi vermek istiyorlardı.

Burada, kentte yaşayan azınlıkların zenginleşmelerinden bu toplulukların her ferdinin aynı ölçüde servet sahibi olduğu anlaşılmamalıdır. Rum ve Ermeniler’den ipek fabrikası sahibi olan ya da ticaretle uğraşanları bir üst gelir grubunu oluşturmuşlardır. Bunun dışındakiler “mazbut” yaşamlarına devam etmektedir. Yahudiler kentte gelişen ipek sanayinde yatırım konusunda Ermeni ve Rumlar kadar etkin olamamışlardır. 19. yüzyılın sonlarında çekilen fotoğraflarda evlerin genel durumu ve insanların kılık kıyafetleri itibariyle Yahudiler’in Ermeni ve Rumlar’a göre daha fakir olduğu görülmektedir⁶⁹.

Avrupa’daki sermaye sahipleri, 1840’lardan itibaren, Osmanlı Devleti’ne sermaye ihrac etmeyi en cazip yatırım alanı olarak görmeye başlamışlardı. Yabancılar, arazi sahiplerine ve tüccarlara sermaye temin etmek, hükümet ve

---

⁶⁶ BOA, Sadâret Umum Vilâyât Evrâkı, Dosya No:564, Gömlek No:68, 14 Zilkade 1278 (13 Mayıs 1862).

⁶⁷ BOA, Sadâret Umum Vilâyât Evrâkı, Dosya No:293, Gömlek No:81, 15 Cemâziye’l-Ahir 1274 (31 Ocak 1858).

⁶⁸ BOA, Sadâret Mühimme Kalemî Evrâkı, Dosya No:208, Gömlek No:84, 29 Safer 1277 (16 Eylül 1860).

⁶⁹ Fotoğraflar için bkz. EK 7, EK 8 . Macfarlane, a.g.e., s.89.

belediyelere borç vermek, faizin %10-18'e yükseldiği yerlere sermaye ihrac etmek konularında istekli görünmekteydiler⁷⁰.

Bu bakış açısıyla bağlantılı olarak, yabancılar Bursa'da üretilen ipeğin müşterileri olmaları ve yatırım için gerekli sermayeyi sağlamaları dışında aynı zamanda kendileri de ipek fabrikaları açmışlardır. Fransızlar neredeyse kentteki ipek endüstrisini yaratan temel aktörlerdi. En büyük fabrikalar onlara aitti, Lyon'daki büyük şirketlerin Bursa'da acentaları vardı ve kentte üretilen ipeğin büyük kısmını Fransızlar satın almaktaydı⁷¹.

Yabancıların Bursa da dahil olmak üzere Anadolu'da boş mahallere ruhsatsız fabrika inşa etmeleri Osmanlı yöneticilerini rahatsız etmekteydi. 1861 yılında bu durumun önüne geçebilmek için yayınlanan bir fermanla "hükümetin haberi olmadan yabancıların ruhsatsız fabrika kurdukları taktirde" o yerin mahalli idarecilerinin mesul tutulacağı belirtilerek, yabancıların ruhsatsız fabrika açmalarına engel olunmak istenmişti⁷².

Kentteki Müslüman olmayan grupların, giyim kuşamlarından, evlerinin ne renkte boyanacağına kadar birçok alanda Müslümanlardan ayrılmalarını sağlayan kurallar vardı ve bu kuralların dışına çıkılmamasına özen gösterilirdi. Gayrı müslimlerin dinsel faaliyetleri de yakından izlenmekteydi. Örneğin, Setbaşı Mahallesi'nde bulunan Ermeniler'e ait kilisenin çan kulesinin yeniden inşası için verilen ruhsatın ihlal edilip edilmediği çok sıkı olarak takip edilmekteydi. Nitekim yapılan incelemeler sonucunda, ruhsat dışında kilisenin bazı duvarlarına resimler yapıldığı ve Ermeni Mektebi'nde de tamirat işlerinin gerçekleştirildiği ortaya çıkmıştı. Kilise yöneticilerinin ısrar ve çalışmaları sonucunda, kilise ve okulda yapılan inşaat faaliyetlerini gösteren bir plan ve haritanın hazırlanarak İstanbul'a gönderilmesi emredilmişti. Bursa Belediyesi'nin bu konuda hazırlattığı plan ve harita incelenerek, sakıncalı bir

---

⁷⁰ Blaisdell, a.g.e., s.25.

⁷¹ Fesch, a.g.e., s.529.

⁷² BOA, Sadâret Umum Vilâyât Evrâkı, Dosya No:433, Gömlek No: 38, 9 Rabiü'l-Ahir 1277 (19 Haziran 1869).

durumun olmadığı yargısına varıldıktan sonra ve kilise ve okulda yapılan inşaat faaliyetleri kalıcı olabilmıştır⁷³.

Gayrı müslim cemaatlerin kentte ekonomik alanda gösterdikleri etkinliklerde herhangi bir kısıtlama yapılmamasına karşın, bu toplulukların diğer faaliyetleri kent yöneticileri ve merkez tarafından sıkı şekilde kontrol edildiği anlaşılmaktadır.

4.3. Kentte Yaşayan İnsanların Yeniliklere Bakışı

Modernleşme sürecinde Bursa kent mekanındaki değişim, açıkça izlenebilir. Bu çerçevede sosyal ve mekansal süreçler bir bütün olarak ele alındığında, toplumda meydana gelen değişimi ve özellikle insanların zihinlerinde ve bakış açılarındaki dönüşümü ortaya koymak oldukça güçtür. Bu güçlüğü'nin nedeni, dönemin yazılı kaynaklarında yeniliklere ve değişime insanların olumlu yaklaşmasını telkin eden genel ifadelerin yer almasına karşın, sıradan insanların bu konudaki fikirleri hakkında bir bilginin bulunmamasıdır.

19. yüzyılın ortalarından itibaren, Osmanlı yönetici ve aydınlarının ilerleme ve gelişmeden anladıkları sanayileşmedir. Bu açıdan sanayi, teknoloji ve bilginin toplumun ilerlemesi için taşıdığı önem anlaşılmış görünmektedir. 1310 (1893) yılında yayınlanan Bursa gazetesinde, sanayileşme ve teknolojinin önemini vurgulamak amacıyla hazırlanmış haberde, Avrupa'da kullanılan yün tarayan makinelerin, bir günde 400 kişinin işini yapabildiği, ayrıca çorap makinesinden, usturalı traş makinesine kadar her alanda makinelerin yaygınlaştığı, “dükkanlarda görülen elbise modalarına kadar her sanatı kolaylaştıran bir makine ve ilminin” olduğu belirtilmektedir. Ancak tüm bu “ilerleme”ye (terakki) karşın bazı esnafın halen “eski kafada” devam ederek, “ben babamdan gördüğümü terk etmem” dediği de eklenmektedir⁷⁴.

---

⁷³ BOA, Yıldız Resmi Evrâkı., Dosya No:76, Gömlek No:19, 18 Safer 1311 (31 Ağustos 1893).

⁷⁴ Bursa Gazetesi, No:114, 2 Ramazan 1310 (20 Mart 1893), s.2.

Anlaşılan Bursa halkı yeni tanıştığı ithal tüketim mallarını kullanma da gösterdiği isteği, üretim biçiminin değiştirilmesi ve eski yöntemlerin terk edilmesinde aynı şekilde ortaya koymamaktadır. Kentte yaşayan Müslümanlar çoğunlukla günlük kazançları ile yetinip, işlerini genişletme, daha çok kazanç sağlama ve gelecek için yatırım yapma konularında bir kaygı taşımamaktadır⁷⁵. Bu zihniyet onların sermayelerini yatırımlarla büyüterek, başka üretim alanlarına girmeleri ve yeni üretim yöntemleri kullanmalarına engel olmaktadır. Ayrıca üretim biçimi ile, üretim organizasyon da eş anlı olarak değişecek ve sonuç olarak geleneksel sosyal bağ ve yapılar yeni bir biçim alacaktır. Bursa esnaf ve zanaatkarlarının bu bilince sahip olup olmadıkları tartışılabilir, ancak onlardan bazıları yüzyıllardır dedeleri ve babalarından gördükleri gibi mal üretme konusunda ısrarcı görünmektedirler.

19. yüzyılın ortalarında, kentin dünya ekonomisi ile bütünleşmesi sürecinde, yabancı sigorta şirketlerinin faaliyet göstermeye başlamasıyla, Bursa'da yaşayan insanlar, risk kavramı ve sigortacılık hizmetleriyle karşılaşmıştı. İlk olarak, İngiltere'de 1845'te kurulan Royal Sigorta Şirketi (emlak ve hayat sigortası yapmaktadır) 1869 yılında Bursa'da İpek Hanı'nda bir şube açmıştı⁷⁶.

Kent sakinleri ev ve işyerlerini sigortalatmanın ne işe yaradığı sorusunun yanıtını kısa süre içinde kentte yaşanan bazı olaylar sonrasında anlaşılmıştı. 1891 yılında Eski İpek Hanı yanında, Uzunçarşı'ya cephesi olan Osman Efendi'ye ait ipek fabrikasında çıkan yangında, fabrikanın mancınık bölümü ve işçilerin kaldığı 18 oda ile mutfak yanmıştı. Ancak Osman Efendi'nin fabrikası 800 liraya sigortalanmış olduğu için uğradığı zarar şirket tarafından karşılanmıştı⁷⁷.

---

⁷⁵ Dutemple, a.g.e., s.34.

⁷⁶ **Hüdâvendigâr Gazetesi**, No:33, 9 Rebiu'l-Evvel 1286 (19 Haziran 1869), s.3.

⁷⁷ **BOA, Yıldız Perakende Umûmî**, Dosya No:19, Gömlek No:80, 8 Rebiu'l-Evvel 1308 (22 Ekim 1890).

Daha sonra, 8 Temmuz 1311 Çarşamba günü İstanbul'da resmi olarak açılan Osmanlı Sigorta Şirketi'nin Bursa'daki şubesi bir ay içinde kentte 16.000 liralık emlak ve sâireyi sigortalamıştır⁷⁸.

4.4.Değişen Tüketim Kalıpları

Osmanlı İmparatorluğu savaş ekonomisi üzerine kurulmuş bir devlettir. Fetihlere, harbe, ganimetlere ve vergilere dayanan ekonomik yapı “gaza kültürü”nün bir sonucuydu⁷⁹. Savaş ekonomisi üretim ve tüketimi sınırlandırmakta ve belli kalemler üzerinde yoğunlaştırmaktaydı. Bu nedenle insanlar lüks tüketim maddelerinden önce temel gereksinimlerini karşılamaya yönelmekte, yaşamları için gerekli mal ve ürünleri depolama ve istifleme eğilimi göstermekteydi⁸⁰. Savaş ekonomisi yanında Osmanlı toplumunda tüketim kalıplarını belirleyen diğer etken devletin iâşecilik politikasıydı. İâşecilik (provizyonizm) politikasıyla devlet kıtlık yaşanmaması için, mal arzını yüksek tutarak, bol, kaliteli ve ucuz olmasını temin etmeye çalışmaktaydı⁸¹. Ayrıca, devlet tüketiciyi korumak için pazara, üretime, mal dolaşımına ve fiyatlara müdahale edebilmekte, dolayısıyla tüketim yavaş ve sınırlı alanlarda seyretmekteydi.

Avrupa'da sanayi devrimi ve sonrasında üretimde küçük atölyelerden, fabrikalarda seri üretime geçilmişti. Üretimde meydana gelen bu gelişme tüketimde de devrimsel nitelikte değişimlere neden oldu. Ayrıca, 19. yüzyıl boyunca haberleşme, ticaret ve ulaşımdaki yenilik ve gelişmeler Batı zevk ve ürünlerinin tüm dünyada hızla yayılmasını sağladı⁸². Osmanlı topraklarının ucuz ve kaliteli Avrupa malları için bir pazar haline gelmesi, tüketimin yoğunlaşması sonucunu doğurdu. Tüketimin artmasının yanı sıra tüketim kalıpları ve malları

⁷⁸ Bursa Gazetesi, No:133, Safer 1311, s.3.

⁷⁹ Mardin, Şerif, **Siyasal ve Sosyal Bilimler**, 2.baskı, İletişim Yay., İstanbul, 2000, s.52.

⁸⁰ Orçan, Mustafa, **Osmanlı'dan Günümüze Modern Türk Tüketim Kültürü**, Kadim Yay., Ankara, 2004, s.38.

⁸¹ Genç, a.g.e., s.45, 46.

⁸² Exertzoglou, Haris, “The Cultural Uses of Consumption Negotiating Class, Gender and Nation in the Ottoman Urban Centers During the 19th Century”, **International Journal of Middle East Studies**, Sayı 35, 2003, s.77.

da değişti ve çeşitlendi. Daha önce dinsel-geleneksel yaşantının maddi ve manevi gereklerine uygun olarak, temel gereksinimleri karşılamaya yönelik bir tkretim anlayışı hakimken, Batılı tarzda yaşam ve giyime duyulan ilgi aynı oranda olmamakla birlikte, toplumun st tabakasından aşağıya doğru yayılmaya bařladı⁸³. Artık bu dönemde kentte üretime dayalı bir ekonomik anlayışın yerini, Batı'dan yapılan ithalata dayalı bir tkretim kültürü aldı.

Değişen bu tkretim anlayışı nedeniyle, Bursa kentinde geleneksel dükkan ve pazar yerlerinin dışında, lüks mallar satan dükkan ve mağazalar kent mekanında yerini aldı.

Kent merkezinde Ulu Câmi ve çevresinde yeni mağaza ve dükkanların sayısı hızla arttı. Ulu Câmi'nin karşısında Osman Efendi'nin 9 Numaralı mağazasında, daha önce Atina ve Beyoğlu'nda alışan Haristaki Simonidi'nin adıyla satılan, potin, iskarpin ve kunduralar satılmaktaydı⁸⁴.

İpek Hanı'nda Duyûn-u Umûmiye bürosunun bitişiğindeki 26 Numaralı Mösyö Benesason'un mağazasında her çeşit saat, bilezik, küpe gibi malların yanında, ithal arpa suları ve kanyaklar da satışa sunulan mallar arasındaydı⁸⁵.

Doğu Kumpanyası'nın dağıtımı yaptığı, Amerika'nın Halis Singer makinelerinin, Kuyumcular arşısı 158 Numarada bir satış mağazası bulunmaktaydı. Mağazadan makine alanlara, promosyon niteliğinde ücretsiz eğitim, makinist desteği de sađlanmaktaydı⁸⁶.

Bursa'da yaşanan değişim kent sakinlerine yeni tatlar da sunmaktaydı. Limonata gazozları bu tatlardan biriydi. Ancak, insanların bu iceğe alışması kolay olmamıştı. Dzinesi 1000 paraya oldukça pahalı satılan limonata gazozlarının muzır icek olduğu, içenlerde fenalık yaptığı düşünülüyordu.

---

⁸³ Işın, Ekrem, "19.Yüzyılda Modernleşme ve Gündelik Hayat", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C.II, İstanbul, 1985, s.546.

⁸⁴ **Bursa gazetesi**, No: ,

⁸⁵ **Bursa Gazetesi**, No:114, 2 Ramazan 1310, s.8.

⁸⁶ **Bursa Gazetesi**, No:114, 2 Ramazan 1310, s.9. Singer Dikiş Makinesinin gazetede ki reklamı için Bkz. EK 9, Belge 4.

Bursa kentinde yaşayan insanlar, özellikle kaliteli ve daha ucuza satılan Avrupa'dan ithal edilen mallara alışmış, dönemin deyişiyle “yeniye ve modağa rağbet etmiş” görünüyorlardı⁸⁷.

1904 yılında Fransa'nın Bursa konsolosu M.Bay kent ile ilgili raporunda: “burada insanlar günlük yaşar, herhangi bir şeyin dayanıklılığı hakkında endişe duymaz, ...satın aldığı dışarıdan gelen bütün malları –Mode de Paris-Paris modası (işi) olarak nitelendirir. Aldığı malın nereden geldiğiyle ilgilenmez”⁸⁸ diyordu. Bu ifadelerden de anlaşılıyor ki, Bursa halkı özellikle Avrupa'dan gelen ucuz ve kaliteli, aynı zamanda daha önce satın alma listesi içinde bulunmayan lüks tüketim mallarına iyiden iyiye alışmış, bu yeni tüketim biçimini benimsemişti.

Kentte yaşayan insanların tüketim kalıplarını daha önce gereksinimleri belirlerken, bu dönemde pazarlamanın en etkili aracı olan “reklam” satın alınacak malın seçiminde etkili olmaya başlamış, Bursa'da yaşayan insanlar ilk defa “reklam”la tanışmışlardı.

Örneğin, 1904 yılı boyunca Bursa kentine ithal edilen, farklı türden 500 makine , Jones, Singer, Neumann ve Almanya kökenli Sultânî gibi markalardır. Bu İngiliz ve Alman markaları kentte özellikle gazetelerde yoğun reklam faaliyetleri yürüterek Bursa pazarını ellerine geçirmişlerdir. Fransa 1900'lü yılların başlarında kentte üretilen ipeğin en önemli müşterileri olmaları ve kentteki ipek fabrikalarının büyük kısmının sahibi ya da sermaye sahibi olmalarına karşın, Bursa ithalat pazarında etkili olamamışlardır. Fransızlar reklam faaliyetlerinin dışında kaldığı için, ancak Almanya ve İngilizler'in girmedığı, ilaç ve koku (parfüm, kolonya) ithalatında etkin olabilmışlerdir⁸⁹.

Kentteki bazı mağazalarda satışları artırmak için “indirimli fiyat” tarifeleri de uygulanmaya başlanmıştı. Ulu Câmî yakınlarında, Yürüyen Dede mezarının karşısındaki mağazasında Saatçi Roşin, “fiyat-ı maktû”

⁸⁷ Bursa Gazetesi, No:114, 2 Ramazan 1310 (20 Mart 1893), s.2.

⁸⁸ Fesch, a.g.e., s.530.

⁸⁹ Fesch, a.g.e., s.531-532.

uygulandığını ve bunun dükkanının en önemli özelliği olduğundan övgüyle söz etmektedir⁹⁰.

Bursa’da ortaya çıkan yeni orta sınıf azınlık aileleri, lüks tüketim mallarına yönelerek, modayı takip etmeye çalışıyorlardı. Ancak güven telkin etmeyen ithalatçılar modayı takip etmek isteyen bu grubu sık sık kandırmaktaydı. Özellikle eski giysileri en yeni modadır diye yüksek fiyatlarla satmaktaydılar. Bu nedenle güzel giyimli bir kadının üzerinde 1870’lerin modası bir elbisenin üzerinde, 1850’lerden kalma bir şapka görmek mümkün olabilmekteydi⁹¹.

5. KADINLARIN SOSYAL YAŞAMDAKİ KONUMU

Osmanlı toplumunun bel kemiğini oluşturan ataerkil ve erkek egemen aile yapısı, içe dönük ve kamusal hayata sınırlı olarak katılan bir kadın profili ortaya çıkarmıştır. Kadınların mensup olduğu ailenin ekonomik ve sosyal konumu, onların evlenecekleri kişilerden, okur-yazar olmaları ve yaşam standartlarına kadar yaşamlarının tüm safhalarında belirleyici bir rol oynamaktadır. Kadınlar iş ve ticaretle uğraşma, ekonomik hayata katılma ve yasal haklarını aramak için mahkemeye gidebilme olanağına sahiptirler. Jennings’in Kayseri (17. yüzyıl) ve Gerber’in 17. yüzyılda Bursa kentindeki (Müslüman) kadınların sosyo-ekonomik ve hukuki konumlarını ele aldıkları, kadı sicilleri ve terekelere dayanan çalışmalarından, Osmanlı kadınının bahsedilen kentlerde ticari faaliyetler yürüttükleri, gayrı menkul sahibi olabildikleri ve mahkemede hem davacı hem de davalı olarak bulunabildikleri anlaşılmaktadır. Yine bu çalışmalarda ve Kurt’un⁹² 19. yüzyılda Bursa’daki aile kurumunu konu alan eserinde, sanılanın aksine poligaminin (çok eşlilik) yaygın olmadığı, erkeklerin çoğunlukla tek eşli kalmayı tercih ettikleri

---

⁹⁰ **Bursa Gazetesi**, No:126, 4 Zilhicce 1310 (19 Haziran 1892), s.3.

⁹¹ Dutemple, **a.g.e.**, s.41.

⁹² Kurt, Abdurrahman, **Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi (1839-1876)**, Uludağ Üniversitesi Basımevi, Bursa, 1998, s.136. Ayrıca Osmanlı ailesi konusunda Bkz.Ortaylı, İlber, **Osmanlı Toplumunda Aile**, Pan Yay., İstanbul, 2000.

belirtilmektedir⁹³. Ancak geleneksel yaşam tarzının bir sonucu olarak kadınlar sosyal hayatta sınırlı alanlarda faaliyet içindedirler. Kadın, ev ve çocuk merkezli bir alanda sosyal hayatın en mahrem alanını temsil etmektedir.

Bu çalışmalar genellikle kadın-mülkiyet ilişkisi çerçevesinde odaklanmıştır. Ayrıca, İslam hukukunun kadınlara tanıdığı haklara sahip olup olmadıkları üzerinde durulmuştur. Öyle ki sicillerden 17. yüzyıl Bursa'sında iplikçi, dokumacı ve ticaretle uğraşan kadınların varlığı dikkati çekmektedir⁹⁴. Bu açıdan Bursa kadınların ekonomik faaliyetlere katılabildiği kentlerden biridir.

Kadınlar mülk edinebilmeleri ve sınırlı da olsa ekonomik hayatta yer almalarına karşın, Osmanlı Devleti doğası gereği kadınlara belirli davranış ve kıyafet kodlarını dayatmaktaydı. Kadınlar dinsel ve din dışı ritüeller aracılığıyla bu davranış kodlarına uymaya alıştıırılıyorlardı.

Kadınlar için zamanlarının büyük bir kısmını geçirdikleri ev içi mekan önem taşımaktaydı. Komşuluk, hamama gitme, kına gibi eğlenceler, cenazeler kadınların birlikte vakit geçirip sosyalleşebildikleri alanlardı. Ancak kadınlara ait bu alanlar bile sıkı kontrol altındaydı. Örneğin, Bursa'da kadınlar arasında yapılan kına gecesi eğlencelerinde çoğunlukla çağırılan erkek (bu müzisyenler kadınları göremeyecekleri şekilde şarkıları söylemektedir) hânendelerin bazen edep dışı (muhtemelen cinsel içerikli) ve kadınlara uygun olmayan şarkılar çalıp söylediği haberi yayılmıştı. Bu konuda İstanbul'dan gönderilen emirde şarkıcıların bu tür şarkılar söylemekten men edilmesi istenmekteydi⁹⁵.

---

⁹³ Gerber, Haim, "Social and Economic Position of Women in an Ottoman City, Bursa, 1600-1700", **International Journal of Middle East Studies**, C.XII, 1980, s.231-244; Jennings, Ronald, "Women in Early 17th-Century Ottoman Judicial Records:The Shari'a Court of Anatolian Kayseri", **Journal of the Economic and Social History of the Orient**, C.XVIII, 1975, s.53-114.

⁹⁴ Faroqhi, Suraiya, "18.Yüzyıl Anadolu Kırsalında Suç, Kadınlar ve Servet", **Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları**, ed.Madeline C.Zilfi, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2000, s.9, 13.

⁹⁵ **Bursa Gazetesi**, No:132, 24 Muharrem 1311 (7 Ağustos 1893), s.2.

Evlilik, kadınlar için etraflarını çevreleyen toplumsal denetim ağının direktmesiyle kaçınılmaz bir sondu. Evlilik insanı uygarlaştırıcı bir kurum olarak görülüyordu. Zürriyetin devam etmesi, gayri meşru çocukların doğmasının engellenmesi, genç erkek ve kadınların kontrol altına alınarak toplumsal yapının devam edilebilmesinde evlilik temel araçtı. Evlenmeyen genç kadın ve erkeğin toplum dışına itilme tehlikesi bulunmaktaydı⁹⁶.

Bu bağlamda, hafif meşreb olarak nitelenen ve uygunsuz davranışları görülen Müslüman kadınlar ve aileleri bu dönemde halen kentten kente gönderilmekteydi. Örneğin 1908 yılında Naciye, Fatma ve Hayriye adındaki kadınlar erkek kardeşleri Hasan Tahsin ile birlikte, uygunsuz davranışları nedeniyle Bursa kentine sürülmüşlerdi. Ancak Hüdâvendigâr Valisi Tefvik Bey, kadınların burada da rahat durmadığını “pencereden bağırarak, sokakta şamata yaparak, erkeklerin dikkatini çekmeye çalıştıklarını” bu nedenle kadınların Bursa’dan da bir köye sürülmelerini uygun görmüştü. Adı geçen kadınlar özellikle konsolos ve sefirlerin bulunduğu mahallere giderek onlara durumları hakkında “yalan yalnız” şeyler anlattıklarından, kentten taşınana kadar sokağa yalnız çıkmaları da yasaklanmıştı⁹⁷.

Kentte fahişelik yaparak hayatını devam ettiren gayri müslim fahişeler de bulunuyordu. Fahişeler zabıta kontrolü altında, sadece kendi milletlerinden müşterileri kabul edebiliyorlardı⁹⁸. Müslüman erkekler genellikle Atpazarı Mahallesi’ndeki genelevin müşterisiydi. Özellikle Müslüman yalnız ve davranışları toplum tarafından kabul edilenlerden farklı olan kadınlar, sürekli kontrol altında tutulmaya çalışılıyor ve dışlanıyorlardı.

---

⁹⁶ Peirce, Leslie, “Ekberiyet, Cinsellik ve Toplum Düzen:Toplumsal Cinsiyetle İlgili Osmanlı Söz Dağarcığı”, **Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları**, ed.Madeline C.Zilfi, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2000, s.174.

⁹⁷ **BOA, Yıldız Perakende Evrâkı Umum Vilâyetler Tahrirâtı**, Dosya No:81, Gömlek No:65, 01 Cemâziye’l-Ahir 1326 (1 Temmuz 1908).

⁹⁸ Kurt, a.g.e., s.102.

5.1.Kadın İşgücü

Osmanlı sanayi sektörünün karşılaştığı temel problemlerden biri olan kalifiye işçi bulma sorunu⁹⁹ Bursa'daki ipek sanayi açısından, kadın işgücünün devreye girmesiyle çözülmüş görünmektedir. Bursa'da sanayi sektöründe çalışanların genel nüfusa oranı %10-12 civarındaydı. İşçilerin çoğunluğunu kalifiye olmayan düz işçiler oluşturmaktaydı. Duvarcı, taşçı, marangoz, demirci, debbağ, çömlekçi gibi çok farklı meslek gruplarında çalışan işçilerin mesaiyeri, güneşin doğuşundan batışına kadar, yani yaz mevsiminde 13 kışın ise 8 saattir¹⁰⁰.

Kentteki dokumacılık ve nakışçılık gibi zanaatlar hızla çöktüğü, diğer iş kollarında da kural olarak bir ustanın yanında en fazla iki kalfa ve çırak çalıştırılabilmesi, ipek sanayini daha fazla işçinin istihdam edilebileceği bir sektör haline getirmişti. Bursa'da ilk olarak 1839 yılında açılan ipek fabrikalarında çoğunlukla Rum ve Ermeni kadın işçiler çalışmaktaydı. İpek fabrikaları yılda ancak 200 gün açık kalıyordu, dolayısıyla bu iş sürekli olmaktan çok mevsimlik bir iş niteliğindedir. Bu nedenle ipek fabrikalarında işçi olarak çalışmak erkeklerden çok, kadınların ilgisini çekmekteydi¹⁰¹.

Bursa'da ipek fabrikalarının açıldığı ilk yıllarda kadınların bu fabrikalarda çalışmalarını sağlamak için fabrika sahiplerinin bir hayli uğraşması gerekmişti. Örneğin, Falkeisen 1845'de 20 çıkırlıklı, buhar gücüyle çalışan başka bir filatür daha açmıştı. Zürih'te bir inşaat firması olan Mie Henry et Daniel Muralt Fils et Cie, bu fabrikanın ortağıydı. Falkeisen, aileleri kızlarının fabrikalarda çalışması için ikna etmişti. Hatta kızlarını fabrikaya gönderen işçi ailelerinin içini rahatlatmak amacıyla, filatürü kutsaması için Bursa piskoposunu araya sokmuştu. Ancak bundan sonra, ipek üreticisi Goudard'ın yardımıyla ilk sezonun sonunda ipek işçilerini yeterince eğitilmesi için

---

⁹⁹ Eldem, Vedat, **a.g.e.**, s.60.

¹⁰⁰ Türkcan, **a.g.e.**, s.389.

¹⁰¹ Hasan Tâib Efendi, **a.g.e.**, s.10.

Fransa'ya göndermişlerdi. Sonraki yıl Falkeisen'in işletmesi 60, daha sonraki yıl 120 çukruğa genişletebilmişti¹⁰².

Fabrikalarda çalışan Rum kadınlar ipek çekme konusunda daha hızlı ve becerikli, Ermeni kadınlar ise daha sessiz ve disiplinli olarak tanınmışlardı. 1850 yılında bu kadınlar günlük 9-11 peni ücret ile çalışmaktaydı¹⁰³.

İpek fabrikalarında çalışan kadınlar para kazanmasının yanı sıra bu fabrikalarda Avrupa medeniyeti hakkında bilgi sahibi oluyorlardı. Bir Fransız ipek fabrikası müdürü (muhtemelen Madam Brotte) kente geldiğinde neredeyse hiçbir kadının dikiş dikmeyi bilmediğini, giysi ve elbiselerin erkek terziler tarafından dikildiğini, kadınların kendi yamalarını bile yapamadıklarını belirtmekteydi. Çalışan gayri müslim kadınlar ipek çekme yanında bu tür el becerilerini de yabancılar sayesinde öğreniyorlardı¹⁰⁴.

Bursa'da yaşları 7 ile 70 arasında değişen kadın ve genç kızlar çok düşük bir ücretle günde 10-15 saat çalışıyorlardı. Bu uzun mesainin günlük karşılığı 1910 yılında işin durumuna göre 1-5 kuruş arasında değişmekteydi. Düşük ücret ve uzun çalışma saatleri işçilerde ciddi rahatsızlıklara neden olmaktaydı. Bu rahatsızlıklardan en önemlisi yorgunluğun neden olduğu kansızlıktı. İlk olarak 1910 yılı başlarında mesai saatlerinin düzenlenmesi ve ücretlerin artırılması konusunda vilâyet meclisi tarafından Ticaret ve Nâfia Bakanlığı'na bilgi ve öneri gönderildiyse de İstanbul bütün istekleri reddetti. Devletten ümidi kesen kadın işçiler 15 Ağustos 1910'da greve başladılar. Grevci işçiler ücretlerinde %20-25'lik bir artış ve en az bir saatlik bir öğle molası talep etmekteydiler¹⁰⁵. Ancak bu istekler fabrika sahipleri tarafından kesinlikle kabul edilmemekteydi. Sonrasında İttihad Terakki'nin ve Hınçak Cemiyeti'nin arabuluculuk çabaları sonucu kadın işçiler 27 Ağustos 1910'da grevden vazgeçmişlerdi. Grevin sona

---

¹⁰² Erder, **a.g.tz.**, s.100, 101.

¹⁰³ Macfarlane, **a.g.e.**, s.93.

¹⁰⁴ **A.g.e.**, s.94.

¹⁰⁵ Van Os, Nicole. A.N.M., "Bursa'da Kadın İşçilerin 1910 Grevi", **Toplumsal Tarih**, C.VII, Sayı 39, İstanbul, 1997, s.7.

ermesinde fabrikaların üretim sezonunun sonuna gelmesi ve zaten kapatılacak olması etkili olmuştur.

1910 yılındaki kadın işçilerin grevi, kadınların gerçekleştirdiği ilk toplumsal hareketlerden biri olması açısından önemlidir. Burada kadınların bir sınıf bilinci ile grev yaptıklarını söylemek güçtür. Ancak, zor iş koşulları onları birlikte hareket etmeye itmiş görünmektedir. Gayri müslim kadınlardan oluşan kadın işçiler fabrikalarda sezonlu olarak çalıştıkları için kazandıkları para daha çok aile bütçesine katkı olarak görülmektedir. Ancak kadınların para kazanmaları bugün de olduğu gibi onların kendileri için daha fazla lüks tüketim maddesi harcaması yapabilmesini sağlamaktadır. Diğerlerine göre daha gösterişli ve dikkat çekici giyimleri ve süsleri toplumun genelinde fabrikalarda çalışan kadınların “ahlakları” hakkında olumsuz düşünülmesine neden olmaktadır. Öyle ki 1895 yılında Bursa’ya gelen Mağmumi kent sakinleri arasında fabrikalarda çalışan kadın ve kızların, bekçi ve diğer erkek işçiler tarafından kandırılarak namuslarını yitirdikleri ve utanç içinde yaşamaya devam etmek zorunda kaldıkları konusunda söylentiler dolaştığını belirtmektedir¹⁰⁶.

5.2.Sağlık Hizmetleri

Tanzimat sonrasında sağlık hizmetleri devletin görevleri arasında kabul edilerek, kentlerdeki hastane, doktor ve eczane sayısı artırılmış, dolayısıyla genel anlamda insanların sağlık durumları iyileşmiş, aşılama ve karantina uygulamalarıyla, salgın hastalıkların önü alınmaya başlanmıştır. Kentte eczane sayısının hızla artması ve usulsüz eczanelerin faaliyet göstermesi üzerine, bu konuda düzenlemeler yapılarak bazı kurallar kabul edilmiştir. Bu bağlamda, eczane açmak isteyen bir kişinin öncelikle en az 100 liralık ilaç ve ecza malzemesi tedarik etmesi gerekmektedir. Eczacılar, tıp mensupları tarafından oluşturulan ve hükümetçe onaylanan defterlere kayıt olma zorunluluğu

---

¹⁰⁶Mağmumi, a.g.e., s.46, 47.

getirilmiş, ayrıca her yıl haziran ayında eczahanelerde teftiş yapılmaya başlanmıştır¹⁰⁷.

Gurebâ Hastanesi dışında doktorlar özel muayenehanelerinde de hizmet vermektedir. Bu doktorlar arasında en tanınmış daha önce Atina Hastanesi'nde çalışan Doktor Paito Leon'dur. Doktor Leon, Kayabaşı Mahallesi'ndeki muayenehanesinde her Çarşamba ve Cumartesi günleri sabah yediden, dokuza kadar hasta muayene ve tedavi etmekteydi¹⁰⁸.

Yine tanınan operatörlerden İstanbul'da yaşayan Doktor Makri Efendi aralıklarla Bursa'ya gelerek Gurebâ hastanesinde ve haricen fakir hastaları para talep etmeksizin muayene etmekteydi. Dolayısıyla sağlık hizmetini bir hayır işi olarak gören ve ücret almadan (meccânen) çalışan gayri müslim doktorlar da vardı¹⁰⁹.

Kentte insanları kandırarak ve paralarını alan sahte doktorlar da vardı. Sağlık alanında denetim yapacak organlarının işlevlerini henüz tam olarak yerine getiremediği bu dönemde, Mekteb-i Tıbbiye tarafından doktor tayin olunduğunu iddia ederek Bursa'da faaliyet gösteren Sardunyalı Polin Puli aranan kişiler arasındaydı¹¹⁰.

Tablo 11: 1897 Yılında Bursa'da Sağlık Sektöründe Çalışan Doktor, Dişçi ve Eczacılar¹¹¹

Gurebâ Hastanesi Doktoru	Piyer Savayidis Efendi
Gurebâ Hastanesi Doktoru	Mehmed Mustafa Efendi
Belediye Doktoru	Pedrus Agop Efendi
Gurebâ Hastanesi Doktoru	Esteban Melekest (?) Efendi
Mekteb-i İdadi-i Askeri Doktoru	Ali Galib Efendi
Belediye Doktoru	Rıza Tevfik Efendi
Gurebâ Hastanesi Doktoru	Serkiz Şehirliyan Efendi
Gurebâ Hastanesi Cerrahı	Hacı Mehmed Efendi
Mekteb-i İdadi-i Askeri Cerrahı	Ata Efendi
Belediye Ebesi	Ayşe Hanım
Adliye ve Zabıta Cerrahı	Ömer bin Mustafa Efendi

¹⁰⁷ **Bursa Gazetesi**, No:121, 28 Şevval 1310 (15 Mayıs 1893), s.1, 2.

¹⁰⁸ **Bursa Gazetesi**, No:125, 27 Zilkâde 1310 (12 Haziran 1893), s.5.

¹⁰⁹ **Bursa Gazetesi**, No:27, 16 Zilhicce 1310 (1 Temmuz 1893), s.3.

¹¹⁰ **BOA, Sadâret Umum Vilâyât Evrâkı**, Dosya No:486, Gömlek No:59, 5 Muharrem 1278 (13 Temmuz 1861).

¹¹¹ **Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi, 1314 (1897)**, s.100, 101.

Adliye ve Zabıta Cerrahı	Mustafa Galib Efendi
Doktor	Behor İsak Efendi
Doktor	Kimon Agonomidis Efendi
Doktor	Kirkor Tuzaklıyan efendi
Doktor	Kevork Adamandiyadis Efendi
Doktor	Miletyadi Haristodulos Efendi
Doktor	Konstantin Kalemkari Efendi
Doktor	Albiyos Yani Efendi
Doktor	Dimostini Barsemidis Efendi
Doktor	Piyer Anastaş Simakidis Efendi
Doktor	Nikola Yanakadi Efendi
Doktor	Estemanitos Aravantinos Efendi
Eczacı (Yeni Yol'da)	Keğork Mıgırdiç Efendi
Eczacı (Yeni Yol'da)	Esteban Mıgırdiçyan Efendi
Eczacı (Belediye civarında)	Mardiros Uşaklıyan
Eczacı (Belediye civarında)	Behor Efendi
Eczacı (Hükümet Caddesi'nde)	Digran Aleksan Efendi
Eczacı (Setbaşı civarında)	Latifyan Efendi
Eczacı (Setbaşı civarında)	Kirkor Sarafyan Efendi
Eczacı (Setbaşı civarında)	Esteban Acemyan Efendi
Eczacı (Balıkpazarı'nda)	Estefanos Apostolidis Efendi
Eczacı (Balıkpazarı'nda)	Pandeli Dalapiri Efendi
Eczacı (Balıkpazarı'nda)	Aleksan Panayod Efendi
Eczacı (Balıkpazarı'nda)	Mişel Caluni Efendi
Dişçi	Garabet Ohanis Efendi
Dişçi	Bağos Avadis Efendi
Dişçi	Savtiri Konstantinidis Efendi
Ebe	Yepron (?) Andoniyadis Hatun
Ebe	Katrina Hatun

Kaynak: Bursa Gazetesi, No:27, 16 Zilhicce 1310 (1 Temmuz 1893), s.3.

Tablo 11'de detaylandırıldığı gibi, Bursa kentindeki doktorların çoğunluğunu Rum ve Ermeniler oluşturmaktadır. Sağlık hizmetlerinde çalışan, doktor, eczacı ve ebelerin hepsi diploma sahibi, bu işin eğitimini almış kişilerdir. Gurebâ Hastanesi'nde çalışanların yanı sıra özel olarak hizmet veren doktorlar da bulunmaktadır.

1894 yılında Bursa ve çevresinde görülen bir kaç kolera vakasının geniş bir salgına dönüşmemesi için gerekli sağlık önlemleri alınmaya çalışılmıştır. Yayımlanan "Sıhhiye Tâlimatnâmesi"nde hastalık bulaşan kişi ve eşyaların hemen karantinaya alınması, sokak ve caddelerin temiz tutulması, çöp ve hayvan pisliklerinin atılmaması, lağımın üzerlerini kapatarak açıkta bırakılmaması, han, kışla, hastane gibi yerlerin temizlenmesi ve sıklıkla havalandırması

gerektiği önemle vurgulanmaktadır¹¹². Alınan bu önlemler sayesinde kolera hastalığı geniş kitlelere yayılmadan ortadan kaldırılabildiği¹¹³.

5.3.Yolların Bakımı ve Temizlik Hizmetleri

Osmanlı kentlerinde kent içi yolların yapımı ve tamirinde herkesin kendi ev ve dükkanı önünü inşa ve tamir etmesi esası benimsenmişti. Ayrıca büyük vakıf ve imaretlerin civarında bulunan yolların yapım ve bakımını vakıf mütevellileri (yöneticileri) vakıf gelirlerini kullanarak gerçekleştirmekteydiler¹¹⁴. 1826 yılında İhtisab Nezâreti'nin kurulmasından sonra kent içi yolların yapımı daha merkezi hale getirilmiştir. Yolların yapımında tüm masrafın devlet tarafından karşılanması kararlaştırılmış sadece yolların geçtiği güzergahlarda bulunan dükkan sahiplerinden inşaata nakit olarak katılmaları uygun görülmüştür. Tanzimat'ın ilanının ardından yavaş yavaş modern yollar "usûl-ı cedid" (yolların yeni yöntemle, belirli genişlikte-en az sekiz arşın¹¹⁵-inşa edilmesi) ile inşa edilmeye başlanmıştır. Belediye örgütlenmesinin yaygınlaşmaya başlamasının ardından yol yapım ve bakımı belediyelere devredilmiştir. 19 Nisan 1882 tarihli "turûk ve ebniye" (yollar ve binalar) nizamnâmesi ile sokak ve caddelerin genişletilmesi için alınacak yerleri, sahiplerinin belediyeye parasız olarak terk etmeleri kararlaştırılmıştı. Ayrıca iskele ve meydanlarda ve okul avlularında bina yapılması yasaklanmıştı¹¹⁶. Bu dönemde Bursa'da yol bakımı için her yıl kent sakinlerinden "tarîk bedelâtı" adı altında vergi alınıyordu. Ayrıca her cadde ve sokağın başına yolun genişliğini gösteren levhalar asılıyordu¹¹⁷. Yolların

¹¹² **Bursa Gazetesi**, No:138, 8 Rebiu'l-Evvel 1311 (19 Eylül 1893), s.5, 6.

¹¹³ **Bursa Gazetesi**, No:140, 22 Rebiu'l-Evvel 1311 (3 Ekim 1893), s.1.

¹¹⁴ Orhonlu, Cengiz, "Mesleki Bir Teşekkül Olarak Kaldırımcılıkve Osmanlı Şehir Yolları Hakkında Bazı Düşünceler", **Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, C.I, ayrı basım, TTK Kütüphanesi, Ankara, 1972, s.97, 98.

¹¹⁵ 1 arşın=0.758 metredir. Sekiz arşın 6.064 metreye karşılık gelmektedir.

¹¹⁶ Orhonlu, Cengiz, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar**, der.Salih Özbaran, Ege Üniv. Edebiyat Fak. Yay., İzmir, 1984, s.43, 44.

¹¹⁷ **Bursa Gazetesi**, No:118, 7 Şevval 1310 (24 Nisan 1893), s.3.

yapımında, kent sakinleri talepte bulunabiliyordu. Bursa kentinde bu süreçte yeni yollar açılarak kent daha modern bir görünüm kazanmaya başladı¹¹⁸.

1900'lerde Bursa sokak ve caddelerinde dolaşan Richard Davey yolların durumu ile ilgili izlenimlerini şöyle anlatmaktadır: *“Bursa'nın sokak ve caddeleri oldukça bakımlıydı. Pera'nın lağımlı ve tekerlek izleriyle dolu caddelerinden sonra, her dönemde daha güzel manzaralarla karşılaştığım sokaklarda yürümek çok zevkliydi. Sonunda bu kent İstanbul'dan çok daha modern bir yer olacak dedim kendi kendime”*¹¹⁹.

Bursa kent içi yollarının bakım ve düzeni konusunda sağlanan gelişmelere karşın, temizlik konusunda önemli sorunlar yaşanmaktaydı. Kentte fabrikalar dışında evlerdeki mancınıklarda kozadan ipek çekildiğinden, özellikle yaz mevsiminde havaların ısınmasıyla birlikte kapı önlerine atılan böcek leşleri ve gübreler mahallelerde dayanılmaz bir kokunun ortaya çıkmasına neden oluyordu. Bu konuda mahalle sakinleri belediye tarafından uyarılmasına karşın, ısrarcı davrananlar hakkında işlem yapılmaktaydı¹²⁰. Gerçekten de, bu dönemde pis ve çöplerle dolu sokaklarıyla Bursa, bakımsız bir doğu kenti gibi görünüyordu¹²¹.

Setbaşı ve Namazgah bölgesindeki fabrikalar hem kirli sularını buradaki derelere salmaları hem de kozaların artık maddeleri nedeniyle bu bölgede yoğun pislik ve kokuya neden oluyordular¹²². Bu nedenle fabrikaların atık sularının boşaltıldığı Namazgah ve Yeşil semtlerinden geçen Karınca Deresi'nin üzerinin kapatılması bile gündeme gelmişti¹²³.

Bursa belediyesi kentin çöplerini, çöp (süprüntü) arabaları aracılığıyla topluyordu. Toplanan çöpler şehrin içinden geçen derelere dökülüyordu. Bu görev sırasında kazalar da yaşanmaktaydı. 1893 yılında arabalardan biri Yeşil

---

¹¹⁸ Bkz. Bursa'da açılan yeni yollar, s.101, 102.

¹¹⁹ Davey, a.g.e., s.407, 408.

¹²⁰ Bursa Gazetesi, No:127, 16 Zilhicce 1310 (1 Temmuz 1893), s.2.

¹²¹ Dutemple, a.g.e., s.30.

¹²² Bursa Gazetesi, No:129, 3 Muharrem 1311 (16 Temmuz 1893), s.5.

¹²³ Bursa Gazetesi, No:130, 10 Muharrem 1311 (24 Temmuz 1893), s.3.

Medresesi'nin arka tarafındaki dereye çöpleri dökerken, at ürkmüş arabanın tekerlekleri aşağıya doğru kayarak devrilmişti¹²⁴.

Bursa Belediyesi'nin özellikle kentin temizliği ve çöplerin toplanması konusunda başarılı olamadığı dönemin özel gazetesi olan Bursa'da bu konudaki çok sayıda haberden de anlaşılmaktadır. Bursa gazetesinin 131. sayısında kentin temizliği konusunda belediyelerin görevini anlatan bir yazıda yer alan “belediye daireleri sıhhat ve selâmet-i umûmiye için hâdim (hizmet eden) olmak üzere tesis edilmişlerdir” ibaresi nedeniyle belediyeden ihtar almıştır. Hatta belediye üyelerinden bazıları “Biz bu gazeteyi okumaya tenezzül etmeyiz” diyerek gazetede kendileriyle ilgili yer alan haberlere tepkilerini göstermişlerdir¹²⁵.

Kent yöneticileri ve belediyenin karşılaştığı başka bir sorun da, Bursa'nın sulak bir alan olması nedeniyle oluşan, salgın hastalıklara yol açan ve arazide tarım yapılmasına engel olan bataklıkların kurutulmasıdır. Bataklıkların kurutulması için Ziraat ve Ticaret Bakanlığı tarafından oluşturulan komisyon Bursa'ya gelerek çalışmalarda bulunmuş ve bu iş için, halktan alınan turûk bedelâtı vergisine %20 oranında ek yapılmasını karar vermiştir. Nilüfer Deresi kıyısındaki bataklıkların kurutulmasıyla yaklaşık 20 bin dönümlük arazinin tarıma kazandırılması planlanmıştır¹²⁶.

20. yüzyılın başlarında yaklaşık 100.000 kişinin yaşadığı Bursa'da , 1903 yılında ne tramway ne aydınlatma ne su şirketi hatta düzenli çalışan bir posta bile yoktur¹²⁷. Dolayısıyla kentte bir değişim yaşanmasına karşın dışarıdan gelen ziyaretçiler, Bursa'da kendilerini İstanbul'a göre daha “doğuda” hissettiklerini belirtmektedirler¹²⁸.

¹²⁴ **Bursa Gazetesi**, No:121, 28 Şevval 1310 (15 Mayıs 1893), s.5.

¹²⁵ **Bursa Gazetesi**, No:131, 17 Muharrem 1311 (31 Temmuz 1893), s.4.

¹²⁶ **Bursa Gazetesi**, No:135, 15 Safer 1311 (28 Ağustos 1893), s.4.

¹²⁷ Fesch, **a.g.e.**, s.532.

¹²⁸ Macfarlane, **a.g.e.**, s.89.

6.KAMUSAL ALANLAR (KAHVEHANELER, MESİRE VE GEZGÂHLAR)

Kahvehaneler insanların birlikte zaman geçirdiği mekanlar olarak Bursa'nın hemen her mahallesinde bulunmaktaydı. Kahvehanelerin büyüklüğü buldukları mahallenin kent merkezine yakınlığı ve sosyo-ekonomik durumuna göre farklılıklar göstermekteydi. Örneğin Tatarlar Mahallesi'nde yer alan bir kahvehane, aslında bir oda içinde yere serilmiş hasırlar ile mangalda yapılan çay ve kahvenin servisinden ibaretti¹²⁹.

Bursa'da özellikle Setbaşı Mahallesi'nde bulunan kahvehane ve meyhaneler, kavga, yaralama gibi asayiş prolemlerinin özellikle bu bölgede yaşanmasına neden oluyordu. Örneğin, Setbaşı'ndaki meyhanelerden birinde içki içerek sarhoş olan Kürd Ahmed, umumhânelere giderken Ermeni milletinden Keğork oğlu Artin'e sebepsiz yere silah çekmiş, olay yerine gelen zâbitlere de ateş ederek zâbit Mehmed'i yaralamıştı¹³⁰.

Ermeni ve Rum aileler haftanın bazı akşamları "Setbaşı Bahçesine" aileleri ile birlikte gidiyorlardı. Ermeni Mahallesi'nde Gökdere'nin kıyısında büyük ağaçların bulunduğu bu yerde, kahve ve rakı içilip, hazırlanan mezeler Rum, Arap, ve Türk şarkıları eşliğinde yenirdi¹³¹.

Yine Şible mahallesinde yer alan kahvehanelere çoğunlukla sarhoş olarak gelen kişilerin bağırıp, çağırarak çevredeki insanları rahatsız ettikleri konusunda sık sık şikayetler yaşanmaktaydı¹³².

Bursa Belediyesi'nin bahçesinde yer alan ve fiyat tarifesi Tablo 13'te verilen, Belediye Kiraathanesi kent merkezindeki konumu nedeniyle kent sakinleri tarafından özellikle tercih edilen bir mekandı. Bu kahvehanede cuma, cumartesi ve pazar günleri sabah saat dokuzdan, gece üçe kadar 'İnce Saz Topluluğu" çalıp söylüyordu. Kahvehanede müzik olan günlerdeki fiyatlar,

¹²⁹ Ziya, a.g.e., s.40.

¹³⁰ Bursa Gazetesi, No:113, 25 Şaban 1310 (14 Mart 1893), s.6.

¹³¹ Dutemple, a.g.e., s.37.

¹³² Bursa Gazetesi, No:128, 26 Zilhicce 1310 (11 Temmuz 1893), s.5.

normal günlere göre biraz daha yüksekti¹³³. Ayrıca, kıraathanenin bahçesinde havuz yer alıyor, müşteriler burada, postadan gelen gazete ve dergileri okuma imkanı buluyordu¹³⁴.

Tablo 12: Bursa Belediye Kıraathanesi'nin Fiyat Tarifesi (1893)

Çalgılı Günlerde		Çalgısız Günlerde	
Kahve	1 Kuruş	Kahve	20 Para
Lokum	1 Kuruş	Lokum	20 Para
Pasta	1 Kuruş	Pasta	20 Para
Şerbet	1 Kuruş	Şerbet	20 Para
Çay	1 Kuruş	Çay	20 Para
Gazoz	1 Kuruş	Gazoz	30 Para

Kaynak: Bursa Gazetesi, No:121, 28 Şevval 1310 (15 Mayıs 1893), s.7.

Bursa'ya at arabasıyla yarım saat uzaklıktaki Acemler bahçesi de, ulu ağaçların bulunduğu, yaz mevsiminde serin, kahvehanelerin yer aldığı bir mesireydi¹³⁵. Acemler mesiresi belediye tarafından düzenleme yapılarak oluşturulmuştu¹³⁶.

Pınarbaşı gezgâhı; Pınarbaşı, Hisar içinde, merkezi sakin ve havadar konumu nedeniyle eskiden beri bir eğlence ve gezinti yeri olarak kullanılıyordu. Özellikle bayram gibi özel günlerde, burada salıncaklar, dönme dolaplar kuruluyor, güreş müsabakaları düzenleniyor, cambazlar gösteriler yapıyor, şerbetler, kebaplar satılıyordu. İstanbul'un Fatih Meydanı neyse Bursa için Pınarbaşı o anlama geliyordu¹³⁷. Bayramlarda harçlıklarını alan çocuklar Pınarbaşı'nda bunları sonuna kadar harcıyor, erkelere göre hareket alanları çok daha kısıtlı kadınlar burada gezme ve eğlenme fırsatı buluyorlardı.

¹³³ Bursa Gazetesi, No:121, 28 Şevval 1310 (15 Mayıs 1893), s.7.

¹³⁴ Ziya, a.g.e., s.73.

¹³⁵ Ziya, a.g.e., s.29.

¹³⁶ Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi 1310 (1893), S.315.

¹³⁷ Bursa Gazetesi, No:118, 7 Şevval 1310 (24 Nisan 1893), s.2, Ziya, a.g.e., s.53.

Kış mevsiminde hava koşulları nedeniyle zorunluluk dışında evlerinden dışarıya çıkamayan insanlar, baharın gelmesiyle kendilerini kent merkezine yakın Pınarbaşı ve Yeşil gibi mesire yerlerine atıyordu¹³⁸.

Pınarbaşı ve Teferrüç mesireleri özellikle Müslüman ailelerin tercih ettiği, buralarda piknik yaptığı yerlerdi. Fransa'nın Bursa Konsolos Vekili Dutemple Bursa'da Teferrüç ve Pınarbaşı mesirelerine giden Müslüman aileleri, Pazar günleri Meudon ve Clamart'a (mesire yerleri) giden orta sınıf Parisli ailelere benzetmektedir¹³⁹.

Bursa-Mudanya demiryolu hattı kentte yeni bir çekim merkezi yaratmıştı. Yahudiler ve Acemler İstasyonları, özellikle posta günlerinde kadın erkek yüzlerce insanın gelip geçmesi nedeniyle, bu istasyonlara yakın yerlerde kahvehane ve gazinolar hizmete açılmış, bu alanlar yeni mesire yerleri olmuştu¹⁴⁰. Bursa'ya yarım saat mesafedeki Acemler mesiresini daha çok, Rumlar, Ermeniler ve yabancılar tercih etmektedir. Burada bir Rum'un işlettiği kahvehane bulunmaktadır¹⁴¹.

Her yıl Mudanya'da Temmuz'un 25.günü kurulan Ayapandimoz Panayırına Bursa'dan ve çevresinden yaklaşık 4500 kişi gelmekteydi. Kente yakın, deniz kıyısında yer alan Mudanya Bursalılar tarafından gitmek için tercih edilen bir yerdi¹⁴². Yaz mevsiminin sıcak günlerinde Bursa'dan Mudanya'da kayık sefası yapmak için gidilirdi. Akşamları fenerlerle aydınlatılan kayıklarla, müzisyenler eşliğinde denizde gezinti yapılarak, serinlemeye çalışılırdı¹⁴³.

Bursa kentinde gerçekleşen ekonomik canlılık, yeniden düzenlenen yönetim örgütlenmesi ve açılan yollar, gelişen ulaşım ve iletişim araçlarına karşın, sosyal yapıda Müslüman halk açısından aynı ölçüde bir değişim

---

¹³⁸ **Bursa Gazetesi**, No:119, 14 Şevval 1310 (1 Mayıs 1893), s.5.

¹³⁹ Dutemple, **a.g.e.**, s.36.

¹⁴⁰ **Bursa Gazetesi**, No:119, 14 Şevval 1310 (1 Mayıs 1893), s.6.

¹⁴¹ Dutemple, **a.g.e.**, s.41.

¹⁴² **Bursa Gazetesi**, No:133, 1 Safer 1311 (2 Ağustos 1894), s.5.

¹⁴³ Mudanya'da otel ya da gazino bulunmamaktadır. Dutemple, **a.g.e.**, s.49.

gerçekleşmediği görülmektedir. Kentte yaşam koşulları ve hayata bakışlarıyla gerçek anlamda ortaya çıkan burjuva ve işçi sınıfı az sayıdaki gayri müslimlerle sınırlı kalmıştır. Özellikle ipek fabrikasında mevsimlik olarak çalışan kadın işçilerin hepsi gayri müslim olduğundan, Müslüman kadınlar bu işin çok dışında kalmışlardır. Müslüman halk, değişimi daha çok tüketim boyutu ve kamusal hayata katılımı kolaylaştırıcı gelişmeler ve devletle olan ilişkilerinin niteliği çerçevesinde yaşayabilmiştir.

SONUÇ

İlk Osmanlı başkenti olan ve 14. yüzyıldan itibaren bir ticaret merkezi haline gelmeye başlayan Bursa, başkent in önce Edirne ve sonrasında İstanbul'a taşınmasına karşın, Anadolu kent sistemi içindeki önemli konumunu devam ettirmiştir. Bursa kentini tanımlayan özellikler ticaret kenti olarak yükselmesi ve İstanbul'a yakınlığı ile ilk başkent olması nedeniyle, merkezi otoritenin kontrolünün yoğun şekilde hissedilmesidir. Bu nedenle, klasik dönemde Bursa, Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyo-ekonomik yapısı dolayısıyla durağan bir mekan olma niteliği göstermektedir. Öyle ki, 15. ve 16. yüzyıllarda yeni mahallelerin kurulmasıyla genişleyen kentsel yerleşim alanının 17. yüzyılda ulaştığı sınırlar, 19. yüzyıla kadar aynen devam etmiştir.

Bursa'nın Osmanlılar tarafından fethedilmesinden (1326) sonra vakıf sistemi aracılığıyla oluşturulan, Emir Hanı, sonrasında Ulu Câmî ve bu yapıların çevresindeki bedesten, hanlar, çarşılar ve esnaf sükllarıyla kent in idari, ticari ve dinsel fonksiyonları yüklenen merkezi yaratılarak, bu merkez etrafındaki mahallelerde konut alanları yerini almıştır. Kente hakim tepelerde özellikle ilk beş Osmanlı hükümdarı döneminde bina edilen cami, medrese, han, darüşşifa gibi yapıları içine alan imaret siteleri (külliyele) klasik kent dokusunun oluşumunda etkili olmuştur¹⁴⁴. I.Murad, Yıldırım Bayezid, I.Mehmed ve II.Murad külliyele Muradiye, Yıldırım, Emirsultan ve Yeşil gibi yeni semtlerin ve mahallelerin çekirdeğini oluşturmuştur. Bursa bu görüntüsüyle, sanayi öncesi bir Türk-İslam kenti niteliklerini taşımaktadır.

Bu bağlamda, Bursa kenti Sjoberg'in kuramsal yaklaşımında yer alan "sanayi öncesi kenti" kavramlaştırması ve Lapidus'un "İslam kenti" modelinin öğeleriyle benzer nitelikler göstermektedir. Sjoberg'in kuramsal yaklaşımında ele aldığı ve sanayi kenti ile sanayi öncesi kenti arasındaki temel farklılığı ortaya çıkaran teknoloji kullanımı açısından bakıldığında, Bursa ipek

¹⁴⁴ Barkan, Ömer, Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İmâret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar", *İ.Ü.İktisat Fakültesi Mecmuası*, C.XXIII, İstanbul, 1963, s.239.

üretiminde makineleşmenin gerçekleştiği 19. yüzyıl başlarına kadar bir sanayi öncesi kentidir. Ekonomik örgütlenme açısından da kentte aynı malın üretimini gerçekleştiren üreticiler (örneğin ayakkabıcılar, ciltçiler, kazancılar gibi) aynı sokak üzerinde yer almaktadır. Haberleşme ve ulaşım olanaklarının kısıtlılığı nedeniyle aynı sokak üzerinde yer alan üreticilerin evleri ile üretim yaptıkları iş yerleri arasında kesin bir ayırım henüz ortaya çıkmamıştır. Lonca örgütlenmesi ekonomik faaliyetlerin her aşamasında etkin bir denetim gerçekleştirmektedir.

Sanayi öncesi kentini tanımlayan sosyal örgütlenme, organik enerjiye dayalı üretim biçimine uygundur. Öncelikle, sosyal kontrolün mekanizmalarını oluşturan araçlar, din, aile ve lonca örgütlenmeleri çok güçlüdür. Din ve gelenek sosyal yapıyı kontrolü altına almış görünmekte, ayrıca akrabalık ve lonca ilişkileri de etkinliğini sürdürmektedir. Öyle ki, bir mesleği icra etmenin tek koşulu bir loncaya üye olmaktan geçmektedir. İnsanların özel ve mesleki yaşantısı toplum tarafından tanımlanmış durumdadır ve kişinin bunlara uyması beklenmektedir. Bir sanayi öncesi kenti olarak Bursa'da özellikle 17. ve 18. yüzyıllardaki kriz süreçlerinde, ekonomik ve toplumsal yapıda bu tanımlamanın dışına çıkan bazı gelişmeler görülmektedir. Örneğin 17. yüzyıldaki Celâli isyanları döneminde lonca sisteminin üretim üzerindeki kontrolü zayıflamış, zanaat dallarına hammaddenin dağıtımını, iş konusundaki ehliyet-ustalık, fiyatlandırma gibi konularda düzensizlik ve esnemeler meydana gelmiştir. Yine asıl görevi askerlik olan yeniçeriler loncaların içine girmeye başlamıştır. Ayrıca güvenlik endişesi nedeniyle kırsal kesimden kentlere yaşanan göç sürecinde, Bursa da yoğun göç almış, devlet tarafından kontrol edilemeyen bu nüfus hareketi, kentte karmaşa ve asayişsizliğe neden olmuştur.

Yine Sjoberg'in sanayi öncesi kenti kavramlaştırmasında belirttiği, kentin "imtiyazlı dar bir üst tabaka tarafından yönetilmesi" konusunda da Bursa'da bazı farklılıklar görülmektedir. 18. yüzyılda iltizam sistemine geçilmesi, tüm Osmanlı topraklarında olduğu gibi kentin ileri gelenleri ve zengin kişilerinin güç kazanması sonucunu doğurmuştur. Bu yüzyılda Bursa "imtiyazlı dar bir üst tabaka " tarafından yönetilmeye devam etmiş, ancak bu

kişilerin aldıkları kararları, ayan ve eşraf büyük ölçüde etkileyebilecek güce sahip olmuştur.

Belirtilen ekonomik alt yapıya uygun olarak ortaya çıkan sosyal üst yapı, mekanın şekillenmesinde de kendini göstermektedir. Sanayi öncesi kenti modeline uygun olarak Bursa’da kent merkezi dini ve ticari bir merkez olarak ortaya çıkmaktadır. Ancak, kent merkezi idari bir fonksiyon üstlenmesine karşın, mekanda bunun yansıması anlamında herhangi bir idari binaya rastlanmamaktadır. Örneğin kadı, görevini oturduğu konutunda ya da Ulu Câmi’nin avlusunda kurulan mahkemede yerine getirmektedir. Aynı şekilde sancakbeyi ya da subaşının görev yaptığı kendilerine ait bir binaları yoktur.

Osmanlı İmparatorluğu’nun yapısına uygun olarak kentte etnik, dini ve mesleki bağlara göre ihtisaslaşmış mahalle ve sokaklar görülmektedir. Yine mekanda net bir konut işyeri farklılaşması ortaya çıkmamıştır. Sosyal statü ve günlük yaşamın pratikleri nedeniyle, yapı ustaları, tabakhane ve mezbaha işçileri kentin dış mahallelerinde yaşamaktadır.

Bu çerçevede Sjoberg’in sanayi öncesi kenti kavramlaştırmasına benzer bir yaklaşım olan Lapidus’un “İslam kenti” yaklaşımı Bursa’nın Türk-İslam kenti niteliklerini anlamada yeni açılımlar sağlamıştır. Lapidus İslam kenti yaklaşımında en küçük sosyal örgütlenme birimi olan mahalleyi ön plana çıkarmaktadır. Gerçekten de Osmanlı Devleti’nin yapısı gereği, vergilerin aksamadan toplanabilmesi ve vergi mükelleflerinin yerlerinin belirli olması zorunluluğu olduğu için mahalle düzeninin devamını sağlamaktaydı. Bursa mahkeme kayıtlarından elde edilen bilgilere göre, Osmanlı yasaları mahalle yerleşiklerini birbirlerinin yaptıkları işlerden sorumlu tutmakta, mahalleliyi birbirine kefil kabul etmekteydi. Mahalle insanların sosyalleşebildiği ve kendini oraya ait hissettiği bir yerdi.

Lapidus İslam kenti kavramlaştırmasında, İslam kentinde kent ile kırsal alan arasında kesin bir ayrım bulunmadığı, kentin nerede bitip, kırsalın nerede başladığının net olmadığını belirtmektedir. Bursa’nın sanayileşme sürecine

girdiği dönemde bile kentin nerede bitip, kırın nerede başladığı çok net değildir. Kent içinde çok sayıda sebze meyve bahçesi bulunması ve tarım yapılması, ipekböceklerine yiyecek sağlamak amacıyla dut ağacı yetiştiriciliğinin yaygın olması bu durumun bir göstergesidir.

Buraya kadar Tanzimat öncesinde ekonomik ve sosyal örgütlenmenin bir sonucu olarak ortaya çıkan, değişime çok da açık olmayan mekansal yapı değerlendirilmiştir. 19. yüzyılda kentte değişime neden olan temel etkenler nelerdi ve bu değişim nasıl gerçekleşti? Bu çalışmada anılan soruların yanıtı niteliğinde sonuçlara ulaşılmıştır.

Kentte değişime neden olan gelişmelerin idari ve hukuksal alt yapısını Osmanlı reform hareketleri oluşturmuştur. Bursa 1868 yılında oluşturulan Hüdâvendigâr Vilâyeti'nin merkezi durumuna getirilmiş, böylece Bursa Osmanlı kent sistemi içinde idari bir merkez olarak da yeni bir işlev yüklenmiştir.

1855 depreminde büyük zarar kentin yeniden inşası ve Tanzimat reformlarının uygulanması için gönderilen Ahmed Vefik Paşa, Bursa'nın yeniden biçimlenmesinde etkin rol oynamıştır. Paşa'nın Bursa'da yöneticilik yaptığı dönemde, hükümet konağı, belediye, postane, hastane, tiyatro inşa edilmiş, ticari, dini işlevler yüklenen kent merkezi inşa edilen resmi yapılarla idari fonksiyonlar da kazanmıştır. Ayrıca, inşa edilen resmi yapılar kentte yaşayan insanlar açısından devleti“görünür” hale getirmiştir. Modernleşme sürecinde Bursa'da dini, ticari ve idari fonksiyonları üstlenen kent merkezi, Ulu Câmi, hanlar ve belediye, hükümet konağı, postaneyi de içine alan bölgede oluşmuş görünmektedir. Bugün halen Bursa kentinin merkezi olan bu alana alternatif yeni çekim merkezleri oluşturulamamıştır.

Ahmed Vefik Paşa'dan sonra kentte vali olarak görev yapan yöneticiler de özellikle kent içi ulaşımını kolaylaştırmak için, bu gün kentin ana akslarını oluşturan caddeleri açmışlardır. İlk olarak, Bursa Valisi Nazif Paşa(1883-1885) tarafından Uludağ ve Mudanya yolları genişletilerek Geçit Köprüsü inşa

edilmiştir. Vali Celaleddin Paşa (1889-1891) Acemler'den Karacabey'e giden yolu açmıştır. Vali Ahmed Münir Paşa da (1891-1897) Maksem Caddesi'nin yapımına başlamış ayrıca Ahmed Vefik Paşa döneminde başlanan ancak yarım kalan yolları tamamlamıştır. Fevzi Çakmak-Santral Garaj bağlantısı, Cumhuriyet Caddesi, Çakırhamam Stadyum arasındaki yollar Vali Mümtaz Paşa (1903-1906) döneminde yapılmıştır.

Kentte değişimin itici gücünü ipek üretimindeki makineleşme ile ipek ve koza üretiminin iç pazardan çok, Avrupa pazarlarına yönelmesi oluşturmuştur. 1839 yılında yabancı-gayrı müslim ortaklığı ile ilk ham ipek üretim fabrikasının açılmasından sonra, kentteki fabrika sayısı hızla artmış, 1860 yılında fabrika sayısı çoğunluğu yabancı ve azınlıklara ait olmak üzere 90'a ulaşmıştır. Fabrikalar genellikle su kaynaklarına yakın olarak Gökdere ve Cilimboz deresi çevresinde yoğunlaşmıştır. Sezonluk bir iş olması nedeniyle bu ipek fabrikalarında gayrı müslim kadınlar çalışmaktadır.

İpek üretimindeki makineleşme ve sanayileşme sürecinin başlaması, Avrupa pazarlarının gereksinimlerini karşılamaya yönelik olarak kentin ipek üretimi konusunda ihtisaslaşmasına yol açarken, diğer geleneksel imalat sektörünün gerilemesine, üreticilerin zarar görmesine neden olmuştur.

Dış pazarlara yönelik meta üretimi, idari yapılanma, iletişim/taşımacılık araçlarının artması ve göç sosyal ve mekansal yapıda da değişimi beraberinde getirmiştir. Bu süreçte ulaşım olanaklarında hızlı bir gelişme ortaya çıkmıştır. 1892'de kullanılmaya başlayan, Bursa-Mudanya demiryolu, kentin bölgesel bir merkez haline gelmesinde ve diğer kentler ve ülkeler arasındaki ekonomik, sosyal ve kültürel ilişkilerin bir parçası olmasında bağlayıcı bir rol oynamıştır. Bursa'da üretilen, ham ipek ve koza gibi mallar demiryolu sayesinde Mudanya Limanı'na ulaşmakta, oradan da Avrupa'nın ipek piyasası kabul edilen Lyon kentinin Marsilya limanına götürülmektedir.

Kentte yeni bir merkez oluşmamasına karşın, toplumsal konumları daha önce görülmemiş şekilde zenginliğe dayanan, bir üst gelir grubunun oturduğu, görkemli konakların bulunduğu İpekçilik Caddesi bu anlamda dikkat çekicidir. İpek fabrikaları sayesinde zenginleşen içinde Müslümanların da yer aldığı ancak çoğunluğunu, Rum ve Ermenilerin oluşturduğu bu üst gelir grubu daha önce Osmanlı kent yaşamında görülmemiş şekilde aynı mahallede oturmaktadır. İpekçilik Mahallesi bu anlamda marjinal bir örnek niteliğindedir.

19. yüzyılın sonlarına doğru yoğun olarak göç almaya başlayan Bursa'da, göç kentsel mekanın genişlemesi ve kent nüfusunun artması sonucunu doğurmuştur. Bursa'ya özellikle Rumeli ve Kırım'dan gelen kişiler yerleştirilmiştir. Göçmenler, öncelikle kent içinde görece daha tenha olan Yıldırım, Molla Arap, Namazgah gibi mahallelerde iskan edilmişlerdir. Bugün halen bu mahallelerde anılan gruplar yoğun olarak yaşamaya devam etmektedir. Ayrıca, Çırpan, Rusçuk ve İntizam gibi yeni göçmen mahalleleri oluşturulmuştur. Bu mahalleler Ahmed Vefik Paşa döneminde açılan ve kent merkezine doğrudan ulaşan Gemlik Caddesi'ne yakın konumdadır. Yeni mahalleler bu cadde civarında oluşturularak kent merkezi ile bağlantı içinde olmaları düşünülmüş olmalıdır. Kent içindeki mahalleler dolduktan sonra, kentin batısındaki İhsaniye ve Fethiye gibi mahalleler kurularak gelenler buralara yerleştirilmiştir. Bu mahalleler de Vali Celaleddin Paşa (1891-1897) döneminde açılan Acemler-Karacabey yolu ile kente bağlanmışlardır.

Kente gelen bu insanların gereksinimlerini karşılamak için çözümler üretmek durumundaki Osmanlı yöneticileri, ev yapımı ve tarım arazisi sağlamak için ormanların kullanılması, yine tarım alanı açmak için bataklıkların kurutulması gibi uygulamalarıyla doğal çevrenin zarar görmesine neden olan kararlar almışlardır. Bu açıdan, Bursa'daki doğal kaynakların sınırsızca kullanımı ve çevreye verilen zararın artmaya başlaması açısından bu dönem bir milad gibidir.

Avrupa'dan ithal edilen bol, ucuz ve çeşitli tüketim malları da Bursa'nın bugün bir tüketim kenti haline gelmesinde başka bir miladı temsil eder niteliktedir. Kentte yaşayan insanların Osmanlı toplumunun genel yapısı dolayısıyla sahip oldukları kanaatkar ve sınırlı mal talepleri, ithal ve lüks ürünlerin akmasıyla değişerek, yeni bir tüketim kültürünün ortaya çıkmasına neden olmuştur. İthal mallarının satıldığı mağaza ve dükkanlar kent merkezinde Ulu Câmî ve çevresi ile Setbaşı civarında yoğunlaşmıştır. Bu dönemde hanlarda da çok sayıda ithal ürünler satan dükkan bulunması, hanların işlevlerinin de değişmesine yol açmıştır.

Bursa kenti ele alınan 1860-1910 sürecinde sanayileşen, idari reformlar sonucu modern bir yönetim organizasyonu ile yönetilen, yoğun göç alan, ulaşım ve iletişim araçlarının geliştiği geleneksel Türk-İslam kenti niteliklerinden kopmaya başlayan bir kenttir. Kent sanayi öncesi bir kent konumundan çıkarak, bir geçiş kenti dönemine doğru evrilmektedir. Ancak, kentte 19. yüzyıl sonlarında bile elektrik ve hava gazı kullanılmamakta, demiryolu ulaşımında aksamalar meydana gelmekte, alt yapı, sağlık ve temizlik hizmetleri yaygınlaştırılmamaktadır. Ayrıca kentin Avrupa'ya ihrac ettiği ipeği üreten fabrikaların sahiplerinin çoğunluğu yabancı ya da gayri müslimdir. Dolayısıyla ekonomik gelişmenin temelini oluşturan grupların başlayan savaş süreci nedeniyle kentten ayrılması, ipek sanayinin çöküşünü hazırlamıştır. Bu anlamda kentteki değişimin "bağımlı bir kentleşme" olduğu söylenebilir.

Sonuç olarak Bursa, 19. yüzyılda ekonomik gelişmenin yaşandığı, sosyal ve mekansal açıdan değişen, ancak doğulu özellikleri halen devam eden bir Osmanlı kentidir.

KAYNAKLAR

- Abdülkadir, **Bursa Tarihi Kılavuzu**, Bursa Vilâyet Matbaası, Bursa, 1327.
- Açba, Sait, **Osmanlı Devleti'nin Dış Borçlanması (1854-1914)**, Afyon Kocatepe Üniversitesi Yay., Afyon, 1995.
- Adams, J.M., "Development of the Anglo-Indian Telegraph", **Engineering Science and Education Journal**, Ağustos 1997, ss.140-148.
- Ahmed Lütü Efendi, **Vak'anüvis Ahmed Lütü Efendi Tarihi**, C.VI-VII-VIII, çev.Yücel Demirel, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 1999.
- Akdağ, Mustafa, **Türkiye'nin İktisâdi ve İctimâi Tarihi**, C.II, İstanbul, 1974.
- _____, **Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası**, Cem Yay., İstanbul, 1995.
- _____, "Medreseli İsyancıları", **AÜDTCF Dergisi**, C.XXI, Sayı 4, Ankara, 1955, ss.347-364.
- Aktar, Ayhan, "Bursa'da Devlet ve Ekonomi", **Bir Masaldı Bursa**, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 1996, ss.119-143.
- Aksoy, Necip, "Ahmed Vefik Paşa", **Uludağ**, C.III, Sayı 37, Bursa, 1941, ss.17-26.
- Akşin, Sina, "Osmanlı-Türk Toplumundaki Sınıf Yapısı Üzerine Bir Deneme", **Toplum ve Bilim**, Sayı 2, Ankara, 1977, ss.31-43.
- Aktüre, Sevgi, **19.Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti Mekansal Yapı Çözümlemesi**, 2. baskı, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yay., Ankara, 1981.
- _____, "17.Yüzyıl Başından 19.Yüzyıl Ortasına Kadarki Dönemde Anadolu Osmanlı Şehrinde Şehrsel Yapının Değişme Süreci", **ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi**, C.I, Sayı 1, Ankara, 1975, ss.101-128.
- _____, "Osmanlı Devleti'nde Taşra Kentlerindeki Değişimler", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C.IV, İletişim Yay., İstanbul, 1985, ss.891-904.
- Akyıldız, Ali, **Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme**, İletişim Yay., İstanbul, 2004.
- _____, **Anka'nın Sonbaharı, Osmanlı'da İktisadî Modernleşme ve Uluslararası Sermaye**, İletişim Yay., İstanbul, 2005.
- Akyüz, Yahya, **Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1988'e)**, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yay., Ankara, 1989.

- Anastassiadou, Meropi, **Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik**, çev.İşık Ergüden, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2001.
- And, Metin, **Osmanlı Tiyatrosu**, Dost Kitabevi, Ankara, 1999.
- And, Metin, “Tanzimat ve Meşrutiyet Tiyatrosu”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C.VI, İstanbul, 1985, ss.1608-1628.
- Bahadır, Osman, **Osmanlılarda Bilim**, Sarmal Yay., İstanbul, 1996.
- Barkan, Ömer, Lütfi, “Türkiye’de İmparatorluk Devirleri’nin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri”, **İ.Ü.İktisat Fakültesi Mecmuası**, C.II, İstanbul, 1941, ss. 20-59.
- _____, “Osmanlı İmparatorluğu’nda İmâret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar”, **İ.Ü.İktisat Fakültesi Mecmuası**, C.XXIII, İstanbul, 1963, ss.239-275.
- Barkan, Ömer, Lütfi-Meriçli, Enver, **Hüdâvendigâr Livası Tahrir Defterleri**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988.
- Başaran, İbrahim, Ethem, **Türkiye Eğitim Sistemi**, Gül Yay., Ankara, 1993.
- Batkan, Önder, “Bursa Kentsel Gelişim ve Planlama Süreci”, **Bir Masaldı Bursa**, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 1996, ss.247-259.
- Baykal, Kazım, **Bursa ve Anıtları**, Bursa Halkevi Yay., Bursa, 1950.
- _____, **2000 Yıllık Bursa’nın Belediyesi**, Bursa, 1976.
- Baykara, Tuncer, **Anadolu’nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I, Anadolu’nun İdari Taksimatı**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara, 1988.
- Berkes, Niyazi, **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, Doğu-Batı Yay., İstanbul, 1973.
- Beydilli, Kemal, “Küçük Kaynarca’dan Yıkılışa”, **Osmanlı Devleti Tarihi**, C.I, ed.Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul, 1999, ss.66-130.
- Beyru, Rauf, **19.Yüzyılda İzmir’de Yaşam**, Literatür Yay., İstanbul, 2000.
- Blaisdell, Donald, C., **Osmanlı İmparatorluğu’nda Avrupa Malî Denetimi, Osmanlı Düyunu Umumiye İdaresi’nin Anlamı, Kuruluşu ve Faaliyeti**, çev.Ali İhsan Dalgıç, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1979.
- “Bursa”, **Yurt Ansiklopedisi**, C.III, İstanbul, 1982, ss.1612-1639.
- Can, Yılmaz, **İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı**, Diyanet Vakfı Yay., Ankara, 1995.
- Cezar, Yavuz, **Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi**, Alan Yay., İstanbul, 1986.
- Clark, Edward, C., “The Ottoman Industrial Revolution”, **International Journal of Middle East Studies**, C.V, Cambridge, 1974, ss.65-76.

- Clarke, Hyde, "On Public Instruction in Turkey", **Journal of the Statistical of London**, C.XXX, Sayı 4, 1867, ss.502-534.
- Çadırcı, Musa, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1991.
- _____, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ülke Yönetimi", **Tanzimattan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C.I, İletişim Yay., İstanbul, 1985, ss.210-230.
- _____, "Tanzimat'ın İlanı Sıralarında Türkiye'de Yönetim", **Belleten**, C.LII, Sayı 206, Ankara, 1989, ss.1214-1216.
- _____, "Türkiye'de Kaza Yönetimi (1840-1876)", **Belleten**, C.LII, Sayı 206, Ankara, 1989, ss.1237-1257.
- Çetin, Osman, **Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994.
- Çizakça, Murat, "XIV.-XIX Yüzyıllar Arasında Bursa İpekçiliği", **Bir Masaldı Bursa**, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 1996, ss.69-81.
- Dalsar, Fahri, **Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik**, Sermet Matbaası, İstanbul, 1960.
- Darkot Besim, "Bursa" , **İslam Ansiklopedisi**, C.II, Mili Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul, 1986, ss.806-810.
- Davey, Richard, **The Sultan and His Subjects**, London, 1907.
- Davison, Roderic, **Reform in the Ottoman Empire (1856-1876)**, Princeton University Press, New Jersey, 1963.
- _____, **Osmanlı-Türk Tarihi (1774-1923)**, çev.Mehmet Moralı, Alkım Yay., İstanbul, 2004.
- _____, "Westernized Education in Ottoman Turkey", **Middle East Journal**, C.XV, Sayı 3, 1961, ss.289-301.
- Deny, J., "Ahmad Wafik Pasha", **EI²**, C.I, s.298-299.
- Divitçioğlu, Sencer, **Asya Tipi Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu**, 3.baskı, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2003.
- Doğru, Halime, **XVIII.Yüzyıla Kadar Osmanlı Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Görüntüsü**, Anadolu Üniversitesi Yay., Eskişehir, 1995.
- Dostoğlu, Türkün, Neslihan, **Osmanlı Döneminde Bursa, 19.Yüzyıl Ortalarından 20.Yüzyıla Bursa Fotoğrafları**, AKMED Yay., Antalya, 2001.
- Duben, Alan, **Kent, Aile, Tarih**, çev.Leyla Şimşek, İletişim Yay., İstanbul, 2002.

- Duman, Hasan, **Osmanlı Salnâmeleri ve Nevsalleri**, Kùltür Bakanlığı, Yay., Ankara, 1999.
- Dutemple, Edmond, **En Turquie d'Asie; Notes de Voyage en Anatolie**, Paris, 1883.
- Eğilmez, Mümtaz, Şükrü, "Tarihte Bursa Sanatları", **Uludağ**, C.II, Sayı 22, Bursa, 1939, ss.62-74.
- Ekinci, Buğra, Ekrem, **Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeleri**, Arı Sanat Yay., İstanbul, 2004.
- Eldem, Edhem -Goffman, Daniel- Masters, Bruce, **Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti, Halep, İzmir ve İstanbul**, çev.Sermet Yalçın, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2000.
- Eldem, Vedat, **Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, 2.baskı, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1994.
- Erder, Leila, **The Making Of Industrial Bursa: Economic Activity and Population in a Turkish City 1835-1975**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ph.D.), Princeton University, 1976.
- _____, "Bursa İpek Sanayiinde Teknolojik Gelişmeler (1835-1865)", **ODTÜ Gelişme Dergisi Özel Sayısı**, Ankara, 1978, ss.111-122.
- Ergenç, Özer, **XVI.Yüzyılın Sonlarında Bursa Yerleşimi, Yönetimi, Ekonomik ve Sosyal Durumu Üzerine Bir Araştırma**, (Yayınlanmamış Doçentlik Tezi), Ankara, 1979.
- _____, "Mahallenin Nitelikleri", **Osmanlı Araştırmaları**, C.IV, İstanbul, 1984, ss.69-78.
- Ergin, Osman, Nuri, **Küçük Mecelle-i Umûr-ı Belediye**, Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, İstanbul, 1923.
- _____, **Beledî Bilgiler**, Hamit Bey Matbaası, İstanbul, 1932.
- _____, **Mecelle-i Umûr-ı Belediye**, yayın danışmanı Cengiz Özdemir, C.I,II, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kùltür İşleri Daire Başkanlığı Yay., İstanbul, 1995.
- Eryılmaz, Bilal, **Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme**, İşaret Yay., İstanbul, 1992.
- Exertzoglou, Haris, "The Cultural Uses of Consumption Negotiating Class, Gender and Nation in the Ottoman Urban Centers During the 19th Century", **International Journal of Middle East Studies**, Sayı 35, 2003, ss.77-101.
- Evliya Çelebi, **Seyahatnâme II**, haz. Zekeriya Kurşun ve diğerleri, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999.

- Faroqhi, Suraiya, **Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam**, çev.Elif Kılıç, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1997.
- _____, **Osmanlı'da Kentler ve Kentliler**, çev.Neyyir Kalaycıoğlu, 3.baskı, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2000.
- _____, “18.Yüzyıl Anadolu Kırsalında Suç, Kadınlar ve Servet”, **Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları**, ed.Madeline C.Zilfi, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2000, ss.7-26.
- Fesch, Paul, **Constantinople Aux Derniers Jours d'Abdul-Hamid**, Paris, 1907.
- Gabriel, Albert, **Une Capitale Turque Brousse**, Paris, 1958.
- Genç, Mehmet, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi**, Ötüken Yay., İstanbul, 2000.
- Gerber, Haim, **Economy and Society in an Ottoman City, Bursa, 1600-1700**, Hebrew University Press, Jerusalem, 1988.
- _____, “Social and Economic Position of Women in an Ottoman City, Bursa, 1600-1700”, **International Journal of Middle East Studies**, C.XII, 1980, ss.231-244.
- Gofman, Daniel, **İzmir ve Levanten Dünya (1550-1650)**, çev.Ayşen Anadol-Neyyir Kalaycıoğlu , Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1995.
- Gowen, Bruce Mc, “Ayanlar Çağı 1699-1812”, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi II**, çev.Ayşe Berktaş, ed.H.İnalçık-D.Quataert, C.II, Eren Yay., İstanbul 2004, ss.761-884.
- Gökbilgin, Tayyip, “Midhat Paşa”, **İslam Ansiklopedisi**, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., C.VIII, İstanbul, 1988, ss.270-289.
- Görelî, İsmail, Hakkı, “Memleketimizde Vilâyetler İdâresi Tarihine Bir Bakış”, **İdare Dergisi**, Sayı 173, Ankara, 1945, ss.153-169.
- Göyünç, Nejat, “Hâne Deyimi Hakkında”, **İ.Ü.Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, C XXXII, İstanbul, 1979, ss.331-348.
- _____, “Midhat Paşa'nın Niş Valiliği Hakkında Notlar ve Belgeler”, **Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sayı 12, İstanbul, 1982, ss.279-290.
- Gül, Ahmed, **Osmanlı Medreselerinde Eğitim-Öğretim ve Bunlar Arasında Dâru'l-Hadislerin Yeri**, TTK Yay., Ankara, 1997.
- Hasan Tâib Efendi, **Hâtırâ Yahud Mir'ât-ı Bursa**, Hüdâvendigâr Vilâyeti Matbaası, Bursa, 1323.
- Hamlin, Cyrus, **Among the Turks**, Newyork, 1878.
- Haussig, Hans, **Wilhelm, İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi**, Çev.Müjdat Kayayerli, Ötüken Yay., İstanbul, 2001.

- Haydaroğlu, İlknur, Polat, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar**, Ocak Yay., Ankara, 1993.
- Heper, Metin, **Modernleşme ve Bürokrasi**, 1.baskı Türk Sosyal Bilimler Derneği Yay., Ankara, 1973.
- Hızlı, Mefail, **Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Dönemi Bursa Medreselerinde Eğitim-Öğretim**, E.F.K. Yay., Bursa, 1997.
- Iggers, G.George, **Bilimsel Nesnellikten Postmodernizme Yirminci Yüzyılda Tarih Yazımı**, çev.Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2000.
- Issawi, Charles, **The Economic History of Turkey 1800-1914**, The University of Chicago Press, Chicago, 1980.
- Işın, Ekrem, "19.Yüzyılda Modernleşme ve Gündelik Hayat", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C.II, İstanbul, 1985, ss.538-563.
- İnalcık, Halil, **The Ottoman Empire The Classical Age 1300-1600**, translated by Norman Itzkowitz-Colin Imber, Newyork, 1975.
- _____, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti", **Belleten**, C.XXV, Ankara, 1952, ss.629-690.
- _____, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümâyunu", **Belleten**, C.XXVII, Ankara, 1964, s.603-622.
- _____, "Capital Formation in the Ottoman Empire", **The Journal of Economic History**, C. XXIX, 1969, ss.97-140.
- _____, "Tanzimatın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler", **Belleten**, Sayı 112, Ankara, 1964, ss.624-690.
- _____, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu", **Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi**, Eren Yay., İstanbul, 1996, ss.575-610.
- _____, "XV.Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", **Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi**, 2.baskı, Eren Yay., İstanbul, 1996, ss.203-258.
- _____, "Osmanlı Fetih Yöntemleri", **Osmanlı Özel Sayısı**, Sayı 19, 1999, ss.115-135.
- _____, "Bursa ve İpek Ticareti 1550'ye Kadar", **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, C.II, çev.Halil Berktaş, ed.Halil İnalcık-Donald Quataert, Eren Yay., İstanbul, 2000, ss.267-309.
- "İpekböceği", <http://www.bahce.biz/hayvan/ipekbocegi.htm>, 30.03.2005, 16:15.

- “İpekböcekçiliği”, **Bursa Ansiklopedisi**, haz.Yılmaz Akkılıç, C.3, Bursa, 2002, s.927-936.
- İrbeç, Yusuf, Ziya, “Osmanlı Devleti’nin Dış Dünya İle Temasları Neticesi İktisadi ve İçtimai Politikasında Oluşan Değişiklikler”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı 58-60, Ankara 1989, ss.117-135.
- Jennings, Ronald, “Women in Early 17th-Century Ottoman Judicial Records:The Shari’a Court of Anatolian Kayseri”, **Journal of the Economic and Social History of the Orient**, C.XVIII, 1975, ss.53-114.
- Kaplanoğlu, Raif, **Bursa Yer Adları Ansiklopedisi**, Bursa Ticaret Borsası Kültür Yay. İstanbul, 1996.
- Karal, Enver, Ziya, **Osmanlı İmparatorluğu’nda İlk Nüfus Sayımı 1831**, 2.baskı, TC Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yay., Ankara, 1997.
- _____, **Osmanlı Tarihi**, 4.baskı, C.VI, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1985.
- Karpat, Kemal, **Osmanlı Modernleşmesi, Toplumsal, Kuramsal Değişim ve Nüfus**, çev.Akile Zorlu-Kaan Durukan, İmge Kitabevi, Ankara, 2002.
- _____, **Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri**, çev.Bahar Tırnakçı, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2003.
- _____, “Ottoman Population Records and The Census of 1881/82-1893”, **International Journal of Middle East Studies**, C.IX, 1978, ss.234-274.
- Kasaba, Reşat, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Çözülmesi ve Dünya Ekonomisi”, **Yapıt**, Sayı 10, Ankara, 1985, ss.37-50.
- _____, **Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi**, Belge Yay., İstanbul, 1993.
- Kazancıgil, Ali, “Türkiye’de Modern Devletin Oluşumu ve Modernizm”, **Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme**, ed.Ali Yaşar Sarıbay-Ersin Kalaycıoğlu, Alfa Yay., İstanbul, 1981, ss.137-154.
- Kazgan, Gülten, **Tanzimattan 21.Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2002.
- Kazıcı, Ziya, **Osmanlı’da Eğitim Öğretim**, Bilge Yay., İstanbul, 2004.
- Keleş, Ruşen, **Yerinden Yönetim ve Siyaset**, Cem Yay., İstanbul, 1992.
- _____, **Kentleşme Politikası**, 7. baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2002.
- Kepecioğlu, Kamil, **Bursa Hanları**, Halkevi Neşriyatı, Bursa, 1935.

- Keyder, Çağlar, “Osmanlı Ekonomisi ve Osmanlı Maliyesi”, **Toplum ve Bilim**, Sayı 8, 1978, ss.35-43.
- Kıray, Emine, **Osmanlı’da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar**, İletişim Yay., İstanbul, 1993.
- Kırayoğlu, Mithat, “Bursa Evleri”, **Bursa Defteri**, Sayı 2, Bursa, 1999, ss.43-45.
- Kodaman, Bayram, **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, TTK Yay., Ankara, 1991.
- Koçak, Cemil, “Tanzimat’tan Sonra Özel ve Yabancı Okullar”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C.II, İstanbul, 1985, ss.485-494.
- Köprülü, Fuad, “Vakıf Müessesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihi Tekâmülü”, **Vakıflar Dergisi**, C.II, Ankara, 1942, ss.1-25.
- Köseoğlu, Neşet, **Tarihte Bursa Mahalleleri**, Halkevi Yay., Bursa, 1946.
- Kuban, Doğan, “Anadolu Kentleri’nin Tarihsel Gelişimi ve Yapısı Üzerine Gözlemler”, **Türk ve İslam Sanatı Üzerine Denemeler**, İstanbul, 1995, ss.163-197.
- Kurdoğlu, Faik, **Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış**, I.Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Yay., İstanbul, 1938.
- Kurt, Abdurrahman, **Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi (1839-1876)**, Uludağ Üniversitesi Basımevi, Bursa, 1998.
- Kyvig E.David-Marty A.Myron, **Yambaşımızdaki Tarih**, çev.Nalan Özsoy, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2000.
- Lapidus, M.Ira, **İslam Topluları Tarihi**, C.I, çev.Yasin Aktay, 2.baskı, İletişim Yay., İstanbul, 2003.
- _____, “The Evolution of Muslim Urban Society”, **Comparative Studies in Society and History**, C.XV, Sayı 1, 1973, ss.21-50.
- Laurent, Beatrice, St., **Ottomanization and Modernization, The Architectural and Urban Development of Bursa and the Genesis of Tradition 1839-1914**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ph.D), Harvard University, 1989.
- _____, ”Bir Tiyatro Aşığı: Ahmed Vefik Paşa ve XIX.Yüzyıl’da Bursa’nın Yeniden Biçimlendirilişi”, çev.İsmail Yerguz, **Bir Masaldı Bursa**, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 1996, ss.105-118.
- _____, “Bir Tiyatro Amatörü: Ahmed Vefik Paşa ve 19.Yüzyılın Son Çeyreğinde Bursa’nın Yeniden Biçimlenmesi”, **Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri**, ed.Paul Dumont-François Georgeon, 2.baskı, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1999, ss.79-90.

- Lewis, Bernard, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, TTK Yay., Ankara, 1991.
- Lowry, Heath, **Seyyahların Gözüyle Bursa 1326-1923**, Çev.Serdar Alper, Eren Yay., İstanbul, 2004.
- Macfarlane, Charles, **Turkey and Its Destiny: The Result of Journeys Made in 1847 and 1848 to Examine into the State of That Country**, C.I, London, 1850.
- Mağmumi, Şerafeddin, **Bir Osmanlı Doktorunun Anıları, Yüzyıl Önce Anadolu ve Suriye**, çev.Cahit Kayra, Bükey Yay., İstanbul, 2001.
- Mardin, Şerif, **Siyasal ve Sosyal Bilimler**, 2.baskı, İletişim Yay., İstanbul, 2000.
- Menemencioğlu, Nermin, "The Ottoman Theatre 1839-1923", **Bulletin (British Society for Middle Eastern Studies)**, C.X, Sayı 1, 1983, ss.48-58.
- Mıhçı, Esin v.d., **1/25000 Ölçekli Merkez Planlama Bölgesi Analitik Etüd Raporu**, Bursa Büyükşehir Belediyesi, Bursa, 1999.
- Nebioğlu, Osman, **Bir İmparatorluğun Çöküşü ve Kapitülasyonlar**, İş Bankası Yay., Ankara, 1986.
- Ocak, Ahmed Yaşar, "Zâviyeler (Dini, Sosyal ve Kültürel Açından Bir Deneme)", **Vakıflar Dergisi**, C.XII, İstanbul, 1978, ss.247-262.
- Oğuz, Bora, , **Ferâizcizâde Mehmed Şakir ve Bursa Tiyatrosu**, Devlet Tiyatroları Genel Müdürlüğü Yay., Ankara, 1987.
- Oğuzoğlu, Yusuf, "Osmanlı Döneminde Bursa", **Bursa**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1996, ss.36-40.
- _____, "Sicillerdeki Kent Dokusu Sene 1670-1683", **Bursa Defteri**, Haziran 1999, ss.49-53.
- _____, "Osmanlı Arşiv Kayıtlarına Göre 1855 Bursa Depremi", **Bursa Yöresi'nin Depremelliği ve Deprem Tarihi**, ed.Nurcan Abacı, Uludağ Üniversitesi Basımevi, Bursa, 2001, ss.81-88.
- _____, "Tarih, Yerel Tarih ve Kent Müzeleri", **Bursa Defteri**, Sayı 18, Bursa, 2003, ss.67-74.
- Oktik, Nurgün, Kökalan, Fusun, "Immanuel Wallerstein; Tarihsel Kapitalizmin Analizi ve Dünya Sistemi", **Doğu Batı**, Sayı 17, Ankara, 2001, ss.276-312.
- Okyay, Vildan, "Batı Anadolu Bölgesinde Ulaşım Sistemindeki Değişikliğin Merkezler Kademelenmesi Üzerindeki Etkileri (1844-1914)", **ODTÜ Gelişme Dergisi**, C.VIII, Sayı 3-4, ss.649-682.
- Onur, Ahmed, **Türkiye Demiryolları Tarihi (1860-1953)**, İstanbul Askeri Basımevi, İstanbul, 1953.

- Orçan, Mustafa, **Osmanlı'dan Günümüze Modern Türk Tüketim Kültürü**, Kadim Yay., Ankara, 2004.
- Orhonlu, Cengiz, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar**, der.Salih Özbaran, Ege Üniv. Edebiyat Fak. Yay., İzmir, 1984.
- _____, “Mesleki Bir Teşekkül Olarak Kaldırımcılık ve Osmanlı Şehir Yolları Hakkında Bazı Düşünceler”, **Güneydoğu Avrupa Araştırmaları** Dergisi, C.I, ayrı basım, TTK Kütüphanesi, Ankara, 1972, ss.93-138.
- _____, “Şehir Mimarları”, **Osmanlı Araştırmaları** , C.II, İstanbul, 1981, ss.1-30.
- Ortaylı, İlber, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Yerel Yönetim Geleneği**, Hil Yay., İstanbul, 1985.
- _____, **Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devletinde Kadı**, Turhan Kitabevi, Ankara, 1994.
- _____, **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 2000.
- _____, **Osmanlı Toplumunda Aile**, Pan Yay., İstanbul, 2000.
- _____, “Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Yerel Yönetimler”, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansikopedisi**, C.I, İstanbul, 1985, ss.231-244.
- Owen, Roger, **The Middle East in the World Economy 1800-1914**, 2.baskı, Cambridge University Press, Cambridge, 1981.
- _____, “1840-1914 Döneminde Lübnan'da İpek Dokuma Endüstrisi: Çevre Topluluklarında Fabrika Üretiminin Önündeki Olanaklar ve Sınırlamalar Üzerine Bir Çalışma”, çev.Serdar Turgut, **Toplum ve Bilim**, Sayı 23, Ankara, 1983, ss.55-73.
- Öcalan. Hasan Basri, **Bursa'da Tasavvuf Kültürü (XVII.Yüzyıl)**, Gaye Kitabevi, Bursa, 2000.
- Önsoy, Rıfat, **Osmanlı Sanayi ve Sanayileşme Politikası**, Türkiye İş Bankası Yay., Ankara, 1988.
- Ökmen, Mustafa, “Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'dde Merkeziyetçilik Adem-i Merkeziyetçilik Pratiği Üzerine Notlar”, www.academica.org/dergi/MAKALE/9-10sayi, 29.04.2005, 13:49.
- Öz, Mehmet, “XVI.Yüzyıl Anadolu'sunda Köylülerin Vergi Yükü ve Geçim Durumu Hakkında Bir Araştırma”, **Osmanlı Araştırmaları**, C.XVII, İstanbul, 1997, ss.65-82.

- _____, "Tahrir Defterlerindeki Sayısal Veriler", **Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik**, T.C.Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yay., Ankara, 2000, ss.15-32.
- Özdeğer, Hüseyin, **Bursa Şehri Tereke Defterleri 1463-1640**, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yay., İstanbul, 1988.
- Özkaya, Yücel, **Osmanlı İmparatorluğunda Ayanlık**, TTK Yay., Ankara, 1994.
- Öztürk, Azim, **21.YY. Türkiyesi İçin Yerel Yönetim Modeli**, Ümraniye Belediyesi Kültür Yay., İstanbul, 1997.
- Pamuk, Şevket, **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)**, 2.baskı, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1994.
- _____, "Kapitalist Dünya Ekonomisi ve Osmanlı Dış Ticaretinde Uzun Dönemli Dalgalanmalar, 1830-1913", **ODTÜ Gelişme Dergisi Özel Sayısı**, Ankara, 1979-1980, ss.161-204.
- _____, "The Ottoman Empire in the "Great Depression" of 1873-1896", **The Journal of Economic History**, C.XLIV, Sayı 1, 1984, s.108-111.
- Pınar, İlhan, "Yüzyılın Başındaki Bursa", **Bursa**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1996, s.166-169.
- Peirce, Leslie, "Ekberiyet, Cinsellik ve Toplum Düzen:Toplumsal Cinsiyetle İlgili Osmanlı Söz Dağarcığı", **Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları**, ed.Madeline C.Zilfi, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2000, ss.161-187.
- Quataert, Donald, **Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922**, çev.Ayşe Berktaş, 2.baskı, İletişim Yay., İstanbul, 2003.
- _____, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Tarımsal Gelişme", çev.Ahmed Günlük, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C.VI, İstanbul, 1985, ss.1556-1562.
- _____, "19.yy'da Osmanlı İmparatorluğu'nda Demiryolları", çev.Ahmed Günlük, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C.VI, İstanbul, 1985, ss.11630-1635.
- _____, "The Silk Industry of Bursa 1880-1914", **The Ottoman Empire and the World Economy**, ed.Huri İslamoğlu-İnan, Cambridge University Press, Cambridge, 1987, ss.284-299.
- Raccagni, Michelle, "The French Economic Interests in the Ottoman Empire", **International Journal of Middle East Studies**, C.II, 1980, ss.339-376.

- Ragin, Charles-Chirot, Daniel ,1999: “Immanuel Wallerstein’in Dünya Sistemi, Tarih Olarak Siyaset ve Sosyoloji”, çev.Ahmed Fethi, **Tarihsel Sosyoloji**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, ss.276-312.
- Sander Oral, **Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918’e**, 4.baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 1995.
- Saydam, Abdullah, **Osmanlı Medeniyeti Tarihi**, Derya Kitabevi, Trabzon, 1999.
- Sencer, Muzaffer, **Osmanlı Toplum Yapısı**, May Yay., İstanbul, 1982.
- Serçe, Erkan, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e İzmir’de Belediye (1868-1945)**, Dokuz Eylül Yay., İzmir, 1998.
- Seven, Haluk, **Dutçuluk ve İpekböcekçiliği**, Güven Matbaası, Ankara, 1960.
- Sevinç, Necdet, **Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Düzeni**, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1985.
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet, “Tanzimat Döneminde İmar Meclisleri”, **OTAM**, Sayı 3, İstanbul, 1992, ss.323-332.
- Sjoberg, Gideon, **The Preindustrial City**, The Free Press, Newyork, 1965.
- Shahvar, Soli, “Concession Hunting in the Age of Reform:British Companies and the Search for Government Guarantees; Telegraph Concession Through Ottoman Territories, 1855-58”, **Middle Eastern Studies**, C.XXXVIII, Sayı 4, 2002, ss.169-193.
- Shaw, Standford, “The Ottoman Census System and Population 1831-1914”, **International Journal of Middle East Studies**, C.IX, 1978, ss.325-338.
- Soykan, Tankut, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Gayrimüslimler**, Ütopya Kitabevi, İstanbul, 1999.
- Steinherr, Iréne, Beldiceanu, “Bitinya’da Gayrimüslim Nüfus”, **Osmanlı Beyliği**, ed.Elizabeth Zachariodou, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1997.
- Stoianovich, Trainan, “Land Tenure and Related Sectors of the Balkan Economy 1600-1800”, **The Journal of Economic History**, C.XIII, Sayı 4, 1953, ss.398-411.
- _____, “The Conquering Balkan Orthodox Merchant”, **The Journal of Economic History**, C.XX, Sayı 2, 1960, ss.234-313.
- Sözen, Metin-Erzun, Cengiz vd., **Türklerde Ev Kültürü**, Doğan Kitapçılık, İstanbul, 2001.
- Süel, Mustafa, “Antik Dönemde Bursa”, **Bursa**, Kültür Bakanlığı Yay., İstanbul, 1996, ss.26-34.
- Süreyya, Mehmed, **Sicill-i Osmânî**, C.I.

- Tahiroğlu, Bülent, “Tanzimat’tan Sonra Kanunlaştırma Hareketleri”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C.III, İstanbul, 1985, ss.588-601.
- Tankut, Gönül, “Osmanlı Şehri’nde Ticâri Fonksiyonların Mekânsal Dağılımı”, **VII. TTK Bildirileri**, C.III, Ankara, 1973, ss.773-779.
- Tansel, F., Abdullah, “Ahmed Vefik Paşa’nın Eserleri”, **Belleten**, C.XVIII, Sayı 110, Ankara, 1964, ss.249-283.
- _____, “Ahmed Vefik Paşa”, **Belleten**, Sayı 109, Ankara, 1964, ss.117-139.
- Tavernier, J.B., **XVII.Asır Ortalarında Türkiye Üzerinden İran’a Seyahat**, çev.Ertuğrul Gültekin, Tercümen 1001 Eser Serisi, İstanbul, 1985.
- Tayla, Mustafa, **Bursa Basını (1868-1983)**, Bursa Gazeteciler Cemiyeti Yay., Bursa, 1997.
- Tekeli, İlhan, **Türkiye’de Kentleşme Yazıları**, Turhan Kitabevi, Ankara, 1982.
- _____, **Tarih Yazımı Üzerine Düşünmek**, Dost Kitabevi, Ankara, 1998.
- _____, “Anadolu’da Kentsel Yaşantının Örgütlenmesinde Değişik Aşamalar”, **Toplum ve Bilim**, Sayı 9-10, Ankara, 1980, ss.36-65.
- _____, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Eğitim sistemindeki Değişimler”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C.II, İstanbul, 1985, ss.456-475.
- _____, “19.Yüzyılda İstanbul Metropol Alanının Dönüşümü”, **Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri**, ed.Paul Dumont, François Georgeon, 2.baskı, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1999, ss.19-30.
- _____, “Türkiye’de Siyasal Düşüncenin Gelişmesi Konusunda Bir Üst Anlatı”, **Modernleşme ve Batıcılık**, C.III, İletişim Yay., İstanbul, 2002, ss.19-23.
- Texier, Charles, **Küçük Asya I**, çev.Ali Suat, İstanbul, 1339.
- Texier, Charles, “**Küçük Asya**” **Bithynia**, haz.Raif Kaplanoğlu, Avrasya Etnografya Vakfı Yay., İstanbul, 1997.
- “Tiyatro”, **Bursa Ansiklopedisi**, haz.Yılmaz Akkılıç, C.IV, Bursa, 2002, ss.1608-1624.
- Tomsu, Leman, **Bursa Evleri**, İstanbul Matbaacılık, İstanbul, 1950.
- Tutsak, Sadiye, **İzmir’de Eğitim ve Eğitimciler (1850-1950)**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2002.

- Türkcan, Ergun, “İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre Ondokuzuncu Yüzyılın İkinci Yarısında Bursa”, **Toplum ve Bilim**, C.IV, Sayı 34, Ankara, 1985, ss.386-391.
- Uluçay, M. Çağatay, **18. ve 19.Yüzyıllarda Saruhan’da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri**, Berksoy Basımevi, İstanbul, 1955.
- Uzer, İhsan, **Bursa Mahalle ve Sokakları Rehberi**, Bursa, 1945.
- Uzunçarşılı, İsmail, Hakkı, **Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı**, TTK Yay., Ankara, 1984.
- Ülken, Hilmi, Ziya, “Vakıf Sistemi ve Türk Şehirciliği”, **Vakıflar Dergisi**, Sayı 9, Ankara, 1971, s.4.
- Üsküdari, Faruk, **Eski Bursa’dan Notlar**, Bursa Sanayi ve Ticaret Odası Yay., Bursa, 1972.
- Üstündağ, Nilüfer, **Bursa’nın Kentsel Gelişim Sürecinde Merkez Yapısının Analizi**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 1999.
- Vahapoğlu, Hidayet, **Osmanlı’dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları (Yönetimleri Açısından)**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara, 1990.
- Van Os, Nicole. A.N.M., “Bursa’da Kadın İşçilerin 1910 Grevi”, **Toplumsal Tarih**, C.VII, Sayı 39, İstanbul, 1997, ss.7-9.
- Varlık, Bülent, **19.Yüzyılda Emperyalizmin Batı Anadolu’da Yayılması**, İktisatçılar Birliği Yay., Ankara, 1976.
- Varlık, Bülent, “Yerel Basının Öncüsü: Vilâyet Gazeteleri”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C.I, İstanbul, 1985, ss.99-102.
- Walker, Mary, **Eastern Life and Scenery**, CII, London, 1886.
- Wallerstein, Immanuel, Derdeli, Hale, Kasaba, Reşat, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Dünya Ekonomisi İle Bütünleşme Süreci”, çev.Ali Selman, **Toplum ve Bilim**, Sayı 23, Ankara, 1983, ss.41-54.
- Wallerstein, Immanuel, **Sosyal Bilimleri Düşünmemek**, çev.Taylan Doğan, Avesta Yay., İstanbul, 1998.
- Walsh, Robert, **A Residence at Constantinople**, C.II, London, 1871.
- Weber, Max, **Şehir, Modern Kentin Oluşumu**, çev.Musa Ceylan, Bakış Yay., İstanbul, 2000.
- Weiker, F., Walter, “The Ottoman Bureaucracy: Modernization and Reform”, **Administrative Science of Quaterly (Special Issue on Organization and Social Development)**, C.XIII, Sayı 3, 1968, ss.451-470.

Wheler, George, **A Journey into Grecee**, London, 1682.

Yenen, Zekiye, **Vakıf Kurumu-İmarat Sistemi Bağlamında Osmanlı Dönemi Türk Kentlerinin Kuruluş ve Gelişim İlkeleri**, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1987.

Yeniay, İ. Hakkı, **Yeni Osmanlı Borçları Tarihi**, Ekin Basımevi, İstanbul, 1964.

Yetmen, Tahir, "İpekböcekçiliği", **Uludağ**, C.II, Sayı 20, Bursa, 1939, s.52-56.

Yıldırım, İsmail, **Cumhuriyet Döneminde Demiryolları (1923-1950)**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 2001.

Yılmaz, Faruk, **Devlet Borçlanması ve Osmanlı'dan Cumhuriyete Dış Borçlar**, Birleşik Yay., İstanbul, 1996.

1838 Ticaret Sözleşmesi, haz.Coşkun Ürünlü, 2.baskı, Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Yay., Ankara, 1975.

Diğer Kaynaklar

BŞS, B-60/22.

BŞS, B-60/8b.

BOA, Hariciye Vesika No:13600, 14 Muharrem 1285 (7 Mayıs 1868).

BOA, İrâdeler Meclis-i Vâlâ, Dosya No:111, Gömlek No:2581, 11 Muharrem 1264 (19 Aralık 1847).

BOA, İrâdeler Meclis-i Vâlâ, Dosya No:2214, Gömlek No:5, 05 Şaban 1263 (19 Temmuz 1847).

BOA, Meclis-i Vâlâ, Dosya No:1, Gömlek No:8, 21 Muharrem 1256 (25 Mart 1840).

BOA, Meclis-i Vâlâ, Vesika No:22714, 26 Şaban 1280 (5 Şubat 1864).

BOA, Meclis-i Vâlâ, Vesika No:23811, 18 Zilkâde 1281 (14 Nisan 1865),

BOA, Sadâret Bâb-ı Asâfi Mühimme Kalemi Belgeleri, Dosya No:35, Gömlek No:92, 3 Şaban 1279 (24 Ocak 1863).

BOA, Sadâret Deâvi Evrâkı, Dosya No:205, Gömlek No:63, 8 Rebiu'l-Evvel 1278 (3 Eylül 1861).

BOA, Sadâret Mühimme Kalemi Evrâkı, Dosya No:192, Gömlek No:78, 05 Safer 1277 (23 Ağustos 1860).

BOA, Sadâret Mühimme Kalemi Evrâkı, Dosya No:208, Gömlek No:84, 29 Safer 1277 (16 Eylül 1860).

- BOA, Sadâret Mühimme Kalemi Evrâkı**, Dosya No:264, Gömlek No:53, 07 Zilhicce 1279 (26 Mayıs 1863).
- BOA, Sadâret Mühimme Kalemi Evrâkı**, Dosya No:277, Gömlek No:92, 08 Rebiu'l-Ahir 1280 (23 Ağustos 1863).
- BOA, Sadâret Mühimme Kalemi Evrâkı**, Dosya No:462, Gömlek No:60, 07 Şevval 1290 (28 Kasım 1873).
- BOA, Sadâret Mühimme Kalemi Evrâkı**, Dosya No:500, Gömlek No:32, 29 Cemâziye'l-evvel 1307 (21 Ocak 1890).
- BOA, Sadâret Mühimme Kalemi Evrâkı**, Dosya No:655, Gömlek No:29, 11 Recep 1314 (16 Aralık 1896).
- BOA, Sadâret Mühimme Kalemi Evrâkı**, Dosya No:210, Gömlek No:59, 21 Receb 1277 (2 Şubat 1861).
- BOA, Sadâret Umum Vilâyât Evrâkı**, Dosya No:293, Gömlek No:81, 15 Cemâziye'l-Ahir 1274 (31 Ocak 1858).
- BOA, Sadâret Umum Vilâyât Evrâkı**, Dosya No:417, Gömlek No:58, 2 Safer 1277 (20 Ağustos 1860).
- BOA, Sadâret Umum Vilâyât Evrâkı**, Dosya No:433, Gömlek No: 38, 9 Rabiü'l-Ahir 1277 (19 Haziran 1869).
- BOA, Sadâret Umum Vilâyât Evrâkı**, Dosya No:469, Gömlek No:63, 22 Cumaziye'l-Evvel 1277 (6 Aralık 1860).
- BOA, Sadâret Umum Vilâyât Evrâkı**, Dosya No:486, Gömlek No:59, 5 Muharrem 1278 (13 Temmuz 1861).
- BOA, Sadâret Umum Vilâyât Evrâkı**, Dosya No:519, Gömlek No: 80, 22 Cemâziye'l-Ahir 1278 (25 Aralık 1861).
- BOA, Sadâret Umum Vilâyât Evrâkı**, Dosya No:564, Gömlek No:68, 14 Zilkade 1278 (13 Mayıs 1862).
- BOA, Sadâret-i Vâlâ Evrâkı**, Dosya No:123, Gömlek No:96, 24 Cemaziye'l-Evvel 1277 (08.12.1860).
- BOA, Yıldız Dâhiliye Nezâreti Marûzâtı**, Dosya No:6, Gömlek No: 89, 14 Şaban 1309 (14 Mart 1892)
- BOA, Yıldız Esas Evrâkı**, Dosya No:9, Gömlek No:19, 5 Zilhicce 1304 (28 Ağustos 1887).
- BOA, Yıldız Hazine-i Hassa Evrâkı**, Dosya No:8, Gömlek No:46, 06 Zilkâde 1298 (29 Ekim 1881).
- BOA, Yıldız Komisyonlar Maruzâtı** Dosya No:7, Gömlek No:45, 30 Zilkâde 1306 (28 Temmuz 1889)

BOA, Yıldız Mütenevvia Evrakı, Dosya Ro:297, Gömlek No: 83, 18 Rabi’u-l Evvel, 1325 (1 Mayıs 1907).

BOA, Yıldız Perâkende Başkitâbet Dâiresi Maruzâtı, Dosya No:25, Gömlek No:7, 10 10 Rebiu’l-Evvel 1309 (14 Ekim 1891).

BOA, Yıldız Perakende Evrâkı Umum Vilâyetler Tahrirâtı, Dosya No:81, Gömlek No:65, 01 Cemâziye’l-Ahir 1326 (1 Temmuz 1908).

BOA, Yıldız Perakende Serkurenalık Evrâkı, 23 Zilkade 1309 (19 Haziran 1892)

BOA, Yıldız Perakende Umûmî, Dosya No:19, Gömlek No:80, 8 Rebiu’l-Evvel 1308 (22 Ekim 1890).

BOA, Yıldız Resmi Evrâkı, Dosya No:76, Gömlek No:19, 18 Safer 1311 (31 Ağustos 1893).

BOA, Yıldız Serkurenalık Evrâkı, Dosya No:3, Gömlek No:42, 23 Zilkâde 1309 (19 Haziran 1892).

BOA, Yıldız Umûmi Evrâkı, Dosya No:16, Gömlek No:63, 13 Şaban 1307 (4 Nisan 1890).

1281 (1864) Tarihli Vilâyet-i Umûmiye Nizamnâmesi, **Düstur**, Tertib I, C.1, s.608-624.

II.Abdülhamid Fotoğraf Albümü.

Bursa Gazetesi.

Hüdâvendigâr Gazetesi.

Nilüfer Dergisi.

Newyork Times, 1 Mart 1896.

Accounts&Papers, No:460, Miscellaneous Series, Diplomatic&Consoles Reports Turkey, Report on the Vilayet of Broussa, London, 1898.

Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi, 1287 (1870).

Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi, 1288 (1871).

Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi, 1289 (1872).

Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi, 1290 (1873).

Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi, 1291 (1874).

Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi, 1292 (1875).

Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi, 1294 (1877).

Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi, 1296 (1879).

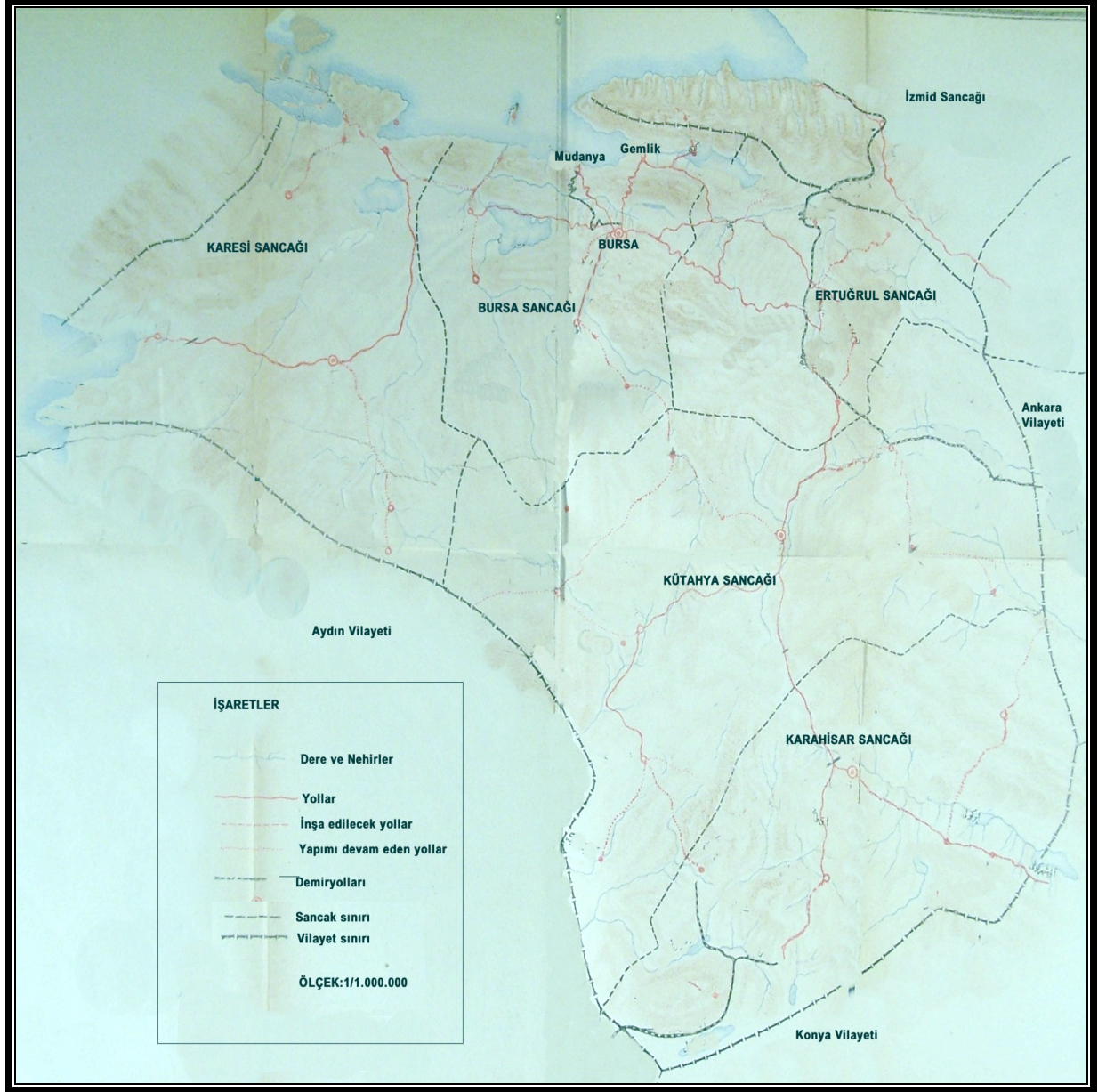
Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi, 1297 (1880).

Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi, 1301 (1884).

Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi, 1303 (1886).
Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi, 1304 (1887).
Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi, 1305 (1888).
Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi, 1306 (1889).
Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi, 1310 (1893).
Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi, 1312 (1895).
Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi, 1314 (1897).
Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi, 1315 (1898).
Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi, 1317 (1900).
Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi, 1319 (1902).
Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi, 1320 (1903).
Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi, 1324 (1906-1907).
Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi, 1325 (1907-1908).

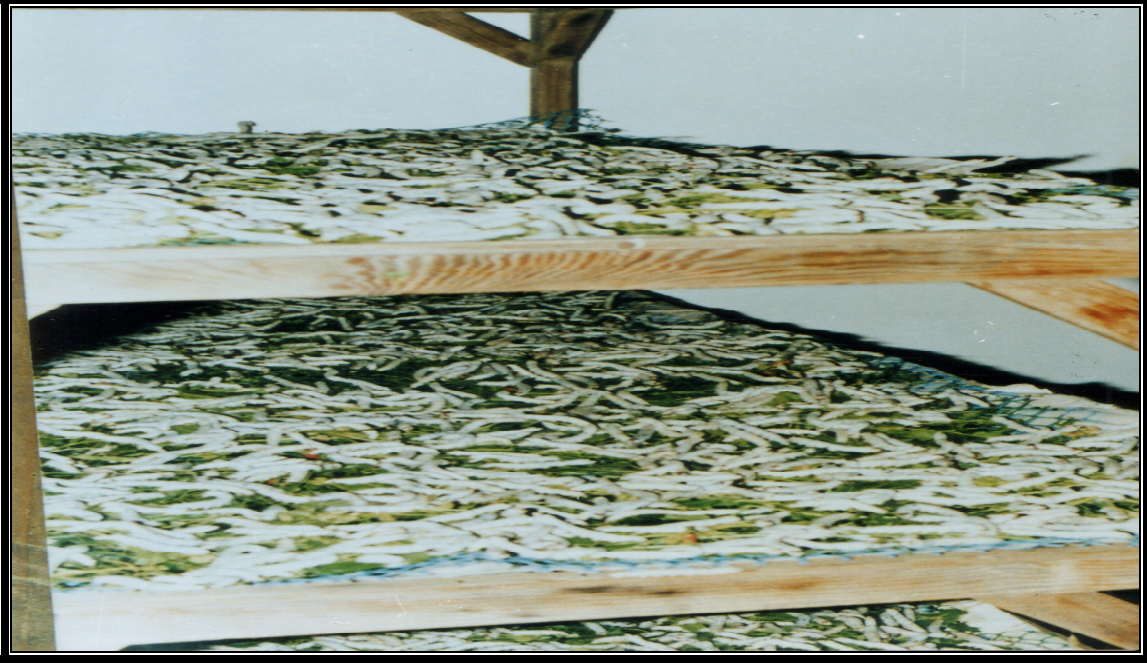
EKLER

EK 1, Harita 2: Hüdâvendigâr Vilâyeti¹

¹ Bu harita, **Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi'nin** ekindeki harita, (1289, M.1872) latinize edilerek hazırlanmıştır.

EK 2, FOTOĞRAF 6 :Kerevetler Üzerindeki İpekböceği Larvaları

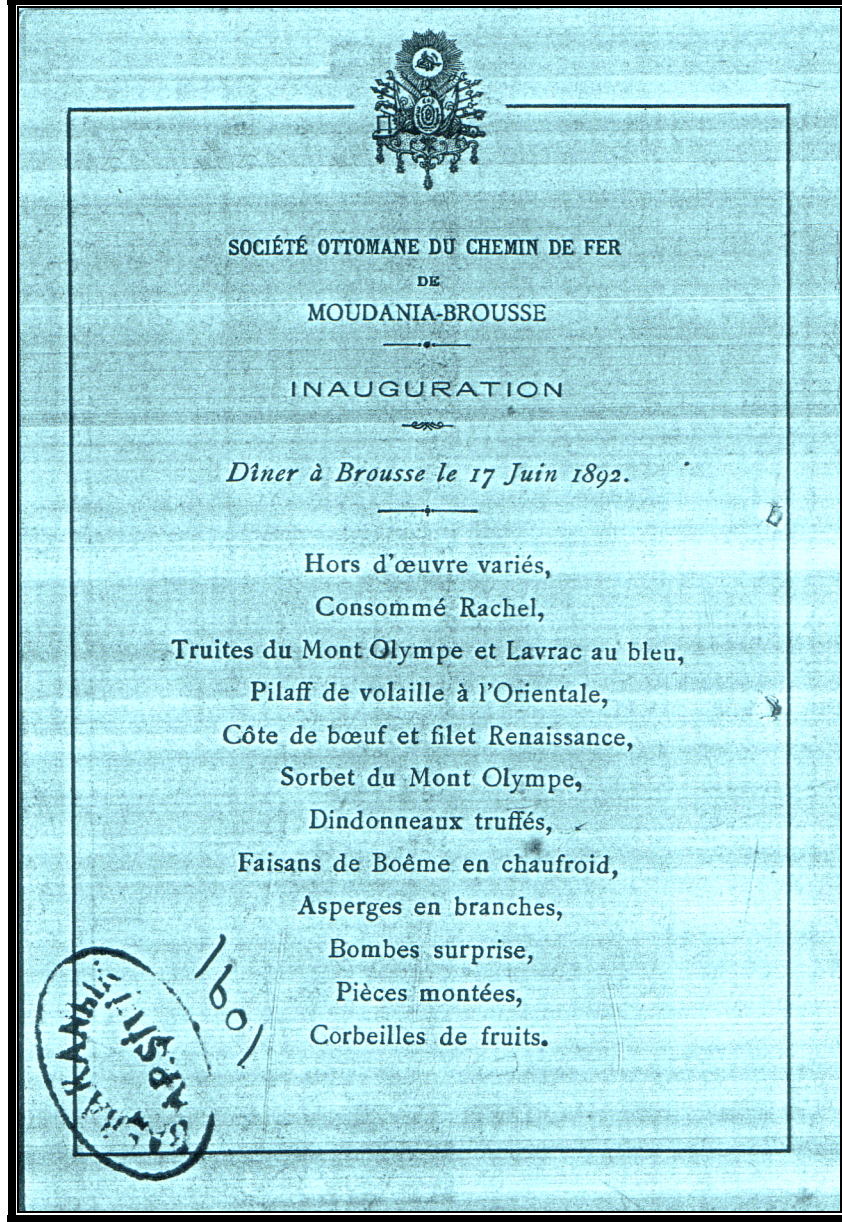
EK 3, FOTOĞRAF 7: Işıklar Askeri Lisesi¹

¹ II.Abdülmamit Fotoğraf Albümünden (1895).

**EK 4, BELGE 1: Bursa-Mudanya Demiryolu Hattının Resmi Açılış
Yemeği Davetiyesi (17 Haziran 1892)**

EK 5, BELGE 2: Telgraf Örneği

نمونه ۱ -

فی ۱۸ ۱۸۹۰ - Le ۱۸ ۱۸۹۰ - فی ۱۸ ۱۸۹۰ -
 وصول نومروسی - واسطه سیه
 No d'arrivé - Transmis par
 دقیقه ساعت - دقیقه ساعت
 h. m. du -
 ارسال -
 Réexpédié -
 مأمورک امضای -
 Signature de l'employé -

L'état n'accepte aucune responsabilité à raison du service de la télégraphie.

عن یرفأ الی سید -
 Pour -

اشارات مخصوصه	طریق	روز و یاتسب	دقیقه	ساعت	محل تاریخ	شروب	عدد کلمات	محل نومروسی
indications non tax's	Voies	N. fin ou soir	Minutes	Heures	Date du dépôt	Group	Nombre de mots	No du dépôt

لایحه مندرجه منتهی ضایع نام حضرت استمعت نظر الیه تو سبب حق سایه بویید
 معنی نیاید منتهی لایحه ترقی معرفت و صنعت و خرید اسباب صنعتی و مکنتی معرفت
 و صنعتی سانی بویید اختیار تبعه زنجی در اولاد مار معالی تا معرفت و صنعتی سانی بویید
 اطلاع و جوان معرفت و صنعتی لایحه منتهی لایحه منتهی لایحه منتهی لایحه منتهی لایحه منتهی
 تفصیلی منتهی لایحه منتهی لایحه منتهی لایحه منتهی لایحه منتهی لایحه منتهی لایحه منتهی
 منتهی لایحه منتهی لایحه منتهی لایحه منتهی لایحه منتهی لایحه منتهی لایحه منتهی
 منتهی لایحه منتهی لایحه منتهی لایحه منتهی لایحه منتهی لایحه منتهی لایحه منتهی
 منتهی لایحه منتهی لایحه منتهی لایحه منتهی لایحه منتهی لایحه منتهی لایحه منتهی
 منتهی لایحه منتهی لایحه منتهی لایحه منتهی لایحه منتهی لایحه منتهی لایحه منتهی

EK 7, FOTOĞRAF 8: Bursa'da Yahudi Konutları (1887)¹

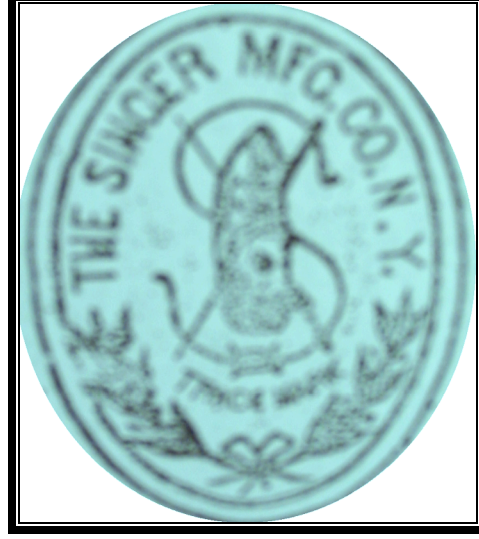
EK 8, FOTOĞRAF 9: Ermeni Mahallesi (İpekçilik Caddesi 1894)²

¹ Dostoğlu, a.g.e., s.383.

² A.g.e, s.395.

EK 9, BELGE 4: Singer Dikiş Makinelerinin 1893 Yılında Bursa Gazetesi'ndeki Reklamı¹

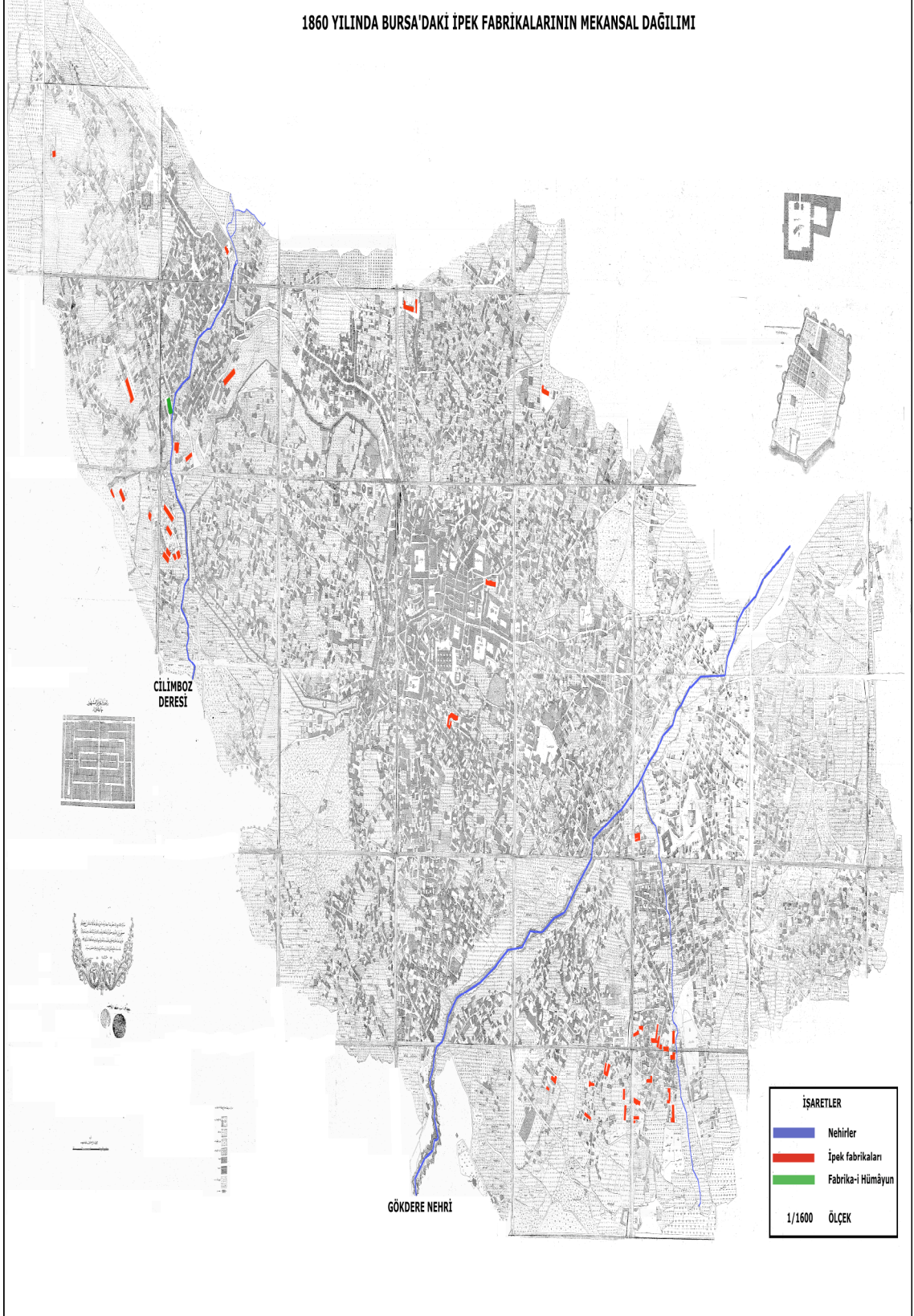

Kaynak: Bursa Gazetesi, No: 129, 3 Muharrem 1311 (17 Temmuz 1893).

---

¹ Bursa Gazetesi, No: 129, 3 Muharrem 1311 (17 Temmuz 1893), s.8.

1860 YILINDA BURSA'DAKİ İPEK FABRİKALARININ MEKANSAL DAĞILIMI

ÖZGEÇMİŞ

19.12.1976 yılında Bursa’da doğdum. İlk, orta ve lise öğrenimimi burada tamamladım.

1994 yılında başladığım, Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih bölümünden, 1998 yılında mezun oldum. 1999 yılında Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih bölümünce açılan araştırma görevliliği sınavını kazanarak göreve başladım. 2001 yılında, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yeniçağ Bilim Dalı’nda danışmanlığını Prof.Dr.Yusuf Oğuzoğlu’nun yaptığı “Bursa’nın Kent Dokusu Üzerine Tarihsel Bir İnceleme (17.Yüzyıl)” adlı yüksek lisans tezini tamamladım.

Aynı yıl Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Kentleşme ve Çevre Sorunları Bilim Dalı’nda doktora programına kabul edildim. 2003 yılında Prof.Dr.Hasan Ertürk danışmanlığında “Modernleşme Sürecinde Bursa Kenti’nin Mekansal Ve Sosyal Değişimi (1860-1910)” konulu teze başladım.

Zeynep Dörtok-Abacı